

Հարգելի՛ ընթերցող.

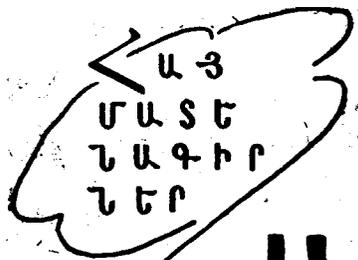
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

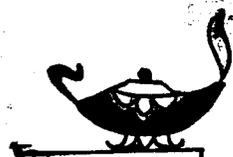

ԱՅ
 ՄԱՏԵ
 ՆԱԳԻՐ
 ՆԵՐ

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Թարգմանությունը Վ. Ա. Գևորգյանի

ՄԵԼՈՍՏՈՍ

Կրթության նախարարության հրատարակչություն

Երևան
1971

Ասորացիք և ծանրագրություններ Գ. Մ. ՄԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԱՐԱՆՄԱՆ Ա. Ա., ԱՐԱՆՄԱՆ Ա. Գ., ԴԱՎԹՅԱՆ Մ. Հ.,
ԽԱԶՆԻՍԱՆ Վ. Ս., ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա. Գ.,

ՄԵԼԻՔ-ՕՂԱՆՋԱՆՅԱՆ Կ. Ա., ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ Լ. Վ., ԵԱԴՅԱՆՆԻՍՅԱՆ Վ. Պ

ՈՒՐՄԱՋՅԱՆ Հ. Մ.

Խմբագիր՝ Ա. Գ. ԱՐԱՆՄԱՆ

Аристокс Ластиверци

ИСТОРИЯ

(На армянском языке)
Издательство «Авастан»
Ереван, 1971

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Էջերագրության հայ մատենագրության ականավոր դեմքերից մեկն է Արիստակես (աստիվերցին, որը հանդես է եկել հայ ժողովրդի պատմության փոթորկահույզ մի ժամանակաշրջանում (11-րդ դար)։

Իններորդ դարի իննսունական թվականներին, ինչպես հայտնի է, արաբական խալիֆայության դեմ մղած ծանր ու երկարատև պայքարից հետո վերջապես հայ ժողովրդին հաջողվեց վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախությունը Բագրատունիների նախարարական տան պիտավորությանը։ Հայաստանի քաղաքական անկախությունն ձեռք բերելուց հետո Բագրատունիների կողքին հանդես են գալիս Վապուրյականի, Սյունիքի, Գեղանիքի և Տաշիր-Չորագետի անկախ իշխանությունները, որոնք ոչ մի փորձ չեն անում քաղաքականապես միավորվելու ուղղությամբ, ընդհակառակն, ցուցաբերում են կենտրոնախույս ձգտումներ։

Չնայած Բագրատունի զահակյաններին շահողվեց միավորել ողջ Հայաստանը և ստեղծել ավատական կենտրոնացած ուժեղ պետականություն, ժամաբ չժի ասպայումը ունեցավ իր զինական նշանակությունը, ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ երկրի անտեսական կյանքի աշխուժացման, արտադրողական ուժերի զարգացման համար։ Այդ շրջանի արեստական կյանքում նկատվող ամենից բնորոշ երևույթը ավատական հողատիրության մասնատումը և քաղաքների բուռն զարգացումն է։ Հայաստանի հին քաղաքների (Վան, Դվին, Արճնշ, Վաղարշապատ և այլն) կողքին երևան են գալիս քաղմամարդ ու հարուստ աշխարհի խոշոր քաղաքներ, ինչպիսիք են Անին, Արժնը, Կարսը և ուրիշներ, որոնք դառնում են տարանցիկ և ներքին առևտրի խոշոր կենտրոններ։ Առևտրի զարգացումն իր հերթին խթանում է արհեստագործության զարգացմանը։ Տեղի է ունենում աշխատանքի հասարակական երկրորդ մեծ բաժանումը՝ արհեստագործությունը բաժանվում է երկրագործությունից ու կենտրոնանում քաղաքներում։ Արհեստավորների ստեղծում են իրենց համագրական կազմավորությունները։ Հայ և արաբ պատմիչների վկայությամբ, մետաղա-

գործութիւն, ասնզնագործութիւն, ոսկերչութիւն, զինագործութիւն ար-
տագործները արտահանվում էին երկրից դուրս:

Տնտեսական կյանքի զարգացման այս շրջանում, սակայն, հայ շի-
նականի և քաղաքարհակ ոսմիկի գրութիւնը ոչ միայն չի բարելավվում,
այլ դնալով ավելի է վատթարանում: Աշխարհիկ և հոգևոր հայ ավատա-
տերները սկսում են ձեռք մեկնել դեպի գյուղական համայնքները՝ գրավելով
նրանց լավագույն հողամասերը: Ուշագրավ է, որ հարկերի մի մասը
սկսում են գանձել ոչ թե բնամթերքով, այլ՝ դրամով: Տարածվում է վազ-
խառութիւնը: Այս ամենը ավելի է խորացնում դասակարգերի ներհակու-
թիւնը, որի հետևանքով 9—10-րդ դարերում հանդես է գալիս թուրքական
սոցիալական խոշոր շարժումը՝ ցնցելով ավատատիրական հասարակութիւն
հիմքերը: Թուրքակեցիները ժխտում էին եկեղեցին ու կրոնական ծիսակա-
տարութիւնները՝ պայքարի սալերը փաստորեն ուղղելով ընդդէմ ավա-
տատիրական անարդար իրականութիւն: Տասնմեկերորդ դարի սկզբում նոր
թափով է բանկվում ճնշված խավերի այդ շարժումը, որի մասնակիցների
նկատմամբ պետութիւնը և եկեղեցին շարունակում են հազվեագործ
տեսնել:

Տնտեսական և հասարակական կյանքում կատարվող լուրջ փոփոխու-
թիւնները հիմք են հանդիսանում հայկական մշակույթի վերելքի համար:
Նոր պայմաններում գրականութիւն, արվեստների և ճարտարապետութիւն
մեջ մասնակիորեն տեղի է ունենում աշխարհիկացում, ուսեղանում է բնա-
կանին նմանվելու ձգտումը, արժեքավորվում է ոչ միայն մարդու հոգեկա-
նքը, այլև՝ ֆիզիկականը, անդժվում են գրական նոր ժանրեր: Հայ ժա-
ռանգիրները նոր տառչացող երևութիւնները դրսևորում և հաստատում են
նաև կրոնական-կանոնական գրականութիւն արանձին մտքերի նոր և լու-
րատառուկ մեկնաբանութիւնը: Խոսքը մասնավորելով մատենագրու-
թիւն մեջ գրեւորված երևութիւններին, պետք է ասել, որ հայ մատենագիր-
ները պեղել են հայ և համաշխարհային մշակույթի գանձերը, առաջին
հերթին դիմել 5-րդ դարի հայկական պատմագեղարվեստական արձակին,
որի միջոցով էլ՝ հեթանոսական շրջանի հայկական բանահյուսութիւնն ու
գրականութիւնը, ինչպես նաև՝ հին հունական հարուստ գրականութիւնը:
Մեր ամենից նրանք վերցրել են կինոսահաստառը, լուսավորն ու գեղեցիկը,
նպատակով ժողովրդական բառ ու բանը, արվեստի որոշ կողմեր (ան-
ժիշականութիւնը, պարզութիւնը, պատկերավորման արվեստի գյուտերի
ու գույները) սխիզիզան ու հանգամարումը) և միջնադարյան հայկազ
ճարտարապետութիւնն ու մանրանկարչութիւնը զուգընթաց ստեղծել մի
նորահասակ վերածնութիւն գրականութիւն մեջ:

Սեփական կրթական հարցում բարդ ու հակասական էր Հայաստանի արտա-
քին քաղաքական վիճակը:
Մինչև Անի-Շիրակյան Բագրատունյաց հզոր թագավոր Գագիկ 1-ինի
մահը (1020) գարսապետի երկրում շուրջ տասնչորս տարի խաղձու-
թիւն էր տիրում: Սակայն արդեն զգալի էր շունչը քաղաքական այն
փոփոխութիւնների, որոնք պետք է անցնէին Բագրատունյաց Հայաստանով: Մեր

շրջանում Բյուզանդիան համառորեն ձգտով էր դեպի արևելք՝ նվաճելու
Հայաստանն ու Վրաստանը: Դեռևս 949 թ. կայսրութիւնը գրավեց Կարին
քաղաքը, իսկ 966/7 թ. կայսրութիւնը միացվեց Տարսուսը: Սակայն Վասիլ
2-րդը (976—1025), եկնելով կայսրութիւն ներքին և արտաքին անսպասու
վիճակից, ժամանակավորապես հրաժարվեց Հայաստանն ու Վրաստանը
գրավելու մտքից, անգամ ապստամբ Վարդ Սկլերոսի (976—979) պար-
տութիւնն օգնելու համար Տալիթ Դավիթ Կյուրոպաղատին հանձնեց Խաղտո
Ատիճը, Բասնը, Հաբըր, Ապահունիքը և այլ վայրեր: Բայց նրա այդ
քաղաքական խաղը կարճ տևեց: Կարգավորելով կայսրութիւն ներքին
ինքրիները, նա արշավեց արևելք և 1000 թ., Կրիկիայի Տարսոն քաղա-
քում ձմեռելիս, երբ լսեց Դավիթ Կյուրոպաղատի մահվան լուրը, շտապեց
գրավել Տալիթը: Կյուրոպաղատը ժառանգ շունենալու պատճառով, Վասիլ
2-րդի ճնշման տակ Տալիթը կտակել էր Բյուզանդիային: Փաստորեն կայսրը
վարում էր վաղուց ծանոթ մի քաղաքականութիւն՝ նենգ դիվանագիտու-
թիւնը սկսում է արևելքում երկրներ նվաճել: Նա ստիպում է Բագրա-
տունյաց թուլակամ թագավոր Հովհաննես-Մեքատին (1020—1041) 1021 թ.
վերջերին Տրապիզոնում Պետրոս Ա կաթողիկոսի ձեռքով ստորագրելու տա-
լու մի կտականամակ, որի համաձայն այս անժառանգ թագավորի մահից
հետո Անիին նույնպես անցնելու էր Բյուզանդիային: Ուշագրավ է, որ
կայսրն առաջ չէր քաշում հայկական վերաբերյալ վեճեր՝ ցուցարբերելով
հակաքաղաքականներին նկատմամբ հանդուրժողականութիւն, քանի որ
ժամանակակից այդ անհրաժեշտ չէր նվաճողական ծրագրեր իրակա-
նացնելու համար: Երկու այնտեղ (այսինքն՝ Տրապիզոնում—Գ. Մ.) գրվեց
հայերի կորստյան կտականամակը.— սրտի ցավով է խորիմացորեն նկա-
տում է Արիստակես Լաստիվերցին:

Դեպի Հայաստան արշավանքներ են ձեռնարկում նաև այլ վաչկատուն
խումբազմ ցեղեր: Այսպես, դեռևս 10-րդ դարի 30-ական թվականներին
Մուրադատկանում իշխանութիւն կազմած գեղմիկները բազմաթիւ արշա-
վում են Վասպուրական: Նրանց են միաճում նաև թուրքական դանազան
հրատակիճները:

1016—1021 թ. արշավանքների և բյուզանդական նվաճողական քա-
ղաքականութիւն հետևանքով Սենեբերիմ Արժրունին (1003—1026) Վաս-
պուրականը 1021/22 թ. հանձնում է Վասիլ 2-րդին, փոխարենը ստանում
Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքն իր շրջապատով: Անշուշտ, սա խիստ թու-
լացրեց հայերի համատեղ շանքերը՝ դիմադրելու օտար նվաճողներին,
լուծելու ներքաղաքական բազմազան հարցեր:

Գագիկ 1-ինի մահից հետո գահակալական սուր վեճեր են սկսվում է
կենտրոնախույս ուժերի, հատկապես վասալ իշխանութիւնների պայքարը
Անի-Շիրակյան Բագրատունյաց, իրականում երկու մասի բաժանված, պե-
տութիւն դիմ: Այս ժամանակ աշխուժանում է նաև Դվինում նստած ամիրա
Ապուլ-Ապարը: Սուր բախում է տեղի ունենում երկրի ներքի երկու հա-
վամբը կուսակցութիւնների միջև: Բագրատունյաց պետութիւնը հավա-

լանի մահը, ազդի է ունեցի 1072 թ., հետևաբար, Պատմությունը ավարտելիս (1072—79) նա պետք է պատկառելի տարիք ունեցած լինի: Այնպես որ կարելի է նրա ծնունդը մոտավորապես դնել 1002 թ., իսկ մահը 1080 թ.: Իսկ թե որտեղ է ուսանել, ում մոտ, հայտնի չէ: Մի բան պարզ է, որ նա կրթված անձնավորություն է եղել, առանձնապես խորացել է աստվածաբանության և ճարտասանական արվեստի մեջ, սովորել է հունարեն, հավանաբար՝ նաև այլ լեզուներ, լավատեղյակ է եղել հայոց մատենագրությանը, իմացել է Հայաստանի և Բյուզանդիայի պատմությունները: Լաստիվերցին մինչև Պատմության շարագրելը, անշուշտ, ունեցել է գրական աշխատանքի զգալի փորձ: Զեազրեքում նրա հեղինակությունը կան մեկնություններ և ճառեր: Կան գործեր, որոնք թյուրիմացաբար վերագրվել են հետագայում ապրած այլ հեղինակների, օրինակ՝ նրա «Ճ նոր կիրակեն» գեղեցիկ ճառը համարվել է 18—19-րդ դարերում ապրած ինչոր Արիստակես վարդապետի գործը:

Նրա բոլոր աշխատությունների մեջ, անշուշտ, ամենաբեկեղծորդը սույն Պատմությունն է, որը վերնադրված է այսպես՝ «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերցու վարդապետի վասն անցիցն անցելոց ի յայլասեռն ազգաց որք շուրջ զմեզ են»: Պատմությունը մեզ է հասել գրեթե շաղճատված, տասնյակ ձեռագրերով, որոնցից ամենահինը ընդօրինակված է 13-րդ դարում, այն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում (№ 2865):

Միջնադարի հայ մատենագիրներից Մատթեոս Ուտեյցին (XII դ.), Մխիթար Անեցին (XII դ.) կերպիսի Գանձակեցին (XIII դ.), Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.) և Առաքել Դավրիժեցին (XVII դ.) ծանոթ լինելով Լաստիվերցու Պատմությանը, այն համարել են ճշտագրատում և արժեքավոր գործ: Միջնադարում առանձնապես բարձր է եղել սույն Պատմության հմայքը նաև գեղեցիկ լեզվի, քնարական հույզի և պատկերավոր գրելաձևի համար: Լաստիվերցու երկը իր պատշաճ արժեքավորումն է ստանում նաև նոր ժամանակներում: Առաջինը նշանավոր պատմաբան Մ. Զամչյանն էր, որ իր «Պատմութիւն Հայոց»-ում լայնորեն օգտագործում է Լաստիվերցու, այն ժամանակ դեռևս անտիպ, Պատմության փաստական հարուստ նյութը՝ քաղվածաբար: Բերելով նրանից ողբական ընդարձակ հատվածներ, Վենետիկի Մխիթարյաններից Ղուկաս Ինճիճյանը պատմաաշխարհագրական էր կարևոր աշխատություններում քաղվածիվ փաստեր է քաղել Լաստիվերցու Պատմությունից: Այս երկի բառական հարստությունը մանրամասնորեն օգտագործված է «Նոր քաղաքը Հայկազան լեզուի» անուգական բառարանում: Պատմիչին ու նրա զույգ-գործոցը բարձր է գնահատել նաև մեծատաղանդ Աննոյ Ալիշանը. «Եզական կամ իսկատիպ գրել մ'է Արիստակեսի»:

¹ Ամենայն հավանականությամբ Արիստակեսն իր դերքն ավարտել է մինչև Գաղիկ 2-րդի մահը (1079), այսպես առ մասին կ'իշխատակեր:
² ՏՄ՝ Նրանիի Հայի, մանկ. ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ», Թբիլիսի, 1968, № 1, էջ 377—387:

տակես, — գրել է նա, — հստակ ու վայելուչ լեզուով գրող, քիչ կամ ոչ մանրամասն պատմող, ելլ շատ լացող և լացընող սրտազգաց հայրենասեր մը»: Նոր ժամանակներում պատմաբանները, բանասերները, տնտեսագետները, փիլիսոփաները, իրավունքի պատմության մասնագետները և ուրիշներ 11-րդ դարի որևէ խնդրի անդրադառնալիս միշտ դիմել են Լաստիվերցու Պատմությանը: Եթատ ուշագրավ է մեծ հայագետ Մանուկ Աբեղյանի բարձր գնահատականը Լաստիվերցու գրքի հորդաբույս հայրենասիրության, աշխարհասիրության, դրսևորած նոր ոգու, գրելաձևի վերաբերյալ:

Այս համընդհանուր հետաքրքրությունը մատենագիր ու նրա Պատմության նկատմամբ պատմական չէ, Լաստիվերցին որպես պատմիչ ճշտագրատում է, նրա հաղորդած թվական տվյալներն ու պատմական տեղեկությունները անկերպալիչ են. դրանք հիմնականում հաստատվում են հայ ե-օտար այլ աղբյուրներով: Նրա երկը, չնայած իր փոքր ծավալին, բովանդակությունամբ խորն է ու բազմազան: Այնտեղ ուշագրավ փաստեր կան հայ-բյուզանդական, որոշ շարժված հայ-վրացական հարաբերությունների վերաբերյալ: Նա առաջին հայ մատենագիրն է, որ պատմում է թուրք-սելջուկյան ավերիչ արշավանքների մասին, կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Բագրատունյաց Հայաստանի ներքին կյանքի, տնտեսական կացության, այդ թվում՝ թոնդրակյան աղանդավորական-սոցիալական շարժման վերաբերյալ: 1000—1072 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանից

հետո հին ամբողջ (1000—1004) պատմական դեպքեր է շարադրել Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկը): Այս ժամանակի հայոց պատմությունը մասամբ անդրադարձել են Մատթեոս Ուտեյցին, Սամվել Անեցին, Վարդան Արևելցին, Մմբատ Սպարապետը, Մխիթար Այրիվանեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը և ուրիշներ, սակայն նրանցից ոչ մեկը ժամանակակից չէ արդ պատմական իրադարձություններին: Ինչ վերաբերում է Հովհաննես Տարոնեցու և Հովհաննես Իմաստասերի Պատմություններին, ապա դրանք (հավանաբար և այլ հեղինակների գործեր), դժբախտաբար, մեզ չեն հասել: Հարուստ չէ նաև այս ժամանակահատվածի՝ հատկապես հայ ժողովրդի վերաբերող օտարազգի պատմագրությունը: Այստեղից հեշտ է եզրակացնել, թե որքան անգնահատելի սկզբնաղբյուր է Լաստիվերցու Պատմությունը: Ինքնին հետաքրքիր է հենց դարաշրջանը, որտեղ կատարված իրադարձությունները բազմաթուր են և առավել անհասկանալի կառուցված, եթե մեզ չհասներ այս գեղեցիկ մատյանը:

Լաստիվերցին, անշուշտ, ավատատիրական հասարակության գաղափարախոս է և հայոց ուղղափառ եկեղեցու շեքմ պաշտպան: Սակայն նա գեթ է այդ հասարակության սոցիալ-տնտեսական կյանքում դրսևորված ժայրահղություններին Մատենագիրը կրթով քննադատում է ազգատների և որբերին քերշահագործող մեծատուններին, անհոգի վաշխատուններին՝ նրանց

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գրք 2-րդ, Թբիլիսի, 1948, էջ 32—43, 580:

արարող համարելով անարգար և հակամարդկային Ահաբանի, ցուցա-
դրել ցանկանալով Արծն քաղաքի կոտորածի պատճառները, նա զայրույ-
թով գրել է. «...արդարության օրենքը փոխվեց անիրավության, արծաթա-
սիրությունը ավելի հարգի դարձավ... այն ժամանակ ամեն կարգի հա-
մնատությունը խոտորվելով՝ վերածվեց անկարգության: Մրա իշխանները
դարձան գողերի գողակից, վրիժառու և արծաթի ծառաներ: դատավորները՝
կաշառակիր և կաշառքի համար արդարությունը խաբարտողներ, ոչ որբերի
իրավունքն էին պաշտպանում, ոչ արխների դատը հանձն առնում: Վաշ-
խերի ու տոկոսների համար օրենքներ հաստատվեցին, իսկ ցորենի փոխ-
տրվության համար բազմապատկություն սահմանվեց... Ով խաբում էր
իր ընկերոջը, պարծենում էր, որ խելացի է, իսկ ով՝ հափշտակում էր,
ասում էր «ես հզոր եմ»: Դրացի աղքատների տներն ու նրանց արտերի
սահմանները հարուստները հափշտակում էին...»:

Պատվիչը դեմ է կենտրոնախույս ուժերի գերմանիայանը, պաշտպա-
նում է միապետության գաղափարը, որն այն ժամանակաշրջանում միան-
գամայն դրական էր: Գունենալով մեկնեսա, նա Պատմությունը գրել է
առանց կողմնակի միջամտության, որտեղ զարի պատմական դեպքերը ներ-
կայացրել է Հայաստանի ինքնուրույն քաղաքականության կողմնակից հայ-
քննադատ կուսակցության տեսանկյունից: Այդ պատճառով էլ նա ատելու-
թյանը է լրված բյուզանդական նվաճողական ծրագրերի դեմ, քննադատել
է կայսրության ներսում գահակալական սուր վեճերի հետևանքով տիրող
խառնակությունները և կայսրության անկարողությունը՝ ետ մղելու թուրք-
սելջուկների խորտակել արշավանքները: Նա կտրականապես դեմ է հայ-
րենի հողերը Բյուզանդիային հանձնելուն՝ լավ հասկանալով զբոս կործա-
նարը հետևանքները:

Լատտիվերցին իր երկը բաժանել է քանակից մասերի՝ վերջից ավե-
լացնելով յուրաճատուկ մի հիշատակարան: Անաչին գլուխը սկսվում է
բանաստեղծական նախերգով, որտեղ հեղինակը ամփոփ ձևով հաղորդում
է իր գրելիք նյութի մասին՝ գրականության մի շարք առաջնահա-
նատկությունները՝ քնարական հագեցվածությունը, ընդգրկած հարցերի լայ-
նությունն ու խորությունը, գաղափարական որոշարի նպատակադրվածու-
թյունը, լեզվի ու ոճի պարզությունը: Այստեղ, և բուն շարադրանքում,
գրականության է հեղինակի հուզաթափավ հայրենասիրությունը: Ամենուր իշխում
է այս զորեղ զգացումը, ամեն ինչ ենթարկված է նրան և շարված, գնա-
հատվում է նրանով: Բանաստեղծական հոգու տեք մատենագրիքը քրդիական
անկեղծ նվիրումով սիրել է Կայրենի քաղաքները, գյուղերն ու ավանները,
զովառուն լեռները, հասուն արտերի ծխանքը, իր ժողովրդի ուրախ երգերը:
Փակ էր նկարագրում է օտար հենքի ավազակադարձ զործողությունները,
վիշտ ու հառաչանք է գուրս թռչում նրա բերանից: «Ժբը որ հիշում եմ
Խորձյանն ու Հանձնիք և բողոն, ինչ որ անտեղ կատարվեց, պրոտա-
ստքներից շննչս է կտրվում, սիրտս փղձկում է, միտքս՝ քնարվում, ձեռքս՝
զոռում, շարադրանքս շեմ կարողանում էլ առաջ տանել»:

Լատտիվերցին լացող, հոտեռես պատմիչ է, ինչպես կարծել են ամառ:

Ընդհակառակն, նա երբեք հուսահատություն չի քարոզել իր ժողովրդին:
Շատ բան կրթով բացատրող պատմիչը հոգեկան փոթորիկների պահերին,
կեր նկարագրում է ժողովրդի տառապանքները, բարեշնն ընկալվարների
ավերումը, մի շարք անգամ պողպիում է՝ կշտամբանքի խոսքեր ուղղելով
աստծուն, գիտելով հայոց զինին եկածը, ակամա զարմանում է աստծու
համարժեքության ու թողովության վրա: Սակայն վարդապետ մատենագի-
րը ավելի շատ զգացել է աստծու հզոր ուժը ու խոնարհված՝ իր սիրտուն
հայրենիքի համար աղաչանք-աղոթքներ է մղանջացել:

Լատտիվերցին սիրով հիշատակել է թշնամիների դեմ տարած բազմա-
թիվ հաղթանակներ, գովերգել քաշերին: Օրինակ՝ նկարագրելով արյունաբ-
քու, մարդախոշոր սուլթան Տուղրիի ավերածությունները ասիականների
երկրում, բարձրացնում է քաշեթյան մի շարք գործեր: Ուշագրություն է
արժանի նաև Մանազկերտի հերոսական պաշտպանության նկարագրերը: Նա
հաճախ ծանր խոսքեր է ասում վախկոտների, հեշտությանը թշնամուն
անձնատուր եղողների հասցեին և գտնում, որ պատերազմի օրենքն է՝ կր-
վել, թիկուզե մարտում նահատակվել հանուն հայրենիքի ազատության և
անկախության: Դրանով էլ նա Խորենացու, Փղիլիի պես փառաբանում է
սուրը, որը ավյալ գեպոնում գործի է դրված արդար նպատակով:

Պատմական անձերի հետաքրքիր պատկերարահ է այս երկը, որոնց
գնահատման համար քիչ թե շատ խոսք է ասել մատենագիրը: Նա ասել
է «տար թշնամիներին, քննադատել հայրենադավներին, այդ թվում բացա-
հայտորեն՝ Վանա Սարգսին, կիրառես քահանային, զոսալ՝ Պետրոս կաթո-
ղիկոսին, գովերգել հայրենիքը և հայոց ուղղափառ եկեղեցուն նվիրված-
ներին՝ թագավոր Գագիկ 1-ինին, նրա որդի Աշոտին, սպարապետ Վահրամ
Պահլավունուն, Գագիկ 2-րդին, Մանազկերտի իշխան Վասիլին, Քաթուլ
զորավարին, կաթողիկոսներից՝ Սարգիս Սևանցուն, Խաչիկ Բ-ին: Հայտնի
է, որ Գրիգոր Նարեկացին, Ասողկը, Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես
Կողոնը խիստ մեծարել են Վասիլ 2-րդին: Փատորեն, Լատտիվերցին
ճեղքել է այդ լուսապակը՝ հաճախ սուր քննադատելով Վասիլ 2-րդի ան-
մարդկային, հայկերծան քաղաքականությունը և դաժանությունները այլ
ժողովուրդների նկատմամբ: Դեմ լինելով կենտրոնախույս ուժերին և պաշտ-
պանելով միապետությունը, նա քննադատում է Վասիլ 2-րդի՝ դեմ առաջ-
տամբողներին: Մեծարում է այս կայսրի կենտրոնական պետության շա-
հերից ելնող քաղաքականությունը, զորքի ամրագեղումը, կրթական վեճեր
չարժարծեղը, որպեսզի ավելի կոնկրետ ու սուր քննադատի այլ քաղաքա-
կանություն վարող բյուզանդական հաջորդ կայսրերին:

Ուշագրում է Լատտիվերցու վերաբերմունքը ժամանակի նշանավոր
անձնավորություններից մեկի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի նկատմամբ: Պատմի-
չը իր քաղաքական առանձին հայացքներով հաճախ հակառակ է նրան,
օրինակ՝ Մագիստրոսի բյուզանդասիրության խիստ սրտեղծման, հայրենա-
գամ Պետրոսի պաշտպանելու և այլ հարցերում, սակայն հայրենիքի գա-

վաճառելու չի վերադրել նրան՝ իսկապես հայրենասեր, մեծ գիտնական, բանաստեղծ Գրիգոր Պաշխատյանը:

Ըստ Լաստիվերցու, հայոց աշխարհի դժբախտության պատճառներից մեկը սոցիալական անհավասարությունն է, իսկ մյուսը կապված էր գաղափարականի հետ: Այս հարցերը քննելիս հայրենասեր պատմիչը նաև խիստ աստվածաբան է, հայկական եկեղեցու իրավունքների եռանդուն պաշտպան: Այս հոդվածում էլ նա սուր քննադատել է թուրքական շարժումը, այն գիտելով աստծու և եկեղեցու դեմ ուղղված աններելի հանցագործություն: Այս ամենով հանդերձ նա անգնահատելի փաստեր է հաղորդել թուրքականացիների, նրանց սկզբունքների և գործելակերպի վերաբերյալ:

Հայրենասեր մատենագիրը ատելություն բորբոքելով օտար թշնամիների և հայրենազավ անհատների նկատմամբ, միաժամանակ հարգանքով է խոսել գրացի խազարասեր ժողովուրդների մասին: Օգիտակ էր գրել տարբեր էջերում արտի խոսքեր է ասել հայերի պես օտարներից տուժապոք ափսազ և վրաց ժողովուրդների հասցեին: Ուշագրավ է, որ նա իր ողբական պատմությունը ակտում է վասիլ 2-րդի՝ Ափսազիա և Վրաստան կասարած արշավանքներից:

Լաստիվերցին իր երկը հիմնականում շարժարել է գեղարվեստորեն, հայոց աշխարհին իշած յուրաքանչյուր հարված անցկացնելով իր զգայուն արտի միջով և հորդարուս քնարականությամբ, զգայացունց պատկերներով, հակադրությամբ, ճարտասանական գիմուններով, գրական շափազանցությամբ, բազմակի համեմատություններով և անձնավորումով է ներկայացրել դեպքերը: Մատենագիրը ժամանակագիրների պես փաստերը չի նշել ու անտարբեր անցել, այլ գրանք խոսեցրել է նա փաստական նյութին հյուսել է իր խոհ, մտածումը, նուրբ ու սրտահույզ ողբերին շաղված հայրենասիրական ոգորումները: Այս ամենը նրա Պատմությունը գաբճից է նաև գրական-գեղարվեստական կարեւոր հուշարձան: Առանց Լաստիվերցու գրքի ոչ միայն հնարավոր չէր լինի մեր հին գրականության պատմության մեջ հավաստի խոսք ասել 11-րդ դարի արձակի մասին, այլև կկարգվեր հայ պատմագեղարվեստական արձակի զարգացման շղթան: Ահա թե ինչու նրա ստեղծագործությունը պետք է հավասարապես դնահատվի ոչ միայն պատմագրության, այլև բանասիրության կողմից:

Վաղ շրջանի պատմական գեղարվեստի շարժարելիս Լաստիվերցին մասամբ օգտվել է Ստեփանոս Տարնեցու «Տիեզերական պատմության» համապատասխան հատվածներից: Բյուզանդական կայսրերի մասին գրելիս նա անկասկած, ձեռքի տակ ունեցել է գրավոր աղբյուր, իսկ մնացածը շարժարել է իբրև ականչալուս և ականաստե հեղինակ: Ողբական հատվածները հյուսելիս Լաստիվերցին ազդել է Երեմիայի հուշագրող ողբից, ազդվել է նաև Մովսես Խորենացուց, Սեդեկից, Հովհաննես Մանգուկուց, Գալթակի Փերթոզից, Գրիգոր Նարեկացուց և ուրիշներից: Մատենագիրը

ստեղծագործաբար վերցրել է իր նախորդների ձեռք բերածը և առաջ ընթացել: Խոսքնելով արձակ ողբի քնարական կողմը, այն ավելի է մոտեցրել շափածոյին՝ նույնիսկ առանձին հատվածներ շարադրել է այնպես, որ տողատեղով, հեշտությամբ կարելի է վերածել շափածոյի:

Ողբը հարձնելով միջոց ընթերցողների վրա ավելի խորը ազդելու համար, Լաստիվերցին գիտակցաբար հայ իրականության մեջ առաջին անգամ լայնորեն գործ է ածում ճակատագրային կողմած ճարտասանական ձևը: Կողք-կողքի է դնում Հայաստանի ոչ հեռավոր անցյալի փառքը, շքեղ իրականությունը, երբեմն հասնելով շափազանցության, և առօրյա թշուաքիճակը ու ողբում: Այդ ողբը, ինչպես ճիշտ նկատել է Մ. Արեղյանը, փոխում է նրա աշխարհասիրությունից և հայրենասիրությունից: Արիստափոսը իր քնատուր տաղանգի շնորհով կարողացել է 11-րդ դարում վերակենդանացնել 5-րդ դարի հայ հանճարեղ պատմիչների ստեղծած պատմագեղարվեստական արձակի հիմնական առանձնահատկությունները թե՛ առաջադեմ գաղափարների և թե՛ արվեստի առումով՝ մեզ համար նրանց ձեռն դառնալով թանկ ու հարգալի:

Արիստակես Լաստիվերցու Պատմությունը մեծ ազդեցություն է թողել հետագա դարերի բազմաթիվ հայ հեղինակների վրա:

Լաստիվերցու Պատմությունը 1844 թ. 18—19-րդ գրքերի ձեռագիր գեղարվեստականությունների հիման վրա բարեխղճորեն սպառել է նա Վենետիկի Մխիթարյանները: Այդ քննարկը վերահրատարակվել է երկու անգամ՝ 1901 թ. Վենետիկում և 1912 թ. Բրիտիսիում: Այն, առանց ողբական հատվածների, ֆրանսերեն է թարգմանել է. Պրյուդոմը և 1864 թ. հրատարակել Փարիզում: Գրունից տառը, 1859 թ., առանձին գլուխներ ֆրանսերեն է թարգմանել է. Դյուլորին, իսկ 1898 թ. երկու գլուխներ (ԺԳ, ԻԲ) անգլերեն է թարգմանել Յ. Կոնիգերը: 1893 թ. Մինաս քահանա Տեր-Պետրոսյանցը առաջին անգամ աշխարհաբար է թարգմանում Լաստիվերցու երկը (Ալեքսանդրապոլ): Անշուշտ, այդ թարգմանությունը, թերություններով հանդերձ, ունի իր գնահատելի արժանիքները: 1963 թ. Կ. Յուզբաշյանը Մաշտոցի անվան մատենադարանի ինչ (նաև մատենագիրին՝ լեհիցազ-

յան մեկ) գրազրերի հիման վրա նրանում հրատարակել է Պատմության
գիտական-համեմատական քննադիրը, իսկ 1968 թ. Մոսկվայում լույս է
ընծարել նույնի ուսանողի արժեքավոր թարգմանությունը:

Պատմության աշխարհաբար ներկա թարգմանությունը կատարված է
վենետիկյան 1844 թ. և երևանյան 1968 թ. հրատարակությունների հիման
վրա: Առանձին հատվածներ ճշգրտվել են ձեռագրերի համեմատությամբ,
տեղ-տեղ քննադրել արվել է նոր մեկնարանում՝ հաշվի առնելով նորակա
ուսումնասիրությունները:

ԳՈՐԳՅՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ԱՐԻՄՏԱՆԿԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑՈՒ՜

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

մեր շրջապատի այլացեղ ազգերից մեզ
հասած արհալիրքների մասին

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱՍ ԱՆՑՈՒԴԱՐՁԵՐԸ

Չարչարանքների օրեր մեզ հասան,

Մեղ նեղություններ գտան անպատում,
Որովհետև մեր մեղքերի շափը լցվելով՝ թափվեց,
Եվ վեր բարձրացավ աղաղակը մեր Աստծու առաջ.
Ամեն մարդ եղծեց իր ճանապարհը,
Ու լցվեց նրկիրն անօրինությամբ.
Արդարությունը սաստիկ նվազեց,
Անառակությունն աճեց-բազմացավ.
Ժողովուրդը և քահանան դրժեցին Աստծուն:
Այդ պատճառով էլ օտար ազգերը
Օտարացրին մեզ մեր բնաշխարհից.
Մեր փառքը փոխվեց ապականության.
Շունչ իսկ չմնաց մեր մեջ, և կորանք հուսալքումից.
Զորացավ մահը, լափեց անհազուրդ,
Գերեզմաններն էլ «բավական» ասել չուզեցին երբեք.
Բոլորը մոլի սանձարձակությամբ ընկան մեղ վրա.
Մեր հոգեվարքի օրերին նույնիսկ չբավարարվեց
Ժամանակն՝ արդեն անցյալում կրած պատուհասներով:
Հաշորդներն այսպես հաշորդողներին փոխարինեցին,
Եվ կյանք արժարժող շունչը նվազեց.
Երկրի հաստատուն բնակիչները
Վտարանդիների դարձան ստամբակ օտարի ձեռքով
Եվ պանդխտեցին պանդխտության մեջ նորից ու նորից՝

Միջոցներէն բաժանվածները,
ծիւ սրահար չկոտորվեցին,
Յիրուցան եղան մոլորակ կոչված աստղերի նման⁴։
Օրավուր մեր դեմ բոլոր կողմերից
Հառնեցին անդու նոր պատերազմներ.
Արեւելքից սուր, արևմուտքից մահ,
Հյուսիսից սպանդ և հարավից հուր.
Ուրախութիւնը երկրից վերացավ.
Ամենուր լոնց ձայնը քնարի,
Լոնց թմբուկի բոմբւոնը զվարթ,
Բարձրացան ողբի աղաղակները։

Այս մասին այսքան։ Բայց ժամանակն է, որ մենք անց-
նենք այս պատմութիւնը և սկսենք հենց այստեղից, արպեսդի
պարզ ու հասկանալի դառնան ասածներս⁵։

Դավիթ Կյուրապաղատը⁶ հզոր, աշխարհաշեն, առատա-
ձեռն ու աղքատասեր մարդ էր, իսկապես խաղաղութիւն սահ-
մանող, քանի որ նրա օրերում, ինչպես մարգարեն է ասում,
ամեն մարդ հանգստանում էր իր որթի ու թղեկուները. իսկ
նրա մահվանից հետո Հոռոմոց ինքնակալ Վասիլ Թագավորը իր
գահակալութեան քսանհինգերորդ տարում⁷ շարժվեց ծանր զեն-
քով ու շրջանցելով շատ օթեաններ՝ եկավ հասավ Եկեղաց
գավառը⁸։ Տայքի⁹ ազատագունդ զորքը դիմավորեց նրան և
առատատուր պարզեներով նրանից մեծարված, յուրաքան-
չուրն ըստ իր արժանիքի հասնելով իշխանութեան, փառքի ու
պատվի՝ ցնծալով մեծապես ուրախացավ։ Բայց նրանց նկատ-
մամբ կատարվեց Դավիթ հոգեբարձի մարգարեութիւնը, թե՛
«Առավոտյան կանաչի պես կրուսեն, առավոտյան կանաչի պես
կծաղկեն ու կպայծառանան, երեկոյան կթառամեն, կչորանան
ու կընկնեն»¹⁰։ Քագավորն անցնելով Ազորի աշխարհը՝ Հափա-
ճիչ¹⁰ կոչված բերդի մտք գիշերեց։ Զգիտեմ ինչ պատճառով
Ըտուզք կոչված արևմտյան զորքը¹¹ և ազատագունդը իրար
հետ ընդհարվեցին. այդտեղ ազատների ամենապատվավորնե-
րից երեսուն մարդ մեռավ։ Եվ այս ոչ թե անտեղի, իզուր
պատահեց նրանց, այլ այն պատճառով, որ նրանք ա՛վաղ

հինգշաբթի օրը մահաթույն խառնելով պատարագի հաղորդու-
թյանը՝ խմեցրին երանելի անձին ու խեղճամահ անելով նրան՝
զրկեցին կյանքից, նրանից ձանձրացած և թագավորից սպաս-
վող խոստումների ակնկալութով¹². այդ պատճառով էլ Աստու-
արդար դատաստանը ըստ նրանց գործի հատուցեց նրանց։
Այն օրից մինչև յայժմ երբեք չհաջողվեց ազատ դուրս գալ
Տայքից, թեպետ այդ աշխարհը երկարաձգեց իր գոյութիւնը,
բայց նրանք վաղահաս մահով զրկվելով կյանքից վերջացան։
Այդպիսիներին կշտամբելով ու հանդիմանելով մեծ Ծսային
ասում է. «Քանի որ այդ ժողովուրդը չհավանեց Մելովմի հան-
դարտահոս ջրերը, այլ կամեցավ իրեն թագավոր դարձնել Տա-
բեղի որդի Հոռոմիին, այդ պատճառով էլ տներն այսպես է
ասում. «Ծս կրերեմ ձեզ վրա հզոր ու հորդահոս գետի ջրերը՝
Ասորեստանի արքային ու նրա փառքը»¹³։ Այս մասին այսքան։

Այդտեղ գալիս Հոռոմոց թագավորին են հանդիպում Ափ-
խաղաց թագավոր Բագարատը և նրա հայր Գուրգենը¹³։ Ինք-
նակալը մեծապես պատվում է նրանց. Բագարատին տալիս
է կյուրապաղատութեան պատիվ, իսկ նրա հորը՝ մագիստրո-
սութեան¹⁴ և խաղաղութեամբ ճանապարհ դնում, իսկ ինքը
գնում անցնում է Հարքով¹⁵ ու Մանազկերտով¹⁶ և արշավելով
դառնում է Բագրևանդի¹⁷ վրա, գալիս է Ուխտյաց¹⁸ քաղաքը
և տիրում շատ գավառների, բերդերի ու քաղաքների. նրանց
վրա նշանակում է գործակալներ, դատավորներ ու վերակա-
ցուններ, իսկ ինքը հանգիստ վերադառնում է իր ճանապար-
հով և հասնում իր թագավորական քաղաքը՝ Կոստանդնուպո-
լիս։ Այս կատարվեց չորս հարյուր հիսուն թվականին. և եր-
կիրը խաղաղվելով՝ հանգստացավ տասնչորս տարի¹⁹։

Իսկ ինքը՝ թագավորը գնում հոգում է արևմտյան կողմի
գործերը, տիրում է Բուլղարաց աշխարհին, նրանց գաժառնե-
րին ու քաղաքներին, որոնք, իր թագավորութեան սկզբից, եր-
կարատե ու անհանգիստ պատերազմներով ձեռքի տակ գցել
չէր կարողացել. իսկ այժմ հանգամանքները նպաստեցին դրան.
քանի որ երկրի տիրակալը՝ պատերազմներում հաղթողը, իր
մահով վախճանվեց, իսկ նրա որդիները միմյանց չհնազանդ-

⁴ Ծնայ. Ը, 6—7

* Սազմ. ԶԲ. 5—6

վելով՝ անձնատուր եղան թագավորին ու գնացին նրա մոտ, որովհետև՝ «Ամեն թագավորություն, որ իր մեջ բաժանված է, չի կարող ապրել»^{*}: Այսպես առնվեց Բուլղարաց թագավորությունը: Ինքնակալը Բուլղարաց բռնակալի որդիներին ազգով ու ցեղով հանեց իրենց երկրից և նրանց տեղ տվեց Հոռոմաց աշխարհում, իսկ երկրի զորքը խաբեությամբ մի տեղ հավաքեց իբր թե նրանց պարզենք տալու համար և գրավոր հաշվառում կատարելով՝ անվերադարձ ուղարկեց դեպի արևելք: Նրանք եկան և երկիրը ավեր դարձրին. վա՛յ նրանց արևելք գալուն, վա՛յ այն երկրին, ուր նրանք անցուղարձ արին. ահա շար ու անողորմ մի ազգ, ազգ դաժանասիրտ և շարդարար հարմար է ասել նրանց մասին մարգարեի այս ողբը. «Նրա առջևում դալարագեղ զրախտ է, իսկ հետևում՝ ամայացած դաշտ»^{**}: Այս մասին այսքան. բայց մենք վերագառնանք պատմությանս ընթացքին:

Մեր՝ շորս հարյուր վաթսուներորս թվականին Ափիսագաց Բագարատ թագավորը մեռավ և թագավորեց նրա որդի Գեորգը: Վասիլ ինքնակալ թագավորը նրան գրեց այսպիսի հրոճարտակ. «Ինչ որ Կյուրապաղատի բաժնից պարզե տվի քո հորը, թո՛ղ և իշխե՛ր միայն քո հայրենիքի վրա»: Իսկ Նա հանձն շառավ. այլ իր մանկական հասակով հպարտացած՝ հակառակ պատասխան տվեց, թե՛ «Ինչ որ իմ հայրը իշխանությունը ունեցել է, նրանից մի տուն անգամ չեմ տա մեկին»: Այս լսելով ինքնակալը զորք ուղարկեց երկիրը բռնությունը տիրելու համար: Ուխտյաց մեծ ավանի մոտ նրանց դեմ դուրս եկան Տաջի քաջերը և հոռոմոց զորքը փախուստի մատնեցին, բայց քաղաքին և մյուս շինանիստ տեղերին ոչ մի վնաս չհասցրին: Այս եղավ Տայոց աշխարհի կործանման սկիզբը:

* Մատթ. ԺԲ. Մարկ. Գ. 24—25, Դով. ԺԱ. 17

** Տով. Բ. 3

Այն ժամանակ Հայոց աշխարհի թագավորն էր Բագարատունյաց ցեղից Աշոտի որդի, Սմբատի և Գուրգենի եղբայր Գագիկը²⁰, որը հզոր և պատերազմներում հաղթող մարդ էր: Սա խաղաղության մեջ պահեց Հայոց աշխարհը: Սրա ժամանակ պայծառացան եկեղեցական կարգերը, և սուրբ ուխտի մանուկները լուսավորվեցին. սրա օրերում, ըստ մարգարեի կանխագուշակության, «Երկիրը լցվեց տիրոջ գիտությունը այն բազմառատ ջրերի նման, որ ծածկում են ծովերը»^{*}, որովհետև հայրապետական աթոռը տնօրինում էր տեր Սարգիսը²¹, որը սրբությունը սնվել էր եկեղեցու ծոցում և կրոնական ճշգնությունը կրթվել այն մեծաստանում, որ Սևանա կղզի է կոչվում. սրան, ըստ իր արժանիքի, Աստծու հաճությունը, հրավիրեցին նստեցրին մեր կուսավորչի աթոռին. սա էլ նրա պես առաքինի կյանքով ապրելով, բարի գործերով ավարտեց իր կյանքը:

Այն ժամանակ վարդապետներ էին Սարգիսը, Տիրանունը և Ենովքը²²՝ կաթողիկոսարանում, Սամվելը, որ Կամբջանորի²³ վանքի առաջնորդն էր, Հովսեփը, որ Հնձուց²⁴ նախագահն էր, Ստեփաննոս Տարոնացին²⁵, որ աշխարհապատում գիրքը շարադրեց սքանչելի ռճով, սկսելով այն առաջին մարդուց՝ վերջացնում է Գագիկի վախճանով, որի մասին էլ այս պատմությունն է, նույն գավառացի Հովհաննեսը, որին Կողեն²⁶ էին մականվանում, որը և մեր հավատի վարդապետությունը գրեց, շափազանց բանազետ Գրիգորը²⁷ և շատ ուրիշներ, որոնց օրերում ուղղափառ եկեղեցու գորությունը շատ բարձրացավ: Իսկ նրանք, որոնք խեթ աչքերով էին նայում մեզ, սրանց վարդապետական գործերից սմբած՝ մկների նման պատերի ծակերն էին սողոսկելով մտնում: Այս մասին այսքան:

Իսկ Գագիկ թագավորը երկար ժամանակ վարելով թագավորությունը և բարի հիշատակի արժանանալով՝ խոր ծերություն հասած վախճանվեց: Իշխանությունը ժառանգեցին նրա

* Նույ. ԺԱ. 9—10

որդիններ՝ Սմբատը, որին Հովհաննես էին կոչում, և նրա հա-
րազատ եղբայր Աշոտը²⁸, Սմբատը հաղթանդամ էր ու շատ
գեղ, բայց իմաստությամբ, ասում են, շատերից բարձր էր,
իսկ Աշոտը վայելչակազմ էր, քաջասիրտ ու պատերազմասեր:
Սրանք երկիրը բաժանելու համար իրար դեմ թշնամանալով՝
ընդհարվեցին և կարիք ունեցան արդար միջնորդի: Ասիխազաց
Գեորգ թագավորը գալով՝ համոզելով հաշտեցրեց նրանց և
երկանուն Սմբատին, անդրանկության պատճառով, բաժին
տվեց Անի ամրոցը իր շրջակա գավառներով, իսկ Աշոտին՝
երկրի ներքին մասը, որը սահմանակից է Պարսկաստանին ու
Վրաստանին: Սմբատը համաձայնելով վերադարձավ իր քա-
ղաքը, բայց ճանապարհին մարմնի ծանրության պատճառով
իջևանելով՝ անհոգաբար բնեց: Աշոտի կողմի իշխաններից մե-
կը Գեորգի առաջ կանգնելով բողոքում և ասում է. «Ճատիկը²⁹
իմ սեփական հողն է, որը Սմբատը անիրավաբար խլեց ինձա-
նից»: Գեորգն այդ լսելով՝ սաստիկ ցամառմբ բարկացած՝
գորք ուղարկեց Սմբատի ետեից, որոնք գալով՝ հանկարծ հար-
ձակվեցին նրա վրա: Սմբատը մարմնի ծանրության պատ-
ճառով չկարողացավ երիվար նստել: Իսկ նրա հետ եղած իշ-
խանները արագորեն փախուստի դիմեցին: Հետապնդողները
նրանց շատ դիակույտեր փոռեցին ճանապարհին մինչև Անիի
դուռը, իսկ այնտեղից դառնալով՝ կաթողիկոսարանի եկեղե-
ցիները զարդերից կողոպտեցին և խաչի բեռները հանելով՝
նախատինքով ասում էին. «Ճանում ենք ձիրին պայտեր շի-
նենք»: Բայց արդարադատ Աստված պատե՞՞ ժամին հոռոմ-
ների ձեռքով հատուցեց նրանց, որը իր տեղում կպատմենք:
Իսկ Սմբատին բռնելով տարան Գեորգի մոտ, որը հրամայեց
նրան պահել հսկողության տակ. բայց հետո երեք բերդ առ-
նելով արձակեց:

Որովհետև Աշոտի սահմանի շուրջը եղած մեծամեծները
նրա տիրույթներից շատերը անիրավաբար գավթել էին, նա
չկարողացավ հանդուրժել և այդ պատճառով էլ թողնելով իր
աշխարհը՝ գնաց հասավ Հոռոմոց արքունիք և թագավորի կող-
մից ընդունվելով սիրով՝ օգնության համար գորք խնդրեց և
ստանալով եկավ իր աշխարհը: Աստու հաշտությամբ նա
տիրեց շատ գավառների ու բերդերի: Նա հզորացավ բոլոր

իրենցից ստաց իջածեղից, ասեղես սր, մեծամեծներից շատե-
րը իրենց հայրենի հողերը թողնելով նրան՝ կամովին հնա-
զանգվեցին: Մինչև այստեղ այս պատմությունը մեզ
հասնելի է:

Մեր՝ շորս հարյուր վաթսույնյոթ թվականին ինքնակալ թա-
գավորը ուղարկում է Նիկոմիդիացի մի իշխանի, որը դառնով
ժարգահարկ է դնում երկրի վրա և հավաքելով մարդկանց
բազմություն՝ վերստին սկսում է շինել Թեոդուպոլիսը³⁰:

Չորս հարյուր վաթսույնյոթ թվականին, տեր Սարգիսը
դեռևս կենդանի, կաթողիկոս է ձեռնադրվում տեր Պետրոսը³¹:
Չորս հարյուր յոթանասուներեք թվականին ինքնակալ թագավորը
գարձյալ շարժվում է մեծ զորքով, գալիս է դեպի արևելք և
իջևանում է Կարնո ընդարձակ դաշտում: Գեսպաններ է ուղար-
կում Վրաստանի թագավոր Գեորգի մոտ, որ հնազանգվի իրեն:
Ազգությամբ վրացի մի եպիսկոպոս, որ նստում էր Վաղար-
շակերտ քաղաքում³², թագավորին դիմավորելով հավատաց-
րեց, թե՛ «Նրա Եկեղյաց կամ Կարին հասնես, նա քեզ ըն-
գատառչ կգա»: Եվ նա հավատալով այս խոսքերին ու հույս
գնելով սրա վրա, օթևանից օթևաններ փոխադրվելով սպա-
սում էր Գեորգի գալուն: Բայց նա հանձն չառավ գալ թագա-
վորի մոտ, որովհետև յուրաքանչեքներից շատերը ահաբեկում էին
նրան, թե քեզ տեսնելուն պես կամ կսպանի, կամ կբանտարկի,
և քո պատվին չես հասնի: Իսկ թագավորը գնալով Բառն,
երկու-երեք պատգամավոր ուղարկեց, որովհետև շատ էր ցան-
կանում իր ճանապարհորդութունը խաղաղությամբ ավարտել
ու աշխարհը շին թողնել: Ապա երբ պատգամավորութունն
ապարդուն անցավ, թագավորը բարկանալով՝ հրաման տվեց
հրով, սրով ու գերությամբ ավերել Օկոմի³³ կոչված մեծ ավանն
ու նրան շրջապատող այդ մասի գյուղերն ու ագարակները,
հրամայեց այստեղից վերջորած գերիներին տանել Խաղտայց³⁴
գավառը, իսկ ինքը Բասենից անցնելով՝ գնաց հասավ Վանանդ
գավառը, Կարմիր Փորակ³⁵: Իսկ Գեորգը հարմար ժամանակ
գտնելով՝ հասավ Ուխտայց քաղաքը և զորքին հրամայեց
հրկիզել նրա գեղեցիկ գառառակերտները, կողոպտել ունեց-
վածքը, բայց ժարդկանց ամենևին չփնասել: Երբ թագավորն
այս լսեց, ավելի ու ավելի բարկանալով՝ գնաց նրա վրա:

Ձորքերը հանդիպելով Պաղակացիս³⁶ կոչված ծովակի մոտ՝ սարսափելի դղրդունով իրար բախվեցին: Սուսերների շողալու և սաղավարտների փայլելու ժամանակ հրաշող փայլակները լեռների վրա էին տարածվում, և սրերի հարվածներից դուրս ցայտած կրակի կայծերը գետին էին ընկնում: Նայելով սրան, նույնիսկ ինքը՝ թագավորը զարմանում էր կովոզների քաջության վրա, որովհետև գետերի՝ ժայռերին խփվող հորձանքների նման Հոռոմոց զորքերը նրանց բախվելով՝ ետ էին ընկրկում: Այդտեղ մեռավ մեծ իշխան Ըռատը³⁷, որի ձիին ճահճի պատահելով՝ չկարողացավ անցնել, և վրա հասնելով սրահար սպանեցին: Գեղելի մարդուն, որը մեծ սուգ պատճառեց Տայոց աշխարհին:

Գեորգին իր զորքով գնաց ամրացավ Ափխազաց բերդում, իսկ թագավորը զորքեր ուղարկեց երկրի տարբեր կողմերը, ասպատակներ տարածեց, խստագույն հրամանով պատվիրելով շինայել ո՛չ ծերին, ո՛չ երիտասարդին, ո՛չ մանկան, ո՛չ շափահասին, ո՛չ տղամարդուն, ո՛չ կնոջը և ո՛չ մի հասակի. և այս ձևով քանդեց-ավերեց տասներկու գավառ: Ինչպիսի՞ ողբալի և անսպառ արտասուքների արժանի տեսարան էր երեւում այնտեղ. քանզի արքունաշեն բարձրաբերձ պալատներն ու ասպարանքները, որոնք մեծամեծ ծախսերով ու ճարտարապետների հնարագիտությամբ կառուցվել էին որպէս սքանչելիք՝ տեսնողների և ուրախութիւն ու վայելք՝ բնակվողների, հրաճարակ փլվեցին ու կործանվեցին, իսկ նրանց տերերը հենց նրանց կողքին սրակոտոր եղան: Ավա՛ղ այս պատմութանը, ավա՛ղ դառնաղետ այդ անցքերին. ինչպե՞ս կարող եմ ես՝ գիտութեամբ աղբատս և ամենքից տխմարս, նկարագրել այն ժամանակ կատարվածները և կամ արժանապես ողբալ մեր թշվառութիւնները: Սրանք Երեմիայի³⁸ հոգուն են պատկանում, որը գիտի թշվառութեան համապատասխան ողբեր հորինել. բայց մենք սակավ խոսքերով արձանագրում ենք այս երկար պատմութունը՝ ի գիտութիւն գալիք ազգի, որ ծնվող որդիները հաջորդաբար պատմեն այս իրենց որդիներին, որպեսզի չմոռացվեն Աստուծո գործերը, որն արդարապես հատուցում է բոլորին, ովքեր խոտորվում են նրա օրենքներից:

ըստ Հորի խոսքերի. «Կհատուցի փոխարենը, — ասում է, — իրեն ատողներին/և չի ուշացնի»:

Արդ ե՛կ ու թվի՛ր ինձ այն ժամանակ կատարվածների օրինակները. պատվական ու հարգարժան ծերերի արյունաթաթախ ալիքները, սրակոտոր երիտասարդներին, անթիվ ու անհամար կույրերին, որոնց աչքերը հանեցին: Կարծում եմ, այս բոլորը տեղին պատահեցին նրանց, որովհետև աստվածադրոշմ նշանի բեռները հանելով՝ կաթողիկեի դոանը անարգանքով ասում էին՝ «ձիերին պայտեր կշինենք»: Այս և սրանցից էլ ավելի սարսափելի աղետները արդարութեամբ պատահեցին նրանց: Ազնվական կանայք հրապարակներ դուրս եկած, քողը գլխներից վեր առած՝ արևի դեմ անպատկառ կերպով խայտառակվում էին. նրանք, որ ոտքով հազիվ էին գնում հիվանդներին տեսութեան կամ ուխտատեղի, այժմ բաց գլխով ու բոկոտն, զարդերից մերկացած, պատվից ընկած, բյուր անարգանքների ենթարկված, գերողների առջևից էին գնում: Իսկ կաթնասուն երեխաների մի մասին մայրերի գրկերից առնելով՝ քարերին էին խփում, ուրիշներին գրկերի մեջ աշտեններով խոցոտելով՝ արյունը մայրերի կաթին էին խառնում, իսկ մյուսներին՝ ճանապարհների խաշմերով կներում ձգելով՝ ձիերի սմբակների տակ բոլորին էլ սպանում էին: Ո՛վ Աստված, քո այն ժամանակվա ներողութիւնը, ո՛վ թագավոր, քո անողորմ հրամանները: Բայց այս ամենով նրա բարկութիւնը չմարեց, այլ ձեռքը բարձրացրել է դեռևս ուրիշ աղետներ էլ սրանց վրա ավելացնելու: Եվ այսպիսի գործով բարեշեն երկիրը անմարդաբնակ, ավեր ու ամայի դարձրեց մինչև ձմեռվա գալը:

Բայց չգիտեմ, թե այս բոլորը ինչի համար պատահեց նրանց. խրատի՞, երկրի բնակիչների չափն անցած ամբարըշտութեամբ, թե՞ խուժաղուժ ազգերից ժողոված՝ արևմտյան զորքերի դժնաբարո վարքի: Թագավորը վերադարձավ բարեխառն Պոնտոս³⁹ ձմեռանոց և մտնելով Խաղտայց գավառը՝ գիշերեց: Պետրոս հայրապետը ետևից գնալով՝ հանդիպեց նրան աստվածահայտնութեան մեծ տոնի օրերում և պատմով մեծարվեց նրա կողմից:

Իսկ հայտնութեան օրը, ընդունված կարգով, բարեպաշտ քրիստոնյա թագավորներն ու իշխանները նվեղեցու առաջ- նորդներին հավասար՝ նրանց հետ ոտքով պիտի գնան դեպք շուրը ու այնտեղ կատարեն Քրիստոսի մկրտութեան խորհուրդը. ահա այդ օրը թագավորը հրամայեց Պետրոս հայրապետին շուրը օրհնել ըստ մեր կանոնի, իսկ Հոռոմների եպիսկոպոսներին, որոնք այնտեղ պատահեցին, ըստ իրենց կանոնի. նրք հայրապետը մյուտանը շուրը լցրեց, հանկարծակի հառապայթող լույսի ցնցուղներ դուրս ելան ջրից. այդ տեսան առհասարակ բոլորն էլ և փառաբանեցին Աստծուն, և մեր հավատի գործությունը բարձրացավ: Պետրոս հայրապետը առավել ևս մեծարվելով թագավորից ու մեծամեծերից՝ վերադարձավ իր տուն: Բայց այնտեղ գրվեց հայերի կորստյան կտակ-նամակը, որովհետև Հովհաննես-Սմբատը պատվիր էր ավել հայրապետին, թե գրություն գրիր և կտակ տուր թագավորին, որ իմ մահից հետո իմ քաղաքներն ու երկիրը նրան համահունչ արդես ժառանգություն. ինքը թագավորությունը թագակալ ժառանգ չունեիր, քանի որ նրա որդի Երկաթը շուտ վախճանվեց և հոր պատվին չհասավ: Թագավորը գնաց հասավ սկզբում հիշատակած ձմեռանոցի տեղերը, իսկ զորքերը գերիներին վաճառեցին հեռավոր ազգերին:

Այս ժամանակ վախճանվեց սուրբ և արժանավոր հայրապետ տեր Սարգիսը, և նրա գերեզմանը գտնվում է Հոռոմոսի⁴⁰ վանքում:

Ք Մ Ա Մ Գ

Ի Ե Ե Գ Ե Ս Բ Մ Գ Ա Վ Ո Ր Ը Ե Կ Ի Ր Ո Ր Ա Ն Գ Ա Ս Ե Ա Ր Ե Ա Վ Ե Ց Տ Ա Յ Ո Ց Ա Ե Ն Ա Ր Զ Ի Վ Ե, Ո Ր Ի Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Գ Ա Ս Բ Վ Ե Ց Ի Վ Ե Ս Ե Ի Զ Ա Ր Թ Թ Ը Ը

Իսկ ինքնակալը, ամբողջ ձմեռը անցկացնելով բարեխառն Պոնտոսում, գարնանարեր ժամանակն հասնելուն պես երկին շարժվեց Տայքի վրա և անցնելով շատ օթևանների՝ եկավ բանակ գրեց Բասենի գավառում: Իսկ Հոռոմոց իշխաններից շատերը, որոնց տարբեր ժամանակներ այլևայլ պատճառներով

թագավորը գցել էր պատվից ու իշխանությունից և որոնք վանդակներում փակված առյուծների նման մեռնում էին, այժմ հարձակ ժամանակ գտնելով՝ մի տեղ հավաքվեցին և շարխորհուրդ արին, որը շխարդացան կատարել. մտածեցին միտքանկալ թագավորի թագավորի դեմ և իրենց ցանկացածին դարձնել թագավոր: Երբ այդ հաստատ որոշեցին, մինչև լույս դարձվեցին դրանով և ընդարձակ դաշտում բանակ դրին. այդտեղ անթիվ մարդկանց բազմություն հավաքվեց, բայց նրանք սկսեցին թագավորական պատվը իրար վրա ձգել: Վերջը բոլորը միաբանվելով՝ բռնեցին Փոկասի որդուն, որին Սաավիլ⁴¹ էին կոչում և որը իր հոր հանցանքի պատճառով վաղուց արդեն իշխանական պատվից ընկած էր: Սա անհամաձայն լինելով՝ հանձն շտապ, բայց նրանք շղաղարեցին խնդրելուց և բռնադատելով համոզեցին, մինչև որ համաձայնվեց:

Երբ այս լսեց ինքնակալը, մեծ անհանգստություն մեջ ընկած՝ գնաց ամբարցավ Մազդաս⁴³ կոչված բերդի ամրոցներում, որովհետև այդ Հունաց արքունիքի հին սովորությունն է. Բայց չգիտեմ, թե աստվածային օրհնք է այդ, որ ծառաները տերերի վրա շպտեք է հարձակվեն, թե՞ թագավորն այն ժամանակ առանձին բարեշնորհություն ուներ, միայն այս հավաստի գիտեմ և իմ աչքով էլ տեսա, որ նրանք, ովքեր գնացին նրա վրա, ծիծաղելի մահով մեռան, ինչպես եղավ առաջին անգամ, իր թագավորության սկզբում, երբ նրա դեմ ապրտամբեց Վարդը, որ կոչվում է Սիկլաոս⁴⁴, և համարյա բոլոր Հոռոմներին տարավ իր հետ, այնպես որ թագավորը օգնության համար զորք խնդրեց վրաց Կյուրապաղատից և նրանցով հաղթելով բռնակալին՝ փախցրեց երկրից, իսկ առ գնաց-ընկավ Բարեղոն՝ քաղղեացիների քաղաքը⁴⁵: Ապա որանից հետո նույն ախտով ախտավորվեց սրա անվանակից Փոկասը՝ և յոթ տարի տիրեց ամբողջ արևելքին: Թագավորը միայն շուր հազար մարդով գիշերը ծովն անցնելով՝ հարձակվեց ասպտամբի բյուրավոր զորքերի վրա, բայց այդքան բազմության մեջ ոչ ոք չմեռավ, բացի հենց նույն ասպտամբ Փոկասից, որի գլուխը կտրելով՝ հրամայեց խաղաղության փող հեղեցնել. պատերազմից քաղաքելուց հետո զինվորներից

ամեն մեկը վերադարձավ իր տուն, իսկ ինքը՝ թագավորը մեծ հաղթութեամբ գնալով մտավ իր քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս։ Այդպես էլ այստեղ նրանց մանկական խաղի գործը երկար շտեկեց, այլ, ինչպես ավագի վրայի շինվածք՝ հեղեղների բախվելու հետևանքով անմիջապես փրվելով կործանվեց՝ ահա թե ինչպես։ Դավիթը, որը Աենեքերիմ⁵⁷ էր կոչվում, պարսիկներից նեղվելով՝ իր հայրենի ժառանգությունը՝ Վասպուրականը⁵⁸, տվել էր ինքնակալ Վասիլին ու փոխարենն ստացել Սեբաստիա⁵⁹ քաղաքը իր շրջակա գավառներով։ Սրանք կատարվեցին ոչ թե հեռավոր ժամանակում, այլ երկու կամ երեք տարի առաջ. ահա այն ժամանակից մինչև այժմ արևելքը ընկավ Հռոմոնց տիրապետության տակ։ Այն ժամանակ Աենեքերիմը խորհրդակից միաբան էր ապստամբներին ու նրանց հավատարիմ։ Բայց հանկարծ քնից արթնացածի կամ հզոր մի մարդու նման, որ սթափվում է գինարբությունից, տեսնելով այդ անվայել գործերը և այդ շար միաբանությունը, խափանելու այլ հնար չգտնելով, մի օր, անսպասելի ժամի վերջնում է նրան, որին թագավոր էին անվանում, դուրս է գալիս բանակից, իբր թե առանձին խորհրդակցելու համար, և հանկարծակի սրահար սպանում է նրան ու գլուխը կտրելով՝ իր ժառանգրի միջոցով փութապես հասցնում է թագավորին։

Իսկ հավաքվածները, երբ այս այսպես եղավ, մեկ-մեկուց առաջ էին վազում շուտափույթ ծածուկ իրենց տները հասնելու համար. և նրանց բոլոր մտադրությունները իսկույն խափանվեցին։

Իսկ թագավորը, տեսնելով բռնակալի գլուխը, հրամայեց ձողի վրա բարձրացնել ի տես ամբողջ բանակի, քանի որ նրանցից շատերը թեպետ անձամբ թագավորի հետ էին, բայց մտքով ապստամբին էին միաբան։ Նա այս կատարեց քստ իր խորին իմաստության, որպեսզի այդ տեսնելով նրանք հեռանան իրենց փուչ մտադրությունից և ուղղված սրտով՝ հնազանդվեն իրեն։

Սրանից հետո թագավորը զորքով իջավ Բասենի ընդարձակ դաշտը և հեթանոս զորքից հեծյալներ ուղարկեց ապրտամբ Փերսիե⁵⁰ կալանավորելու համար, իսկ ինքը շարժվելով հասավ Բասենի սահմանագլուխը, այն տեղը, որ Սալբու-

րա⁵¹ է կոչվում, և բանակի շուրջը խոր փոսով պատնեշելով՝ դադար առավ մեկ ամբողջ ամիս կամ ավելի։

Իսկ թագավորից ուղարկվածները բռնելով Փերսիե և նրա փեսա Անդրոնիկին, որ նրա համախոհն էր, բերին մինչև Կարնո սահմանագլխում գտնվող Խաղտո Առիճ⁵² կոչված բերդը և հասնելով ամրոցի դիմաց գտնվող ազարակը՝ իջևանեցին։

Փերսիե ու Անդրոնիկոսին առաջ բերելով՝ գլուխները կրտրեցին։ Այդպես էր պատվիրել նրանց թագավորը, քանի որ նրանք իրենց ապստամբելու ժամանակ դաշնակից եղան ափխազներին և խոստացան մինչև այդ տեղը տալ նրանց բաժին, որովհետև առաջ այդ մասին տիրում էր Դավիթ Կյուրապաղատը, բայց ոչ որպես իր հայրենի ժառանգություն, այլ իբրև թագավորից ստացած պարգև՝ իր հավատարիմ ժառանգության համար։ Բայց որ նա խոստացել էր իր մահվանից հետո այդ գավառը հանձնել թագավորին, նրանք այդ չէին մտաբերում, այլ առատաձեռն պարգևներ էին բաշխում, որ իրենցը չէր։ Այդ պատճառով էլ թագավորը հրամայեց այնտեղ գլխատել նրանց։

Գ Լ Ո Ւ Մ Դ

ՇՂՓԱՅՈՒՄ⁵³ ԵՂԱՍ ՎԵՐՁԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Թագավորը այն օրերին, որ Սալբուրայում մնաց, որովհետև Գեորգից պահանջում էր այն երեք բերդերը իրենց դատակերտներով, որոնք Գուրգենն էր անիրավաբար խլել Կյուրապաղատի բաժնից, դեսպաններ ուղարկեց նրա մոտ և քաղցրը խոսքերով գրեց նրան, թե՛ «ինչ որ քո հայրենի ժառանգությունը չէ, թո՛ղ և ապրի՛ր խաղաղության մեջ քո բաժնում և իմ Պարսկաստան գնալու ճանապարհին արգելք մի՛ եղիր»։ Բայց նա հանձն չառավ. հետո ուղարկեց Վաղարշակերտի եպիսկոպոս Զաքարիային, որին փոքր-ինչ առաջ հիշեցինք. սա զնում, համոզել խոսքերով խաբում է Գեորգին, որը և հանձն է առնում ու գրում է թագավորին, թե տալիս է այն,

ինչ որ նա պահանջում է. նպիսիսպար գրութիւնն առնելով՝
ուրախութեամբ վերագառնում է:

Բայց մի օրվա ճանապարհ գալուց հետո, այն իշխանում,
ուր օֆեանկու էր, սուրհանգակները փութանակի հասան նրա
ետեֆց՝ գրութիւնը պահանջելու, քանի որ անմիտը զղջացել
էր, և վերցնելով կրկին ետ գարձան: Իսկ նպիսկոպտը գնա-
լով ներկայացավ թագավորին ու պատմեց կատարվածը.
ապա թագավորը հարցրեց նրանց զորքերի և պատերազմա-
կան պատրաստութեան մասին: Զաքարիան պատասխանելով
ասում է, թե՛ «Ամենքից շատ զորք ունի, զորութեամբ հզոր է
ու պատրաստ պատերազմելու»: Այս լսելով՝ թագավորը քար-
կացած ասում է. «Դու էլ ապստամբների կողմից ես եկել, որ
ահաբեկես ինձ»: Եվ հրամայում է տանել նրան Կոստանդնու-
պոլիս, ասելով՝ «Բնա հանգստացի՛ր այնտեղ, մինչև որ ես
փախստական գամ քեզ մոտ»: Իսկ տանողներին հրամայում
է կտրել նրա լեզուն: Նա գնալով՝ այլևս չվերագարձավ իր
տեղը, այլ մնաց այնտեղ մինչև իր մահվան օրը:

Սրանից հետո թագավորը թողնելով Սալլորա իշխանի բա-
նակատեղը, զորքով առաջ գնաց դեպի Շղփա կոչված վայրը:
Ափսազն⁵⁴ այս իմանալով, քանի դեռ նրանք բանակ չէին
գրել ու պատնեշով ամրացել, դիմում է այսպիսի խորաման-
կութեան. իր գլխավոր նպիսկոպտաներից մեկին դեսպան է
ուղարկում, իսկ ինքը զորքով գնում է դեսպանի ետևից, որ-
պեսզի, իբր թե, անսպասելի վրա հասնելով՝ ահաբեկելով
նրանց փախուստի մատնի: Եվ այսպես, նրանք աշխույժ ձիե-
րով անկանոն առաջ էին գնում, ոչ թե պատերազմական կար-
գով, այլ իբր թե ավարառութեան: Բայց ինչպես հնում, Հով-
րամի օրերում, Մովթացիները Իսրայիլի վրա հարձակվելով՝
իրենք դաժանորեն սրակոտոր եղան⁵⁵, նույնպես էլ սրանց հետ
պատահեց: Զիբրին նստած նրանք հանդգնաբար վրա հասան,
բայց որովհետև երկաթակուռ ծանր զենքերի և արագ անցած
երկար ճանապարհի պատճառով ուժից ընկել էին, ուստի Հոտո-
մոց զորքերը իսկույն առանց դժվարութեան նրանց շրջապա-

տելով՝ կոտորեցին անթիվ բազմութուն: Իսկ մնացածները
իրենց թագավորի հետ փախչելով ընկան Ափսազաց բերդը.
Հոտոմոց զորքերը նրանց հետապնդելով՝ կոտորեցին մինչև
արեամտա: Ապա թագավորը հրամայեց սպանվածների
գլուխները հավաքել մի տեղ և ամեն մի գլխի համար բերող-
ներին խոստացավ տալ մեկական դահեկան. նրանք ամե-
նորեք որոնելով՝ սպանվածների գլուխները բերեցին թագա-
վորի առաջ: և հավաքեցին մի տեղ. սա հրամայեց ճանապար-
հի վրա կույտ-կույտ դնել՝ որպես սարսափ ու երկյուղ տես-
նողների:

Սրանից հետո, երբ Գեորգը տեսավ, որ կտրվել են բոլոր
հոյսերը, թագավորին աղաչեց գալ հաշտութեան: Սա այդ
լսելով՝ խղճաց նրան և գրեց այսպիսի հրովարտակ. «Մի՛
կարժիր, — ասում է, — թե քեզ հաղթելով՝ ավելի մի բան
կորահանջեմ քեզանից, քան առաջ. տո՛ւր իմ հայրենի երկիրը,
որը Կյուրապաղատն էր ինձ տվել և տո՛ւր որդուդ պատանդ,
և իմ ու թո միջև խաղաղութիւն կլինի»: Գեորգը սրան հա-
մաձայնելով՝ հանձն է առնում: Թագավորը գավառի վրա վե-
րահացուներ նշանակեց, որոնք գավառը բաժանեցին տուն առ
տուն, գյուղ առ գյուղ և ագարակ առ ագարակ, ինչպես նախ-
կինում էր եղել: Վասիլ թագավորը պատանդները վերցնելով՝
խոստացավ երեք տարուց հետո վերագարձնել. իսկ ինքը զոր-
քով շարժվելով պտտվեց Հայաստանի շուրջը և հեծելազորով
իջավ բանակ դրեց Հերի⁵⁶ ընդարձակ դաշտում և զորքերին
հրամայեց կտրատել քաղաքի ծառատունկերը: Իսկ քաղաքի
իշխանը աղաչեց հարկատու լինել և հնազանդ մնալ թագավո-
րին:

Եվ մինչդեռ նա այս մտքերի մեջ էր, քանի որ ամբողջ
Պարսից աշխարհը սարսափով ու երկյուղով պաշարված՝ փր-
կութեան հնարներ էր փնտրում, հանկարծակի երկինքը խտա-
ցավ ամպերով, և հորդ անձրևներ հոսեցին երկիր, դրանից
հետո փչեց հյուսիսային սառնաշունչ քամի և անձրևը փոխեց
կարկտի, ձյան ու սառույցի և թանձրամած նստվածքով ծած-
կեց երկրի երեսը. հենց ժամանակն էլ նպաստավոր էր դրա
համար, քանի որ ձմեռը խիստ մոտեցել էր: Հորդառատ ձյան
ու խոստաշունչ սառնամանիքների երկարելու պատճառով ձիե-

⁵⁴ Գ. Թագ. Գ, 1—27: Աքաբի որդի Հովրամը Իսրայիլի թագավորն էր:

րի ու ջորիների ջոկերը փայտացած՝ չէին կարողանում շարժվել: Հետևակ զորականների ոտների ու ձեռների ծայրամասերը, ասես հրկիզված, կտրվելով թափվում էին, իսկ վրանների լարերն ու ցցերը դաժան փորձության սաստկությունից գետնին կպած անշարժ մնացին: Եվ այս, ինչպես ինձ թվում է, հատուցումն էր նրանց անողորմ սրի, որը նրանք քրիստոնյաների վրա քաշեցին, որովհետև թեպետ նրանք իրենց մեղքերի համար մատնվեցին, բայց սրանք պետք է խնայեին, ինչպես Աստվածն էր ասում բաբելացուն. «Ծն մատնեցի իմ ժողովուրդը քո ձեռքը, և դու նրանց չիղձացիր»⁵⁴: Այդ պատճառով էլ դաժան սառնամանիքով տանջվեցին ոչ թե բարձր լեռների վրա, այլ խոր ու խիստ ջերմ դաշառվայրերում, իրենց թշնամիների աչքերի առաջ, ինչպես Մովսեսի ժամանակ եգիպտոսը պատժվեց եղյամով ու կարկտով՝ այն երկրի բնության հակառակ, որից այդ բարբարոսները հայտնապես իմացան, որ ամենակարող ձեռքն է պատերազմում իրենց դեմ: Եվ երբ այս այսպես եղավ, նրանք, որոնց վրա ուժ ու զորություն էր մնացել, ձիերը նստելով, թագավորի հետ, սառնամանիքից՝ ինչպես թշնամիներից հալածված, ունեցածների մասին ամենեին շտաժելով՝ փախան Արծրունյաց գավառը: Քաղաքի բնակիչները երբ այս տեսան, հանկարծակի խուռն բազմությամբ դուրս նետվեցին և մեծ ուրախությամբ վրա հասնելով՝ լիացան ձիերի, ջորիների, վրանների և այլ պիտույքների ավարով, որոնց համար, ցրտից մոլորված⁵⁵, նրանք չէին կարողացել հոգ տանել: Իսկ թագավորը ավարառուների կողմից նախատվելով՝ հայտնապես հասկացավ, որ տիրոջ ձեռքն էր վրացիներին մատնել իր ձեռքը, ինչպես թագավորության գրքում է գրված. «Հզորը իր զորությամբ չի զորանում, այլ տերն է տկարացնում հակառակորդին»⁵⁶: Ապա թագավորը իր զորքերով շարժվելով, շատ օթևաններով անցնելով, գնաց-հասավ իր քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս: Երեք տարի մնալուց հետո բազմաթիվ պարզեններով նա արձակեց Ափիազի որդուն⁵⁷, իսկ ինքը մահվան ցավով հիվանդացավ:

Բայց բանի որ Կոստանդինը՝ իր հարազատ եղբայրն ու թագակիցը, նիկիացիների գավառում⁵⁸ էր, հրամայեց խրեդրակներ ուղարկել, որ շուտափույթ իր մոտ հասնի: Իսկ հրամանատարները խոսքով համաձայնություն տվին, բայց թագավորի հրամանը թաքցրին իրենց մեջ, որովհետև չէին ցանկանում, որ Կոստանդինը թագավորի: Հրամայական շատ խոսքերից հետո ինքնակալը հասկանալով նրանց խորամանկությունը՝ սպասավորներին հրամայեց ձի բերել իր համար և մահճից վեր կենալով՝ նստեց ձիու վրա ու պալատից դուրս ելավ քաղաքի բնակիչների աչքի առաջ. շատերն այդ տեսնելով՝ սարսափած գնացին ու պահվեցին խավարշտին տներում: Ապա խնդրակները գալով՝ Կոստանդինին շուտափույթ այնտեղ հասցրին. թագավորը նրան տեսնելով՝ արքայական թագը դրեց նրա գլխին ու հաստատեց թագավոր և պատվեր տվեց, ինչպես Դավիթը Սողոմոնին, որ թագավորության խոովարարներին և նրանց, ովքեր չէին կամենում նրա թագավորությունը իրենց վրա, կենդանի լքողնի, բայց ո՛չ Դավթի նման, որ ուրիշ պատճառների էլ սպասի: Եվ ինքը անկողին մտնելով՝ երկու օրից հետո վախճանվեց, նա, որ թագավորեց հիսուսն տարի: Բայց նրա մահվան ժամանակ երկնքից հրաշքի մի նշան երևաց. այն իրիկվա ժամին, երբ նա հոգին ավանդեց, վերին եթերը ճեղքելով հրո փայլակը հանկարծակի ներքև ընկավ. բոլորը միասին տեսնելով այդ՝ ասացին: Թագավորի մահն է գուշակում⁵⁹:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վասիլից հետո չորս տարի թագավորեց նրա հարազատ եղբայր Կոստանդինը⁶⁰. որովհետև նա խաղաղասեր ու բարի մարդ էր, իր թագավորության առաջին տարում մնաց հանդարտության մեջ, և երկիրը հանգստացավ մեծամեծ տազնապից: Այն իշխաններին, որոնց Վասիլը գավառակալներ էր և, անակել, հաստատեց նույն պաշտոնում: Կոմիանոս⁶¹ անու-

⁵⁴ Նալ. եկ. 6

⁵⁵ Ա. Քաղ. Բ. 9

նով մեկը, որ քաջ ու պատերազմասեր մարդ էր, որին Վասիլը տեր էր նշանակել Վասպուրական գավառին, մեծամեծ քաղաքործություններ ցույց տվեց Պարսկական արքունիքում և անվանի դարձավ ամբողջ Արևելքում. սա Քազավորի մեռնելու ժամանակ վատ մտազրույթյամբ դաշնակցեց Գեորգի հետ՝ Արևելքում Քազավորելու համար: Կապագովկիացի⁶² զորքերն այդ մտադրությունն իմանալով՝ միաբանված հանկարծակի հարձակվեցին, վրանի լարերը կտրելով՝ վրան գցեցին և նրան ու նրա խորհրդակիցներին բռնելով՝ մի բերդում բանտարկեցին ու հայտնեցին Քազավորին: Այս եղավ Կոստանդիանոսի Քազավորության առաջին տարում, որը մեր քվականի շորս հարյուր յոթանասունհինգ տարին է: Քազավորը երբ այս լսեց, տեղում ոչ մի պատիժ չտվեց նրան, այլ մի ամբողջ տարի համբերեց, մինչև լավ վերահասու դարձավ իրողությանը: Ապա երկրորդ տարվա սկզբում դահիճ ուղարկեց, որը գալով կուրացրեց նրա ու նրա հետ եղած սլի մարդկանց աչքերը⁶³: Շատ ցավալի է, որ այնպիսի բարի հիշատակի արժանի պատվական մարդը, որը Հոռոմոց ձեռքի տակ դրեց Արճեջը իր դաստակերտներով, այդպես հիմարանալով ընկավ վատ գործերի մեջ: Երկրորդ տարվա սկզբում Քազավորը երկրի արևելյան կողմին վերակացու ուղարկեց Նիկիտ⁶⁴ անունով մի ներքինու, որը գալով անցավ Վրաց գավառը և երկրի ազնվականներից շատերին խաբուրթյամբ հայրենիքից հանելով՝ ուղարկեց Քազավորի մոտ: Սա նրանց տեսնելով՝ ուրախացավ, մեծամեծ պարզակներով ու իշխանությամբ պատվեց նրանց և ամեն մեկին ըստ իր արժանիքի տվեց գյուղեր ու ավաններ, որպես հավիտենական ժառանգություն, գրույթյամբ ու կնիքով հաստատելով այդ:

Իսկ երրորդ տարվա սկզբում բազմաթիվ զորքով դեպի արևելք շարժվեց Սիմովն ներքինին, որն ուներ կես-Քազավորական իշխանություն և որին հունարեն լեզվով պառնկիմանոս⁶⁵ են անվանում. սա գալով անցավ Վրաց աշխարհը, բայց չհասցրեց որևէ գործ կատարել, որովհետև իսկույն եկավ Քազավորի մահվան բոթը. երբ նա այդ լսեց, առանց հասպտակելու զորքով վերադարձավ ու գնաց Կոստանդիանապոլիս:

Քազավորների մեջ հզորն ու պատերազմներում միշտ հաղթող Վասիլը, որը շատ երկրներ ոտնատակ արեց, քաղաքործություններից ազատ ժամանակ չգտավ ամուսնանալու և թագաժառանգ ունենալու համար, ինչպես կարգ է բոլոր Քազավորներին: Նրանից հետո գահակալեց նրա հարազատ եղբայր վերևում հիշված Կոստանդիանոսը, որը նույնպես արու գավակ չուներ, այլ երկու դուստր. անդրանիկ դստերը՝ Զոյեին⁶⁶, նա կնուսթյան տվեց Ռոմանոսին, որը Հոռոմոց զորքերի սպաններից էր, և Քազավորեցրեց իր փոխարեն, իսկ ինքը մահվամբ շտապեց հետևել բոլոր երկրածիններին:

Ռոմանոսը իր Քազավորության առաջին տարում զորքեր հավաքեց ու շարժվեց դեպի Անտիոքի կողմերը. նա ցանկանում էր գնալ Հալպ⁶⁷ կոչված քաղաքի վրա, առնել ու ավերել այն: Եկավ հասավ Սև կոչված լեռան⁶⁸ և այնտեղ տեսավ վանականների ու մենաստանների ճգնավորների բազմություն, որոնք մարմնավոր լինելով՝ նմանվում էին անմարմինների, բավարարվում էին միայն այժի մազե ծածկույթով կամ բաճկոնով, ինչպես Հովհաննես (Մկրտիչը), միայն թե նա կերակրվում էր մարախով ու վայրի մեղրով, իսկ սրանք երկաթե բրիչ ձեռքն առած՝ անհանգիստ աշխատում էին գարու հատիկներից օրապահիկ կերակուր պատրաստելու համար: Մյուս զանազան խորտիկներն ու քաղցրահամ կերակուրները՝ սւբախարար գինիով հանդերձ, որ խաղողի այգիներն են տալիս, թողած աշխարհիկ կյանք սիրողներին, սարի գլուխը բարձրացած նախամարգարեին դաստիկից դառնալով՝ սրանք միշտ խոսում էին Աստծու հետ:

Սրանց տեսնելով՝ Քազավորը հարցրեց իր մեծամեծներին. «Այս ի՞նչ հերետիկոսների բազմություն է»: Նրանք ասացին. «Սրանք բոլորը աղոթողների խմբեր են, որոնք միշտ մաղթում են աշխարհին խաղաղություն և ձեր կյանքին առողջություն»: Քազավորը պատասխանելով ասաց. «Սրանց աղոթքն ինձ պետք չէ. բոլոր վանքերից հավաքագրե՛ք⁶⁹ աղեղնավորներ իմ Քազավորությանը ծառայելու համար», քանի որ

Քաղկեդոնի⁷⁰ սահմանադրութիւնը շատ էր հավանել՝ ատելով
օղոր ուղղափառ հավատները: Նա ասորիների եպիսկոպոսին
տարավ Կոստանդնուպոլիս, ծաղր ու ծանակի ենթարկելով՝
հրամայեց խուզել մորուքը և էջի վրա նստած պտտեցնելով
հրապարակներում ու փողոցներում՝ քարկոծել նրան. հետո
հրամայեց քարտել, որտեղ և նա մեռավ: Այսպիսի խակամիտ
մեկն էր թագավորը. նա շտաբերեց նախորդ թագավորնե-
րին, թե ինչպիսի հոգատարութիւն էին ցուցաբերում նրանք
դեպի այն ազգերը, որոնք իրենց իշխանութիւնները էին
գտնվում, այլ ինքնակամ հրամանով ուզում էր նորաձեու-
թիւն մտցնել Աստու եկեղեցիների մեջ, չհիշելով տերունա-
կան այն անսուտ հրամանը, թե՛ «Ով բախվի այս ժայռին,
կփշրվի, իսկ ում վրա ընկնի, կոչնչացնի նրան»*: Այդ պատ-
ճառով շուտով հասավ նրա վրա Աստու արգար գատաստա-
նը. նույն ճանապարհին տաճիկներին⁷¹ զորքից ոչ ավելի քան
ութ հարյուր կամ հազար մարդ հարձակվելով բյուրավոր
բազմութիւն վրա՝ անշափ կոտորեցին և թագավորի ու զոր-
քերի գանձերը ավար առնելով՝ վերադարձան իրենց քաղաքը:
Իսկ թագավորը, մեծ անարգանքով փախստական եղած, ձի-
արշավ ընկավ իր թագավորութիւն քաղաքը: Ապա իր սաստիկ
ամբարտաձանութիւնը թողնելով՝ կարողացավ մտաբերել
Գավթի երգի խոսքերը, որ ասում է. «Լավ է հույս դնել տիրոջ
ու սրբերի աղոթքների վրա, քան իշխանների ու գանձերի
տառտութիւն, որովհետեւ հարստութիւնը ամենևին չի օգնի
բարկութիւն օրը»**: Ե՛վ դրանից հետո, և՛ հետագայում՝
մինչև իր մահվան օրը նա այլևս դուրս չեկավ թագավորա-
նիստ քաղաքից:

Գ Լ Ո Խ Է

ՈՒՌՉԱ ՔԱՂԱՔԻ ԱՌՈՒՄԸ

Ուռհա քաղաքի իշխանը, որին իրենք ամիրա էին կոչում,
որն իր նախնիներից էր ժառանգութիւն ստացել այդ տեղը,

* Մատթ. ԻԱ. 44

** Մաղմ. 8ժէ. 9

մեռավ անորդի, իսկ նրա կինը իր ծառաներից մեկին, որք
անունը Սալամա էր, տուփական ցանկութեամբ սիրելով
ամուսնու փոխարեն քաղաքին տեր դարձրեց:

Սա վախենալով քաղաքի մեծամեծներից, որ իրեն չէն
հնազանդվի, իր հավատարիմ ծառաներից մեկին ուղարկում է
Մանյակի մոտ, որն այն ժամանակ Հոռոմոց գավառի սահմա-
նագլխի մոտ իշխանութիւն ուներ և նստում էր Սամուսատ⁷²
քաղաքում, որը, ասում են, հնում Սամսոն էր շինել, որպես-
զի Մանյակի միջոցով իմաց տա թագավորին, որ սա Հոռո-
մոց աշխարհում տա իրեն իշխանութիւն և հավիտենական
ժառանգութիւն՝ գրով ու կնիքով հաստատված. «Իսկ ես,—
ասում է,— առանց պատերազմի կհանձնեմ նրան իմ այս քա-
ղաքը»: Ռոմանոս թագավորն այս լսելով՝ համաձայնութիւն
գրութիւն է գրում և նրան դարձնում է անթիպատոս պա-
րիկ, իսկ նրա կնոջը պատվում է մեծ ու երևելի պատվով:

Իսկ քաղաքի բնակիչները՝ երբ լսեցին աղաղակի ձայնն ու
փողերի հնչումը, սրտաբեկ ու դողահար դուրս գալով, զար-
հուրած ու խոռվահույզ, ծովի ալիքների նման կուտակվելով
միմյանց վրա էին թափվում: Եվ երբ ոչ մի ելք չկարողացան
գտնել, քաղաքի մահմեդականները գիշերով մոտակա քա-
ղաքները մեկնեցին ու պատմեցին նրանց իրենց գլխին եկած
հանկարծահաս վտանգը: Հոռոմները երբ այդ լսեցին, ձայն
տալով մի տեղ հավաքեցին զորքի բազմութիւնը և հարձակ-
վելով քաղաքի վրա՝ պարիսպը քանդեցին ու ներս մտնելով
կոտորեցին շատերին: Ուստի քաղաքացիներից շատերը մեծ
կաթողիկեն մտնելով ամրացան, իսկ ուրիշները՝ ամուր տե-
ղերում կամ աշտարակներում: Պաշարողները շատ տեղեր հըր-
կիզեցին, մինչև իսկ սուրբ կաթողիկեն և բացելով այդ սուրբ
տան գանձարանը, որը ամբարել էին Հայոց առաջին թագա-
վորները ի սպաս տիրոջ տաճարի կարիքների, ամեն ինչ կո-
ղոպտեցին և մեծ շտապով գնացին իրենց տեղերը: Այն օր-
վանից մինչև այժմ Ուռհա քաղաքն ընկավ Հոռոմոց ձեռքը⁷³:

ՊԱՏԱՆԱՍԻ ՄԱՆԸ

Ռումանոս թագավորը, բարի հիշատակները ամենևին չար-
ժանանալով, մեծ հինգշաբթի օրը պաշտառ դուրս եկավ իր գոր-
քի հետ հրապարակախոսելու. մինչև կեսօր նա իշխանության
համաձայն արքունատուր պարզվեցրեցրեց, ապա գործը վեր-
ջացնելով՝ հրամայեց ոսկի ավազանում ջուր պատրաստել լո-
զանքի համար: Բայց երբ նա մտավ տաք ջրով լցված ոսկի
ավազանի մեջ, սպասավորները բռնելով նրա գլխի մազերից՝
բնկղմեցին ջրի տակ և պահեցին մինչև որ մեռավ: Այդ կա-
տարեցին համաձայն թագուհու կամքի: [Ռումանոսը] գահա-
կալեց յոթ տարի⁷⁶:

Վ Լ ՈՒ Յ Թ

ՄԻՆԱՍԱԿԻ ՔԱՂԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆԸ

Գանդիսին մարդարևության մեջ մի տեսիլք եղանց, որի
գլուխը ոսկի էր, թիկունքն ու ձեռքերը՝ արծաթ, իսկ կողմերը՝
պղինձ. սա անցյալ է. իսկ խեցու հետ խառնված երկաթն
սրունքն ու ստները Հաստոնց թագավորությունն է, որովհետև
ուրիշ աղբերի նման հոր թագավորությունը որդին չի ժառան-
գում: Նա, ով հայրերից ու պապերից է ժառանգում թագավո-
րությունը, երկաթն է, իսկ դրսից եկածը, որ թագավորական
տոհմից չէ, խեցին է: Եվ խեցիներ հաճախ են պատահում
նրանց մոտ, ինչպես տեսնում ենք հենց այժմ, ներկա թագա-
վորին: Սա արքայական տոհմից չէ, ո՛չ էլ թագավորի որդի
և ո՛չ էլ նույնիսկ երեկի սեպուհ կամ իշխան, այլ մի աննշան
մարդ պաշտառի ծառայողներից, որին թագուհին սիրելով
պոռնկական մոլորքին ախտով՝ նրա պատճառով ջրահեղձ
արեց իր ամուսնուն. ասում են նաև, որ սպանողներից մեկն
էլ սա էր: Այդ սատանայական գործերը գլուխ բերելուց հետո
թագուհին հրամայում է իր մոտ կանչել քաղաքի մեծամեծե-
րին և ջուլց տալով վախճանված թագավորին՝ հայտարարում

է, որ հանգիարձանած է ինչի: Ապա հետգնեմտ այս Միխա-
ելին սուաք քաշելով՝ թագավորեցնում է, դարձնելով Կրեմ
ամուսին. այս գործը հայտնի դարձավ բոլորին:

Որովհետև Միխայելը շատ ազգականներ ու եղբայրներ
ուներ, ամենարածր իշխանությունը տվեց նրանց ձեռքը: Եղ-
բայրներից մեկին մագիստրոս դարձրեց, Քեսաղոնիկե⁷⁶
հանձնեց նրան ու նրան վատահեց Բուլղարաց ու արևմտյան
կողմերի հոգը. մեկին անվանեց Դեմեստրիոս և ուղարկեց մեծ
Անտիոք⁷⁷: Տաճկաստանի և հարավային կողմի հոգը հան-
նելով նրան: Իսկ եղբայրներից երրորդին, Օսթանտոս⁷⁸ անու-
նով, որը ներքինի էր ու արեզա, նշանակեց Կոստանդու-
պոլիս թագավորական քաղաքում, գարձնելով սինկլիտոս և
պալատի ամբողջ հոգան ու իրավունքները հանձնելով նրան:

Ինքը սաստկապես դիվահարվեց. մինչև իսկ եկեղեցիներ
ու սրբերի հանգստարաններն էր գնում, միայն թե չգիտեմ,
այդ Ռումանոսի անարգար մահվան վրեժխնդրությամբ էր,
թե՛ ի բնե ուներ այդ գիվահարությունը: Բայց ասում են
նաև այլ պատճառներ. որովհետև թագավորությունը նրան չէր
հասնում, դա համար նա գնում էր Քեսաղոնիկե քաղաքը,
մի կախարհ կնոջ մոտ, ինչպես, պատմում են, հնում, Բար-
սեղի ժամանակ, մի երիտասարդ էր կախարդի միջոցով այդ-
պիսի գործեր կատարել, հանձնեց իրեն բոլոր շարիքների
հոր ծառայության, և պոռնկության գեղի միջոցով թագուհին
սիրահարվեց նրան, ամուսնացավ հետը ու երկրների վրա թա-
գավոր դարձրեց: Բայց գործը դուրս բերելուց հետո,
թագավորական կարգի համաձայն, տերունական տոներին նա
հարկադրված գնում էր եկեղեցի. շար գեղ այդ շկարողացավ
ներկ նրան, իրենից ապստամբ կարծելով: Եվ այս հաստա-
տում են նրանով, որ, ասում են, թագավորը հաճախ Քեսա-
ղոնիկեում էր մնում, հավանաբար կախարդի մոտ: Այսպես
էր, թե այնպես, սակայն մինչև մահը գեղ չհեռացավ նրանից
և մկում էր նրան:

Մքա թագավորության ժամանակ Հոռոմոց զորքերի մեծ
կոտորած եղավ Արծրունյաց աշխարհի Բերկիր⁷⁹ կողմած բեթ-
ղաքաղաքում, որը իր դաստակերտներով հանդերձ վաղուց
հափշտակել էին պարսիկները և իրենց իշխանության ստեղծ

էին պահում. Վասպուրականի գաղափարները ոմն կաթողիկոսը մեծ զորքով եկավ պարսիկների վրա, քաղաքն առավ և հեծյալ զորքերը կանգնեցրեց վրան պահապան: Այն ժամանակ մեկ ուրիշը փոխարինեց նրան և զորքն առնելով՝ գնաց իջևանեց ավելի հեռավոր մի տեղում, որն Արծակ⁸⁰ է կոչվում, հեծելագործի ուսեստի և այլ անհրաժեշտութունների առատության պատճառով: Իսկ քաղաքի տերը, որի անունը հարիկ էր, բերդում փակված՝ իմաց տվեց Պարսից աշխարհի գլխավորներին: Պարսիկները հանկարծակի միմյանց ձայն տալով՝ մի տեղ հավաքվեցին և գալով քաղաքի վրա՝ պատնեշով պաշարեցին այն: Հոռոմոց զորքերն անառակությամբ ու գինիով թմրած՝ չկարողացան պաշտպանել իրենց, մանավանդ որ Իսրայելի պահապանը նրանց զրկեց իր օգնությունից: Պարսիկները սրի քաշելով կոտորեցին նրանցից մոտ քսանչորս հազար մարդ: Անշուշտ, այդ պարսիկների արդարության պատճառով չեղավ, այլ մեր զորքերի անիրավության, որոնք դաժանորեն սրի քաշվեցին տիրոջ խոսքի համաձայն՝ «Չարերին շարով կկորցնի»⁸¹: Իսկ Արծակում եղած զորքերը չհասան նրանց օգնության: Պարսից զորքերը կողոպտելով սպանվածների ունեցածները՝ գնացին իրենց աշխարհը: Բայց ճանապարհին, քանի որ շատ կալանավորներ ունեին, հարիկը հրամայեց մի իջևանում գետինը մարդաչափ փորել և կապվածներից նույն փոսի վրա մորթել, մինչև որ արյունով լցվի, և ինքը մտավ լողացավ սպանվածների արյունով, որպեսզի հանգստացնի իր վառված սիրտը:

Հաջորդ տարվա սկզբում թագավորը դարձյալ զորքեր ուղարկեց, որոնք եկան և մեքենաներով ու մանգոլիոններով սկսեցին քանդել ամրոցի պարիսպը: Ամրոցում գտնվողները տեսնելով, որ փրկության հնար չկա, որովհետև նույնիսկ նրանցից շատերը մեռան, զորագլուխներին աղաչեցին, որ իրենց անվնաս արձակեն դեպի իրենց աշխարհը, և տիրեն ամրոցն ու նրա դաստակերտները: Նրանք երբ լսեցին, արին սրանց ասածի պես. այնուհետև պարսից իշխանությունն ընդմիջտ վերացավ այդտեղից:

* Մատթ. ԻԱ. 41

Սրա [Միխայելի] թագավորության սկզբում արեգակը խավարեց Արաց ամսի ուրբաթ օրը, ճաշից հետո, մեր թվականի շրջա հարյուր ութսուններկու տարում⁸¹: Գիտուններից շատերն այդ տեսնելով՝ կարծեցին, թե այդ օրը նեոլ⁸² պիտի ծնվի կամ մեծամեծ փորձանքներ պետք է գան: Այդ իսկապես էլ կատարվեց մեր օրերում, ինչպես սույն պատմությունը հետըզհետե ցույց կտա մեզ. մեր աշքերով տեսանք Աստու բարկության հարվածները և անսովոր պատուհասը, որ եկավ Հայոց աշխարհի վրա մեր մեղքերի պատճառով: Դրանից առաջ էլ մի ուրիշ մեծ նշան երևաց, որ սաստիկ ահաբեկեց տեսնողներին. նա նման էր Երուսաղեմի վերջին ավերածի նշաններին, որի մասին Փրկին սպառնալով ասում էր. «Այն օրերը կլինեն այնպիսի տառապանքների օրեր, որպիսիք չեն եղել արարչության սկզբից ու այլևս չեն լինի երկնքի ներքո»⁸³, որովհետև իրենց արարչի ու տիրոջ դեմ կատաղեցին, մարդ կարծելով նրան: Անանիաս անունով մի մարդ Երուսաղեմ քաղաքի մեջ կանգնած՝ բարձրադաղակ ողբալով ասում էր. «Վա՛յ քեզ, Երուսաղեմ, վա՛յ քեզ, արյան քաղաք, հասան բո վրեժխնդրության օրերը» և այլն, որ մեծ Եվսեբիոսը, իր Եկեղեցական պատմության⁸³ մեջ գրել է: Նույնպես և այստեղ, մեր օրերում, նրա նման բոլորովին անծանոթ, անտուն ու անտերունչ մի մարդ, արևելյան կողմից եկած, Արաբների, Հարք ու Մանանդի գավառներով անցած, գալով Եկեղյաց գավառը՝ ընդմիջտ մնալու համար, այս խոսքերը բերանն սուած գիշեր-ցերեկ անդադար ասում էր բարձրաձայն. «Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ» և էլ ուրիշ ոչինչ չէր ասում: Եթե մեկը հարցնում էր, թե ո՞րտեղից ես կամ ո՞ր գավառից կամ ինչո՞ւ ես այդ ասում, պատասխան չէր տալիս, այլ շարունակ նույնն էր կրկնում ու չէր դադարում ասելուց: Անմիտ մարդիկ նրան տեսնելով՝ խելակորույս էին համարում, բայց իմաստուններն ասում էին. «Այդ վայր ամբողջ երկրին է լինելու»: Այժմ թող այս խոսքերը այստեղ էլ ընդհատվեն, իսկ մենք, պատմությանս կարգով, վերադառնանք թագավորին:

Միխայելը իր քրոջ որդուն⁸⁴ կեսար է անվանում և յոթ տարի ութ ամիս թագավորելուց հետո հիվանդանալով մեռ-

* Մարկ. ԺԳ. 19

նում: Քաղաքին կեսարին զարմանում է իրեն արքեպիս-
կոս փոխարեն թագավորացնում. աայց սա թագուհու արած քա-
րքիքի զիմաց փոխանակ էրաբոտահատույց լինելու, զրոշում է
նրան իր ազգականներով հանգերձ արքարի հեռաբնակ կղզի-
ներ, որպեսզի իշխանությունը հաստատապես իրենց մնա, որք և
կատարեց էլ: Բայց թագուհու քույրը, որի անունը Թեոդորա էր,
կանչում է քաղաքի գլխավորներին ու հայտնում կատարվածը:
Նրանք երբ այս լսեցին, արևմտյան զորքը կանչելով իրենց
մոտ՝ հավաքվեցին և բռնությունը վրա հասնելով պահանջե-
ցին, թե՛ «Յո՛ւյց տոբ մեզ մեր ժիրանեփառ թագուհուն, որն
իր պապերից ու հայրերից այս թագավորության ժառան-
գորդն է», որովհետև շատերը կարծում էին, թե թագուհին իս-
կապես մեռած է: Իսկ նա երբ տեսավ սրանց բռնությունն ու
միաբանությունը, երկյազով պաշարված՝ հրամայեց թագու-
հուն ետ քեքել արքարից: Երբ Թեոդորան տեսավ իր քրոջը,
իսկույն հրամայեց բռնել թագավորին իր ազգականներով ու
մտերիմներով հանդերձ: Իսկ թագավորը փախչելով՝ ցանկա-
նում էր մանել ավազ եկեղեցին ու սեզանի տակ թաքնվելով
ազատվել, բայց չհասցրեց, որովհետև հետամուտներն անմի-
ջապես հասնելով ու բռնելով վերադարձրին և մի անմաքուր
տեղում գետին գցելով՝ աչքերը կուրացրին, այդպես վարվե-
ցին նաև Դեմեստրիոս կոչվածի և ուրիշ շատերի հետ: Ապա
Թեոդորան հրամայեց նրանց տները թալանել ու ավերել: Բո-
լոր քաղաքացիներն առհասարակ գնալով կողոպտեցին և
նրանց մեծամեծ ու գեղեցիկ ապարանքները մինչև հիմքերը
քանդելով՝ տակնուվրա արին, ոչնչացրին: Եվ այսպես բազ-
մացավ խռովահույզ ամբոխը, ավարտությունը մոլուցքով
վառված՝ մարդիկ մինչև անգամ պալատի պարիսպը ճեղքե-
լով՝ թագավորական գանձարանից շատ գանձեր դուրս տա-
րան. քաղաքի մեծամեծները հազիվ կարողացան հանդար-
տեցնել ամբոխին և այն էլ արեգակի օփումով, որն ար-
գեն ամփոփում էր իր ճառագայթները:

Իսկ թագավորը, որ երեկ տակի աթոռին բազմած հրաման
էր տալիս աշխարհին, այսօր կուրացած, նստած է ունայնու-
թյան ու նախատիների աթոռին, և նրանք, որ կարծում էին, թե
հավիտենապես տիրելու են ծովին ու ցամաքին, մի վայրկյա-

նում կորցրին իրենց իսկ փրկությունը: Արգարեն, Երանց
նմանվեցին տանիքի խոտին, որը, ըստ մարգարեի, գեր ձնա-
չգիպած շորացավ. նրանով ո՛չ հնձողի բուռը և ո՛չ էլ խրձուրդ
հավաքողների գրկերը լցվեցին. նաև անցորդների բարերա-
նությունը չհասավ նրա լսողությունը: Այս է կարճատև պա-
մությունը կեսարի, որը վեց ամիս թագավորեց:

Գ Լ Ո Ւ Թ

ԲՆՈՒՄՈՒ ՈՐՈՒՍ ՄԱՆՈՍԷ ԿՈՉՎԱՍ ԿՈՍՏԱՆՍՆԱ ԲԱՐՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ըստ մարգարեի տեսիլքի, սա էլ խեցի մասիցն էր, որով-
հետև սրա հայրը պալատում ուներ դայտություն⁸⁶ պատիվ,
որի կողմից ուղարկվում էին երկրի բոլոր դատավորները:
Կեսարի կարճատև թագավորությունից հետո մատակ առյուծը
իր խշտիքում մանչում էր ընկերոջ համար, քանի որ շատ
հոգսեր էին պաշարել նրան, որովհետև յուրայիններից ոչ ոք
չունեի թագավորության արժանի, իսկ որին որոնեցրեց ու
օարձրեց երկրի տեր ու թագավոր, փոխարենն այն հատու-
ցեց նրան, ինչ որ քիչ առաջ նշեցինք: Ի՞նչ է անում հապտ.
կանոնական կարգերից դուրս գալով՝ առաջ է քաշում այս-
մարդուն, ամուսնանում հետը ու նստեցնում թագավորական
աթոռին: Շատերը սրան նրա սիրականն էին համարում, բայց
ես չգիտեմ, այսպե՞ս է, թե՞ այնպես, միայն ինքը իր հրո-
վարտակում գրել էր, որ հանուն երկրի բարօրության ու խո-
ղաղադության շխնայեցի ինձ և այս անարժան գործը համար-
ձակվեցի կատարել:

Սրա առաջին տարում ապստամբեց Մանյակ⁸⁷ որդին, քաշ
ու անվանի մի տղամարդ, որն իշխում էր արևմտյան կողմին.
սա շատերին միաբանեց իր հետ և մեծ զորքով եկավ մինչև
թագավորական քաղաքի դուռը և իր ուժով ու քաջությամբ
այնքան բռնացավ նրանց վրա, որ շատերը կամա թե ակամա
ենթարկվեցին նրան ու հնազանդվեցին, կարծելով, թե թագա-
վոր կլինի այն հաջողությունների պատճառով, որ ուղեկ-
ցում էին նրան. թագավորի զորքերը երկու-երեք անգամ

⁸⁶ Հմմտ. Սաղմ. ՃԻԸ. 6-8

գուրս եկան կուլեցին նրա դեմ և պարտվելով, անարգված վե-
րադարձան թագավորի մոտ: Իսկ վերջին ճակատամարտն
սկսելիս բոլորն էլ մտքում դրել էին այս անգամ էլ հաղթելուց
հետո հնազանդվեն նրան ու դարձնեն թագավոր: Բայց որով-
հետև նա շնտածեց Աստծով թագավորել, այլ Աբխազումի
նման, ամբարտավանությամբ հզփացած, հույսը իր ուժի վրա
դրեց, Աբխազումի պատժով էլ Աստված հատուցեց նրան,
նրան գտան պատերազմի մեջ ընկած, առանց մեկի հետ
ընդհարված լինելու: Հզոր հրեշտակն էր ավանդել նրա հոգին:
Այս արեց ու անում է ամենախմաստուն կերպով բոլորի արա-
րիչն ու տերը, որ բոլոր թագավորներից ահավոր լինելով՝
կարող է հանել երկրավոր տերերի հոգին, որպեսզի «Ո՛չ
հզորը պարծենա իր հզորությամբ, ո՛չ մեծը՝ իր մեծությամբ
և ոչ էլ իմաստունը իր իմաստնությամբ, ինչպես որ գիրքն է
ուսուցանում, այլ պարծեցողը պարծենա Աստծով, երկրի վրա
արդար դատաստան անի ու արդարութուն գործի»*: Այսպիսի
մարդն է արդարև արժանի մեծամեծ գովեստների ու պարծան-
քի: Նրա անունը հավիտենապես կմնա, կբարձրանա ու կփա-
ռաբանվի**, ինչպես սաղմոսարանում է գրված: Այս-
պիսին էր մեծն Դավիթը, որը թեպետ մարգարեի կող-
մից թագավոր օծվեց և օծման հետ ստացավ մար-
գարեական ոգի ու զորութուն, այնպես որ գաղաններին
բռնելով՝ այծերի ուլերի նման ճեղքում էր, և այդ զորությանն
ապավինելով՝ մարտնչելով անպարտելի հսկայազնի դեմ՝
պարսաքարով նրա գլուխը ջարդելով գետնին փռեց, վերաց-
նելով Իսրայելի նախատինքը, սակայն Սավուղից շատ անգամ
հալածվելով՝ ներում էր նրան և ենթարկվում կոշորի հրամա-
նին. ոչ միայն չէր ձգտում բռնությամբ տիրել նրա թագավո-
րությանը, այլև երկու անգամ ձեռքն ընկնելիս, իր հալածողին
խնայեց, ինչպես բարեբարի, և նրան սպանել ցանկացողին
սաստելով՝ ասաց. «Ձեռք մի՛ տուր դրան, որովհետև Աստու-
ծայն է»***: Այդ պատճառով էլ Աստված սիրելով նրան՝

ասում էր. «Դուա իմ սրտով մի մարդ, որն իմ կամքը պիտի
կատարի»*: Իսկ սա (Մանյակն) այսպես շնտածեց ու շան-
սաց Աստծու հրամանին և առանց Աստծու անձամբ ուզեց
թագավորել, մոռանալով աստվածային այն հրամանը, որ
մարգարեի միջոցով Իսրայելի թագավորներին նախատելով՝
ասում էր. «Վա՛յ նրանց, ովքեր կամեցան թագավորել ոչ իմ
միջոցով» և այլն:

Արդ, ոչ թե այս թագավորը որևէ գովեստի արժանի է, գրա-
համար Աստված խղճաց նրան, այլ աթոռն է պատվում և ամ-
բարտավանության աղբյուրը փակում, ինչպես հրեաներին
քարոզելով Փրկիչն էր ասում. «Մովսեսի աթոռին նստեցին
դպիրներն ու փարիսեցիները»**, որոնք թեպետ կեղծավորներ
էին, բայց աթոռի պատճառով հրամայում է հնազանդ լի-
նելու Ուստի մեծ Պողոսն էլ, դաստիարակված այդ երանելի
խոսքերով, գրում է հոռոմայեցիներին. «Ամեն մարդ, որ իշ-
խանության ներքո է, հնազանդ պիտի մնա, որովհետև իշխա-
նությունը այլ տեղից չէ, այլ Աստուծուց»***. իշխանի մասին չի
ասում, այլ իշխանության, այսինքն՝ աթոռի, որովհետև բոլոր
իշխաններին Աստված չի կարգում. և ավելացնում է. «Ով որ
իշխաններին Աստված չի կարգում. և ավելացնում է. «Ով որ
հակառակ է կանգնում իշխանությանը, Աստծու հրամանին է
հակառակ կանգնում, իսկ հակառակողները պիտի պատրժ-
վեն»****, ինչպես և սրան պատահեց, որովհետև սա ոչ թե
որևէ մարդուց պատժվեց, այլ Աստծու արդար դատաստանից,
որ բոլորին դատում է ճիշտ և արդարացի. նա արթուն աչք
է, և մեր բոլոր գաղտնիքները հայտնի են նրա ամենատես գի-
տությանը, ինչպես երանելի Դավիթն է սաղմոսելով խոստո-
վանում. «Դու իմացար իմ անելիքն ու արածները»*****:
Սրա նման և առաքյալն է գրում եբրայեցիներին. «Ձկա մի
արարած նրանից անտես»*****: Մանուկներն էլ հնոցում գո-
վելով էին ասում. «Դու, որ նստում ես քերովքների մեջ և դե-

* Գործ. ԺԳ. 22
** Մատթ. ԻԳ. 2-3
*** Նավմ. ԺԳ. 1
**** Նավմ. ԺԳ. 2-3
***** Սաղմ. ՃԼԸ. 5
***** ԵՔԲ. Գ. 13

* Ա. Թագ. Բ. 9, Երեմ. Բ. 23-24
** Նմտ. Սաղմ. ՃԺԱ. 9-10
*** Ա. Թագ. ԻԳ

պի անգունդները նայում, հավիտյան գողված են և առավել փառաբանված», որովհետև տեղի բարձրությունից նրա ճշմարիտ գիտությունը ազգարարեցին, ըստ սաղմոսի երգի, թե՛ «Տեղը նայեց երկնքից երկիր»: Այսպես էլ մեծ Օսային է ասում. «Տիրոջ աչքերը բարձունքում են, իսկ մարդը խեղճ, ողորմելի. ամբարտավանների հպարտությունը կխոնարհվի, և միայն տեղը կբարձրանա արդարապես, ու սուրբը կփառավորվի»: Սրանք կատարվեցին Կոստանդինի թագավորության սկզբում, մեր շորս հարյուր իննսուն թվականին:

Իսկ երեք տարուց հետո հասավ Հայոց աշխարհի կյանքի վերջը, որովհետև մի տարվա ընթացքում վախճանվեցին մեր աշխարհի երկու թագավորներն էլ՝ հարազատ եղբայրներ Աշոտն ու Հովհաննեսը⁶⁸: Այդպես էլ նրանց հաստատուն աթոռը տեղեց շարժվելով՝ այլևս շտեղակավեց. իշխանները զրկվեցին իրենց հայրենի ժառանգությունից ու պանդխտեցին օտար երկիր. գավառներն ավերվեցին ու կողոպտվեցին հույների կողմից, շինանիստ ավանները դարձան գաղանների բնակավայր, իսկ նրանց անդաստանները՝ եթեների արոտատեղի. գեղեցկատես, բարձրահարկ ու մեծամեծ տները վերածվեցին ճիվաղների ու հուշկապարիկների բնակարանների, ինչպես ողբում են սուրբ մարգարեները Իսրայելի ամայանալը. «Այնտեղ ուզին ձագեր հանեց և առանց երկյուղի պահպանեց իր գավակներին»⁶⁹: Ավազակների բույն դարձան վանքերի հանդիսավոր տեղերն ու նրանց մեջ եղած եկեղեցիները, որոնք երկնքի էին նմանվում՝ իրենց պայծառ շինվածքներով ու գեղաշուք զարդարանքներով, իրենց անշեշ լապատերներով ու շահերով, որոնց լույսի պայծառությունը, օգի հետ տարածվելով, այստեղ-այնտեղ ճռվելով, նմանվում էր ծովի ալիքներին, որոնք, խաղաղ եղանակին, մեղմաշունչ գեպիտուսի տատանումներից վետ-վետ՝ միմյանց վրա են բարձրանում ու պատում իրար: Իսկ առատորեն նվիրաբերած խնկի գոլորշին, որ անուշաբույր բարձրանում էր վե՛ր՝ հրի զորությունը,

գարնան օրերին, նման էր բարձր լեռան կատարին նստած մշուշի, որ փակում է, ժածկում արևի ճառագայթները: Իսկ նրանց մեջ բնակվողներին ո՛ր խոսքը կզորի ներկայացնելու նրանց երգերի քաղցրաձայնությունը, անդադար սաղմոսերգությունը, աստվածային գրքերի ընթերցումները, տերունական տոների հանդեսներն ու նահատակների պատիվը, մեկ սրտով մտածողների կամքն ու դեպի աստվածայինն ունեցած շերմեռանդությունը և այլն, և այլն:

Յրապես էր մի ժամանակ. այժմ մնացել են ամեն ինչից թափուր ու անարգ, ամեն բարեփառությունից զուրկ ու կողոպտված. երգերի քաղցրաձայնության փոխարեն բվերն ու տառադեղներն են դասազուլաներ, սաղմոսերգության փոխարեն տատրակներն ու աղավիններն են երգում, ինչպես ասել է մարգարեն՝ «Քաղցրաձայնությամբ կանչում են իրենց ձագերին»: Չահերը մարեչ, անուշահամ խնկաբուրումները վերջացել և խորհրդի այն սուրբ սեղանը, որ մի ժամանակ նորահարսի պես զարդարված էր շքնադազեղ զարդերով, փառքի պսակը կտրվով դեմքին, այժմ վերածվել է ողորմելի ու անսպառ արտասուքների արժանի մի տեսարանի. մերկացել է զարդերից, փռշիով լցվել, դարձել է հանգրվան ազաւանների: Այս բոլորը պատմելու համար շատ խոսքեր են պետք և, նամանավանդ, երկնային շնորհի օգնականությունը, որ կարողանանաք գործը աշխարհել: Վերջապես ժամանակն է հառաջ տանելու այս պատմությունը:

Երբ մեծ Կոստանդինը պառկած էր այն հիվանդությամբ, որից և մեռավ, հրաման տվեց մոտը եղածներին. «Դո՛ւքս եկեք, փնտրեցե՛ք մի մարդ Հայոց աշխարհից և ում որ գտնեք, բերե՛ք այդտեղ»: Խնդրակները գնալով գտան Կիրակոս⁶⁹ անունով մի երեցի, որը կաթողիկոսարանի հյուրընկալն էր, և բերին թագավորի մոտ: Թագավորը Հայոց աշխարհի վերաբերյալ նամակը տվեց նրան և ասաց. «Այս գրությունը տա՛ր և տո՛ւր Հայոց թագավորին ու ասա՛, թե՛ որովհետև բուրբ հողածի՞րների նման մահվան հրավերը նաև մեզ հասավ, ա՛ն թո գրությունը և թո թագավորությունը սուր որդու, իսկ թո որդին իր որդիներին մինչև հավիտյան»: Եվ ինքը մահճում պառկած վախճանվեց: Իսկ Կիրակոսը նամակը պահեց

* Հմմտ. Դանիել 9. 54, 53
** Եսայ. Բ. 11
*** Եսայ. 17. 15.

իր մոտ մինչև Միխայելի թագավորից և նրան վաճառելով՝ ստացավ շատ գանձեր: Ավա՞ղ այն ցավալի առևտրին, որքա՞ն մարդկանց արյունալարտ դարձավ, ինչքա՞ն եկեղեցիներ ավերվեցին այդ վաճառքի պատճառով, քանի՞ գավառներ դարձան անմարդաբնակ ու ամայի, քանի՞ մեծանիստ ավաններ զրկվեցին բնակչությունից: Բայց ամբողջը կպատմենք իր տեղում, իսկ մենք մեր պատմությունը առաջ տանենք սկսած կարգով:

Երբ Հոռոմոց ինքնակալը լսեց հայոց թագավորների մահվան լուրը, Հայաստանին վերաբերող նամակը գտնելով՝ ձեռնամուխ եղավ Անի քաղաքն ու երկիրը անելուն՝ իբրև իր սեփական ժառանգություն: Իսկ Հայաստանի գլխավոր իշխաններից մեկը, Սարգիս⁹⁰ անունով, մտազրվեց թագավորել Շիրակի ու նրա շրջակա գավառների վրա, մանավանդ որ Հովհաննեսի տան ամբողջ գանձերը վերցրել էր իրեն, քանի որ մահանալիս ինքն էր նրան խնամակալում: Բայց վահճաբարձր⁹¹, որը մի հզոր, անվանի, բարեպաշտ ու վեճ մարդ էր, այնպես որ ոչ ոք չկար նրան հավատար, իր ազգակիցներով, որդիներով ու եղբորորդիներով հանդերձ, թվով մոտ երեսուն իշխաններ, չմխաբեմեցին նրա հետ, այլ հրավիրելով իրենց մոտ Աշոտի որդի Գագիկին⁹² թագավորեցրին իրենց վրա և հնարամտորեն քաղաք բերին:

Իսկ Սարգիսը երբ տեսավ կատարվածը, թագավորական գանձերն աննելով մտավ միջնաբերդը՝ անառիկ Անին: Գագիկը տղամարդու քաջասրտությամբ միայնակ գնաց նրա մոտ և հորդորելով համոզեց նրան. և նա ամբողջից դուրս գալով՝ գնաց Սուրմառի⁹³ կռչված բերդաքաղաքը, բայց ամբողջը և իր ձեռքի տակ եղած մյուս բերդերը Գագիկին չհանձնեց. ավելին, այնտեղ (Սուրմառի) գնալով՝ նա դարձյալ բռնվում է անմիտ ու շար գիտավորությամբ՝ իր ունեցածը հանձնել Հոռոմոսներին ու գնալ նրանց մոտ: Գագիկը սակավ մարդկանցով գնալով մտավ քանակամեջ, այն վրանը, ուր Սարգիսն էր և նրան ձերբակալելով՝ վերադարձավ իր քաղաքը: Ապստամբին սպանել էր պետք. մինչդեռ Գագիկը Սավուզի նման երկրորդ Ագագին խնայելով՝ իր հետ կառք նստեցրեց, որի համար և Սա-

վուզի պատիժն ստացավ. ապրեց մի կյանքով, որ ծանր է մահից:

Այս օրերում Հոռոմոց զորքերը շրջա անգամ իրար ետևից մտան Հայոց աշխարհը, սրով, հրով ու գերություններ անմարդաբնակ դարձրին ամբողջ երկիրը: Երբ մտաբերում եմ այդ աղետները, խեղքս թռչում է, միտքս՝ ջնդրվում և ահավոր զարհուրանքից ձեռներս դողալուց՝ չեմ կարողանում շարունակել շարադրանքս, որովհետև դառն է այս պատմությունը և անհատնում ողբերի արժանի:

Կար ժամանակ, որ այս երկիրը ճանապարհորդների դեմ բացվում էր իբրև տնկախիտ, կանաչազարդ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք ու երջանիկ մի գրախտ, քանզի իշխանները զվարթատես դեմքով բազմում էին գահին, իսկ նրանց առջև, գարնանաբեր երփնավառ ծաղկանոցների նման, երգ ու զրույցների հանդեսներ էին միայն լինում, ուր փողերի ու ծնծղանների և այլ երգարվեստների ձայները մարդկանց սիրտն ու հոգին համակում էին ուրախությամբ ու բեցկրանքով, այնտեղ նստում էին նաև ծերերը, պատվական ու փառահեղ ալիքներով զարդարված, իսկ մայրերը մանուկներին գիրկն առած, մայրական գթով տուշորուն, անհուն բերկրանքից մոռանալով երկունքի ցավերի տխուր ժամանակը՝ աղավնիների նման իրենց նորափետուր ձագուկներով էին միշտ հրճվում: Ի՞նչ պատմեմ հապա առազաստում գտնվող հարսների, փեսաների սիրառատ ու հրաբորբոք անզուսպ ցանկությունների ու հակամիտության մասին: Բայց անցնենք դեպի վեր, դեպի հայրսպետական աթոռն ու թագավորական գահը, որովհետև մեկը հոգու պարզենքով թանձրացած ամպերի նման վարդապետական շնորհի միջոցով կենսատու անձրև էր ցողում, պարարտացնելով եկեղեցու պտղաբեր դրախտը, իր կողմից ձեռնադրված արթուն պահապաններ կանդնեցնելով պարիսպների վրա, իսկ թագավորը, երբ դուրս էր գալիս քաղաքից, նմանվում էր առազաստից ելնող փեսայի կամ արեգակին, որ բարձրանալով արարածների գլխավերևում՝ դեպի ինքն է ձգում բոլորի հայացքը. նա նույնպես շողշողում էր փայլփլուն հանդերձներով ու մարգարտագորթ թագով և բոլորի ուշադրությունն էր գրավում ու զար-

ձայննամ. ոսկեզօծ զարդերով սպիտակ նժույզը, որ գնում էր տուրքից, արեզակի ճառագայթներն անդրադարձնելով՝ բազմաթիվ աչքերն էր շլացնում. առջևից ընթացող զորքերն իրենց խուռն բազմությամբ նմանվում էին ծավի աշխրեմբի, որոնք իրար վրա են կուտակվում: Ծակ ճգնատեղերն էին լցված ու խճուղված կրոնավորների բազմությամբ. մինչև իսկ գլուխներն ու տղաբալկները, բարի նախանձից մղված, կրոնավորների պես էին բնակվում: Այսպիսի բաներ մեր աշխարհը շատ ուներ: Ծս այս գրեցի, որ երբ սրանց հասկառակը պատմելու լինեմ, բալորի արտասուքները շարժեմ⁹⁴:

Այժմ թագավորը պատվից ընկած՝ իբրև գերի կայանավոր նստած է հեռավոր աշխարհում, այդպես էլ հայրապետական աթոռը գրկված աթոռակաշից⁹⁵՝ այրի մնացած նորահարսի պես դեմքով տխուր է երևում: Հեծելագործը շրջում է անտեր՝ ոտը Պարսկաստանում, որը Հունաստանում, որը Վրաստանում: Ազնվականներն ու իշխանավորները հայրենիքից անգաճան, փառքից ընկած, ամեն մեկը մի տեղ մտնում է, ինչպես առյուծների կորյուծները իրենց խշտիներում: Արքունիական պալատները ավերակ են ու անմարգի. մարդաբնակ երկիրը թափուր է բնակիչներից: Ո՛չ այգեկուֆի ուրախության ձայներն են լսվում և ոչ էլ հնձանում՝ արքայդսերին ուղղված գովեստի խոսքեր: Ո՛չ ժանուկներն են խաղում ծնողների առաջ և ոչ էլ ծերերը աթոռով նստած են հրապարակներում: Ո՛չ հարսանիքի ձայն է լսվում և ոչ էլ զարգարվում են հարսնարանի առաջատները: Այս բոլորը կորան, վերացան և այլևս չեն կենդանանալու, ինչպես ասել է սաղմոսողը: Այժմ ամեն ինչ մեզ համար փոխվեց ողբ ու արամության, և ուրախության այն պատմուճանը փոխվեց արջնաթաշր խորագրգեսաի: Ո՛ր լսելիքը կարող է տանել այս պատմությունը մեր թշվառության, ո՛ր քարեղեն սիրտը չի նվազի հառաչելով և չի կտրաովի հեծեծելուց: Ժամանակն է մեր հառաչանքներին խառնելու Երեմիայի սգերից. «Սիովնի ճանապարհները սգում են, որովհետև ոչ ոք չկա, որ անցնի»⁹⁶:

Սրանք ապօրինի այն ժամանակ Երուսաղեմի ավերման աթիվ, բայց կատարվեցին այժմ:

Այս բոլորը Հայաստանին պատահեցին այն վաճառքի պատճառով, որ քիչ առաջ հիշեցինք⁹⁶. Այս վաճառքն ինձ ավելի անմարդկային է թվում, քան Հուդայինը, որովհետև այն ժամանակ, թեև վաճառվողը անարգանքի ենթարկվեց, բայց վաճառք գին եղավ ամբողջ աշխարհի փրկության, ինչպես մեծ Պետրոսն է գրում ընդհանրական թղթերում. «Ո՛չ թե ոսկեղեններով կամ արծաթեղեններով գնվելով ազատվեցիք ձեր պապենական սնտախ պաշտամունքներից, այլ Աստուծու որդու արյունով»⁹⁷: Իսկ այստեղ՝ վաճառողը շափազանց տմարդի էր ու անգութ, որովհետև այսքան շարիքների պատճառ դարձավ, որովհետև այն ալգին, որ տերը տնկեց և մեր Լուսավորիչը իր տասնհինգամյա քրտնաջան աշխատանքով մշակեց, սա, ցանկապատը քանդելով ու աշտարակները կործանելով, դարձրեց օտարների ոտքի կոխան: Ըստ Քավթի երգի, մինչև իսկ անտառի խոզը ապակեանեց այն և վայրի կինճը արածեց նրանում: Այս բոլորի լուրը թող տիրոջը հասնի, և նրա դատաստանը թող տերը տեսնի. իսկ մենք գառնանք մեր պատմությանը:

Չորս հարյուր իննսուներորս թվականին անվեց Անին, բայց ոչ թե պատերազմական կարգով, այլ խաբեական խոտհերով, որովհետև ավետարանով ու խաչով երդվելով համոզեցին Քազիկին՝ թագավորի հրամանով, որ ասում է. «Միայն քեզ տեսնելուց հետո թագավորութունդ կտամ քեզ և քո քաղաքին ու երկրին հավիտենական ժառանգ կհաստատեն»⁹⁸: Ինչպես ասել են իմաստունները, իմաստունը երդվում է, և անմիտը՝ հավատում. և դարձյալ. «Ստողների խոսքերը լորի պես պարարտ են, և հիմարները կրանում են դրանք»⁹⁹: Երդումների ու խաչի, թե խափամտության ու երկյուղած բնավորության պատճառով, չգիտեմ, Քազիկը հավատաց և քաղաքի բանալիները տվեց Պետրոսին, որ այն ժամանակ մեր Լուսավորչի հայրապետական գահի աթոռակալն էր, և մեծամեծ ուխտ ու պայժանով երկրի բոլոր հոգսերը հանձնեց նրան:

⁹⁴ Ա. Պետր. Ա. 18—19

⁹⁵ Ոտք Երեմ. Ա. 4

Նա Վահրամի և իրեն թագավորեցնող մյուս իշխանների խորհուրդը չսեց, այլ ենթարկվելով նենգավոր Սարգսի սազրանքին՝ դուրս եկավ քաղաքից ու գնաց Հունաստան անդառնալի, ուղևորությամբ՝ կարթով բռնված մի ձկան նման կամ ծուղակն ընկած մի թռչունի պես: Թագավորը նրան տեսնելով՝ չէր գողմաները մտաբերեց և ոչ էլ խաչի միջնորդությունը, այլ փակեց նրան իր մոտ ու պահանջեց. «Տո՛ւր ինձ Անին, և փոխարենը ես քեզ կտամ Մելիտինեն իր շրջակա գավառներով»: Բայց նա հանձն չառավ:

Երբ այս խնդիրը երկարածովեց, քաջ Վասակի որդի Գրիգորը⁹⁸, որը իմաստուն և աստվածաբանությունը հույժ քաջահմուտ մարդ էր, որի նմանը ոչ ոք չկար, վեր կացավ գնաց թագավորի մոտ: Երբ տեսավ, որ Գագիկին չեն թողնելու վերադառնա իր երկիրը, թագավորին ներկայանալով՝ հանձնեց նրան Բջնու բանալին ու իր հայրական բոլոր կալվածները⁹⁹ և նրա կողմից մեծարվելով ստացավ մագիստրոսություն պատիվ¹⁰⁰ ու բնակչության տեղ Միջագետքի սահմաններում՝ գյուղեր ու քաղաքներ, գրով ու ոսկյա կնիքով հաստատված, որպես ազգեազգ հավիտենական ժառանգություն:

Իսկ քաղաքացի գլխավորները, որ Անիում էին նստում, տեսնելով, որ Գագիկը արգելափակվեց Հունաստանում, երբեմն մտածեցին քաղաքը հանձնել Դավթին¹⁰¹, երբեմն՝ գվնեցուն, որովհետև սրա քույրը Դավթի կինն էր, իսկ երբեմն էլ՝ Ափխազաց Բագարատ¹⁰² թագավորին: Պետրոս հայրապետը այդ մտադրություններն իմանալով ու հասկանալով, որ քաղաքը, միևնույնն է, անցնելու է մեկնումեկի ձեռքը, նամակ է ուղարկում արևելյան կողմին տնօրինող իշխանին, որը նստում էր Սամուսատ քաղաքում (ասում են, որ այն հնում կառուցել է Սամփոսը). «Հայտնի՛ր թագավորին, թե փոխարենը ի՞նչ կտա մեզ հատուցում, եթե ես հանձնեմ նրան այս քաղաքն ու երկրիս մյուս բերդերը»: Երբ նա այս իմացավ, անմիջապես հայտնեց թագավորին: Այս լսելով՝ թագավորը գանձերով ու փառանքով զոհասցնելով հայրապետին՝ տիրեց Անիին ու ամբողջ երկրին:

Իսկ Գագիկը անմխիթար մնաց թագավորի մոտ. սա մարդասիրությունից զրոյված նրան տվեց իր կամեցած տեղը¹⁰³,

որը արժեքով շատ ավելի ցածր էր Անուց ու մնացած երկրից. ընդհակառակը ու վարձատրությունը կաթողիկոսին հատուցեցին, որից քաղաքն առան: Գագիկը թագավորի հրամանով իրեն կին առավ Սենեքերիմի որդի Դավթի¹⁰⁴ դստերը և տեղ դարձավ նրա բաժնին, որովհետև Դավթիքը վախճանվել էր առանց այլ ժառանգ ունենալու:

Թագավորը Անի քաղաքին տեղակալ ուղարկեց Ասիտ¹⁰⁵ անունով մի իշխանի, որն առաջ արևելյան կողմի կուսակալն էր: Սա գալով անշափ պատիվ տվեց ու մեծարեց Պետրոս հայրապետին, երկիրը նվաճեց իր ձեռքի տակ և մեծաքանակ զորքով շարժվեց-գնաց Դվին քաղաքի վրա: Բայց քաղաքի տեր Ապուստարը պատերազմելով նրա դեմ՝ անշափ կոտորած է գործում քաղաքի դռանը, որտեղ մեռավ և Հայոց մեծ իշխան Վահրամը՝ իր որդով հանդերձ, մեծ սուգ պատճառելով հայերին: Մեր՝ չորս հարյուր իննսուներեք թվականին Ասիտի փոխարեն Հայաստանի իշխանությունն ստացավ Կամանա¹⁰⁶ անունով մեկը. սա գալով՝ նախկինի պես չլսատվեց ու մեծարեց հայրապետին, սկսեց նրա մասին ամբաստանադներ ուղարկել թագավորին և խաբեություն հանեց նրան քաղաքից, ասելով՝ «Թագավորը հրամայել է, որ դու բնակվես Կարին գավառի Արծն¹⁰⁷ ավանում»: Հայրապետը դուրս գալով՝ եկավ մեր այս մեծանիստ ու արքայական քաղաքը, մեծ ուրախություն պատճառելով տեսնողներին, որոնք կարոտ էին նրան: Աստվածահայտնության տոնի ժամանակը մոտեցել էր. տոնի օրը մեծ բազմությամբ գնալով դեպի այն հորդահոս ջուրը, որ հյուսիսակողմի դաշտի լեռներից էր գալիս, ինչպես որ վայել էր, փառավորապես կատարեց օրվա արարողությունը: Բայց տերունական յուզը ջրի մեջ լցնելու ժամանակ մի տաճիկ մարդ բազմությունից առաջ գալով՝ խնդրում է մկրտվել ջրում: Իսկ նա պատճառը հարցնելով և իմանալով, որ ուզում է քրիստոնյա դառնալ, նրան հրամայեց ջուրը մոռնել. մեռունակիրը, նրա մոտ կանգնած, շիջը վերցնելով ձեռքը, ձեռով խփելով կտրեց ու առատապես մեռոնը թափեց նորակնունքի ու ջրի վրա. բայց ապակուց մի բեկոր դիպչելով ծանր վիրավորեց նրա ձեռքը, հորդահոս արյուն թափելով գետին. շատերն այդ տեսնելով զուշակեցին, որ լավ բանի նշան

չէ, որք և հենց նույն օրն էլ կատարվեց, քանի որ մինչդեռ ճաշածամին սեղան էին նստած, կալանողներն եկան, նրան բռնեցին ու տաբան-գրին խաղտո Առիճ կոչված բերզը: Հետո էլ Հայաստանից նրա խաչիկ անտեսով քեռորդուն բերին գրին Սև բար¹⁰⁸ կաշված բերզը. նրանք այնտեղ մնացին մինչև գատկի մոտերը: Ապա նրանց այնտեղից հանելով՝ տարան Կոստանդնուպոլիս, Թագավորի մոտ. մինչև այս նաև խաչիկի տվազ եղբորը՝ Անանիային էր իր հետ այնտեղ տարել մի ներքինի¹⁰⁹, որն ուներ կես Թագավորութլան պատիվ:

Գ Լ Ո Ւ Յ Ժ Ա

ԱՅՆ ԿՈՏԱՅՈՒՄԻ ԾԱՅՈՒՆ, ՈՐ ԵՂԵՎ ԲԱՅՈՒՆ ԳԵՂԵՍՈՒՄ ԵՎ ՄՄԲԱՆԻ ԿՈՑՉԱՅ ԸՆԹԱՆ ՎՔԵԱՅ

Այս տարիներին երկնքի բարկութլան գուռը բացվեց մեր աշխարհի վրա. Թուրքաստանից եկան բազմաթիվ զորքեր, որոնց երկվարները սքընթաց էին արծիվների պես. նրանց անբահներն ամառ էին ինչպես ապառաժ: Նրանք սաստիկ ապստաղենված էին. ազեղները լարված, նետերը մկշտ սուր. երբեք չարձակեցին իրենց կոշիկների կապերը: Հասնելով Վասպուրական գավառը՝ քաղցած ու անհագուրդ գալիքի նման հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա և հասնելով մինչև Բասեն գավառը ու Վաղարշապան¹¹¹ կոչված մեծ դաստակերառը, սրով, հրով ու գեղութլամբ քանդելով ավերեցին քառնչորս գավառները՝ Կակեթիկ և անապատ ողբ ու արտասուքների է արժանի այս պատմութլունը: Նրանք սուրացին ինչպես աշյուծներ և աշյուծների կորչումների պես անողորմաբար փոխեցին շատերի գիակները՝ որպես գիշակաւոր գազաններին ու երկնքի թռչուններին, և նույն նպատակով էլ ցանկանում էին գալ Կարին քաղաքը: Բայց նա, ով ծովին սահման է դրել, ասելով՝ «Մինչև այստեղ պիտի գաս, ալիկի աչն կողմ չպետի անցնես. այլ հենց այս տեղում քո ալիքները պիտի խորտակվեն նոցից քո մեջ», Թանձրամած խավտո

փռեց նրանց առաջ և արգելադրեց նրանց առադրեթացը: Նա այս արեց իր անպատում փոստութլամբ, որպեսզի նրանց տեսով մենք խրատվենք, իսկ նրանք էլ հասկանան, որ այն, ինչ կատարեցին, իրենց պարութլամբ շկատարեցին, այլ այն ձեռքը, որ հարապակեա արգելից իրենց, այդ նույն ձեռքն էլ հենց իրենց զնալու ճանապարհն էր հաշտղել:

Այժմ նա Թափեց մեզ վրա իր բարկութլունը օտար ազգի ձեռքով, որովհետև մեղանշեցինք իր դեմ, բայց դարձյալ խղճաց ու նոր փորձութլունների շնորհակեց մեզ, որովհետև սղարամած է. այդ պատճառով էլ շնորհիքոն բարկացած շի մնում և հավատարմն օխ շի պահումս Մի կողմից՝ մեղանից հարկապրվում է իքրավացի դատաստան անել, քանի որ արդար դատավոր է, մի կողմից՝ շտապում է ողորմել, որովհետև դժաւասա հայր է, իսկ մյուս կողմից էլ՝ ցավում, ափսոսում է, քանի որ ազդեմած մատված է: Կեղան և հենց այստեղ նրկուան էլ քաղցարեղեց մեք ներատւամք. նախ արժանահաս վրեժով ծանրացրեց իր ձեռքը մեզ վրա, ապա դարձավ ու փութաւելեսցրեց իր բարկութլունը, որպեսզի մեզ դատաւ շնորհիքոն Բայց մենք հարապեցինք Փաղաւսնի և նրա արտաեկեցնեից ամենահամարի կարծրասրտութլամբ, որը երբեմն տանջվելով խոստովանում էր, ասելով՝ «Աստծու մատն է աչս», բայց երբ անցնում էր Աստծու բարկութլունը, անբարտաւանութլամբ հղիքացած ասում էր. «Տիրոջը շեմ ճանաչում և խորայեղացիներին քաց շեմ փողեթո»¹¹². Երբ որ ասացավ վերջին պատիժը՝ դառնալով խորախոր անդունդների բնակիչ, անզգամն ասույզ ասաց, փն՝ «Աստծու մատն է այս». ինչպես որ ձեռքը տառք մասնեթով է կատարել զորոժ կատարում, այնպես էլ այնտեղ մեկից սկսեցով՝ ստատով ավարտեց խորանների պատիժը, և հետո օտ քաց թողեց խորայեղացիներին:

Այժմ էլ մենք բարկութլունը հրահրելուց, Կրակը բողբոքելուց և եղեանալի աղետները մեզ վրա շարժելուց հետո օտարիկ ահաբեկված ու դողահար զարհուրեցինք. բայց Աստված ողորմեց, խավարով փակեց նրանց ճանապարհը և խափա-

• Յո՛վք. ԼԸ. 11—12

նեց անօրինների արշավանքը: Կասկածելի համարեցինք մենք այդ բարիքը և տմարդի գտնվեցինք շնորհակալության համար. մինչդեռ անհրաժեշտ էր մեր եղբայրների կրած պատժի շնորհիվ ողջախոհ դառնալ ու շտապել սովորել մարգարեի՝ փրկարար խրատը. «Վե՛րջ տվեք ձեր շարիքներին և սովորեցե՛ք բարիքներ գործել»^{*} ու սրան հետևող խոսքերը և մեր շիտակությամբ հաշտեցնել Աստծուն, զհեննաբորքը պատուհասը մարել ու բարկությամբ բարձրացած ձեռքը իջեցնել, որ մեզ ների. մենք այդ մոռացանք, մտքով իսկ շանցկացրինք, և նա, ով անօրինելու էր, անօրինում էր, իսկ որը անիրավելու՝ անիրավում, այնքան որ վարազների նման ինքներս մեզ սրի վրա մղեցինք, բոլոր հանցանքները մեզ վրա կրելով: Մեզ թվում էր, թե նրանք մեղավոր լինելով՝ պատիժը կրեցին, իսկ մենք մեր արդարության պատճառով փրկվեցինք, և չէինք մտաբերում տերունական պատվերն ու զգաստացնող այս խրատը. «Այն գալիլեացիները, որոնց արյունը Պիղատոսը խառնեց նրանց զոհերի հետ, կարծում եք, թե բոլոր մարդկանցից ավելի մեղավոր էին, ո՛չ, եթե չապաշխարե՞ս, ամենքդ էլ նույնպես կկորչեք»^{**}: Իսկ մենք վարվում էինք Ամավսի խոսքերի համաձայն, որոնցով նա նախատում էր իսրայելացիներին, որոնք զտված գինի էին խմում, անուշաբույր յուզերով փափկանում, փղոսկրյա քահավորանների վրա հանգստանում և այլն^{***}, բայց չէին ցավում Հովսեփի թշվառության համար, որովհետև Աստված պահանջում է, որ երբ ումանց տանջանքների է ենթարկում, մերձավորները նրանց վշտակից լինեն՝ «լացողների հետ լան»: Բայց նրանք սրա հակառակն էին անում. մի արյունից էին, բայց Հովսեփի ցեղի գերության համար չէին ցավում, դրա համար էլ մարգարեն երգելով ամբաստանում է նրանց: Այդպես էլ մեզանում եղավ:

Մեր՝ չորս հարյուր ինստունյոթ թվականին¹¹², որը մեր գերության երկրորդ տարին էր, Պարսից աշխարհից բարկությամբ լեցուն դառը մրուրը ահեղ ծփանքով դարձյալ եկավ ու

լցվեց Կարնի ու Բասնի ընդարձակ դաշտերը, և այդ հեղեղի ցայտքերը հասան-բռնեցին երկրի չորս անկյունները. դեպի արևմուտք՝ մինչև Խաղտյաց գավառը, դեպի հյուսիս՝ մինչև Սպեր¹¹³, մինչև Տայքի ու Արշարունյաց բերդերը, իսկ դեպի հարավ՝ մինչև Տարոն, մինչև Հաշտենից գավառն ու Խորձենի¹¹⁴ անտառները: Տասնչորս օր դադար առնելով ու ծովանալով՝ ծածկեց լեռներն ու մացառուտները, բռնեց ամբողջ աշխարհը: Ինձ թվում է, որ այս եղավ այն անապակ գինուց, որ մանուկ Երեմիան իր տեսիլքի մեջ ոսկի բաժակով մատովակելով՝ խմեցրեց թագավորներին, ազգերին, քաղաքներին, իշխաններին ու նրանց զորքերին, իսկ հետո՝ նաև Սիսակա տանը^{*}: Ահա այդ մարգարեությունը ստույգ կատարվեց: Հայոց աշխարհը խմեց այն անապակ գինուց և հարբեց, հարբեց շարապես և թմրելով հիմարացավ, խմեց այնքան, որ բոլոր պատուհասներն ընդունեց իր վրա. և այժմ ընկած է բոլոր ճանապարհների խաշմերուկներում մերկ, խայտառակված, և կոխկրտում են նրան նախատինքով ճանապարհների բոլոր անցորդները: Ելած հայրենի աշխարհից, օտարացած ծանոթներին, հեռացած ընտանիքից, բարեկամներից ու ազգականներից, դարձել է գերի ու կալանավոր բոլոր ազգերին:

Ժամանակն է մարգարեի այն խոսքն ասելու, թե՛ «Թրթուրի մնացորդը ճորեխը կերավ, մորեխի մնացորդը ջորեկը կերավ, իսկ ջորեկի մնացորդը՝ գրվիճը»^{**}: Սրանք էլ մեզ են վերաբերում, քանի որ մարգարեների բոլոր կանխագուշակությունները մեր նկատմամբ կատարվեցին: Այժմ այն՝ Թրթուրն ու մորեխն անցել են, իսկ ջորեկն ու գրվիճը սրանք են, որոնց մասին մեր այս պատմությունն ենք սկսել: Առաջին¹¹⁵ անգամ երբ պարսիկներն ու այլ խուժադուժ հեթանոս ազգեր եկան և մարդակոտոր սպանդով բնաջնջեցին շատ գավառներ և բազում ավար ու գերի առած՝ գնացին իրենց աշխարհը, ավետիք տվին ազգերին ու թագավորներին և նրանց հրավիրելով ասացին մարգարեի նման. «Անապատի գազաններ, եկեք կերե՛ք

* Եսայ. Ա. 16—17
** Հմմտ. Դուկ. ԺԳ. 1—6
*** Հմմտ. Ամովս. 2. 4—7

* Հմմտ. Երեմ. Իծ. 26—27
** Յովէլ Ա. 4—5

այս անատում երաժիշտի հարցազոյց տարվա սկզբում¹⁶ ազնու-
նավոր ու սուսերամարտիկ զորքերի անհամար բազմութիւն-
ներ հավաքվեցին, ինչպես արժիւնները կերակրի վրա, և մեծ
խորխուստանքով՝ շատապ մասն մեր աշխարհը սեպտեմբեր ամ-
սին, սուրբ խաչի տոնի շորեքշաբթի օրը: Այս ժամանակը մեզ
համար եղավ ողբ ու վայերի պատմութիւն, և իմ այս երկն էլ
հրավիրում է ամենքին կոծի: Եթե նիւվեցիք, մարգարեի
սպառնալիքի և այն բանի պատճառով, որ տարաշխարհիկ,
բուրբին անժանոթ ու աննշան մի մարդ էր մտել իրենց քաղա-
քը, այնքան ահաբեկվեցին, որ թագավորից սկսած մինչև
չքաղացականը հավասարապես կոծեցին, ամենքը բուրծ հա-
զած ու սևազգեստ, ամենքը կերակրից կտրված՝ իրենց բռնա-
գատում էին առատանալ ողբով, այլև եղբրածայր կանանց էլ
էին հրավիրում իրենց ձայնակցելու: «Թերեւ, — ասում էին, —
Աստված գիտ, և մեր դեմ ունեցած նրա բարկութիւնն անց-
նիւ, հապա մեր կյանքը սրբա՛ն ալելիի ողբալի է, որ ոչ
միայն սպառնալիքը, այլև բարկութիւնն պատուհասն է վրա
հասել ու կատարվել: մենք շարաշար օտնադրած, հորձանված՝
աշխարհին տեսարան ենք դարձել, ինչպես ասել է առաջալը
սրբերի մասին, ու մեր ետեից ազգեազգ թողել ենք միայն
սխուր պատմութիւն, քանի որ մեր քաղաքներն ավերվել
են, տները՝ այրվել, ապարանքները հնոցներին են վերածվել,
իսկ աղքատաշեն դահլիճները՝ մոխրի: Տղամարդիկ կոտորվել
են հրապարակներում, իսկ կանայք տներից բշտել գերութիւնն:
կաթնակեր երեխաները խփվել են քարի, և թառամել է պատա-
նինքի գեղեցիկ դեմքը, կաշտերը խայտառակվել են հրապա-
րակներում, իսկ երեսասարգները ձեքերի առաջ սրաթողսող
եղել: պատվական ձեքերի դիակները, արնաշաղախ ալիքնե-
րով, լիարտում են թավալգոր: Թշնամիների սրերը բթացան,
ձեռներն ուժասպառվեցին, աղեղների լարերը կտրվեցին, կա-
պարճները դատարկվեցին նետերից, իրենք հագնեցին, բայց
նրանց սիրտը խղճմտանք չընկավ:

Ո՞վ թո ողորմութիւնը, Աստված, որ այնքան հանգուրժե-
ցիր անօրեններին խրոխտանալու թո արտի հոտի վրա: Հի-

չի՞ր թո ժողովրդին, որին ստացար թա միաձնի գալստիւն
սկզբից և փրկեցիր օծյալիդ արյամբ: Ինչո՞ւ մեղծեցիր մեզ
բողոքովին, սաստիկ բարկացար և մասնեցիր մեզ անօրեն,
գծնդակ ու ապատամբ մարդկանց ձեռքը: Մի՞ հիշիր մեր մեղ-
քերը և մեր մեղքերի պատճառով մի՞ դարձրու թո երեսը մե-
զանից, այլ հիշի՛ր, որ տիրում էիր մեզ թո հզոր ձեռքով ու
բարձր բազկով, և թո անունը կոչված էր մեզ վրա: Այժմ ահա
գու բարկացար, և մենք մեղանչեցինք, որի պատճառով գե-
րութիւնը թափառեցինք շատ ազգերի մեջ ու պղծվեցինք բո-
լորս էլ: Հողմեքը ցրեցին մեզ, և չկա մեկը, որ օրհնի թո
անունը և մտածի ապալինել բեղ, որովհետև դարձրիք թո
երեսը մեզանից և մասնեցիր մեզ մեր մեղքերի պատճառով:
Մի՞ մնա հավիտյան բարկացած և ժամանակին մի՞ հիշիր մեր
մեղքերը:

Ավա՛ղ այն օրվա չուսանալուն, քանզի այն շուրջը, որ
արարչութիւնն առաջին օրը Աստուծո խոսքով անմարմին տես-
քով զոյացալ, իսկ շորորդ օրը մարմնով պարտալոված՝ բա-
ժանվեց չուսատուների, սրանք գործան ցերեկվա ու գիշերվա
խղիաններ, աշխարհի հովիտանեական անասալարհորդներ,
մեկը մարգուն է գործի հանում, իսկ մյուսը գաղաղանկրին հա-
մարձակութիւն տալիս, այսօր կետօքով մեզ համար խաղաղի
փախված՝ վերածվեց գիշերի, և հեթանոս ազգերը, որ վաղուց
ի վեր իրենց խշտիներում գաղաղաբար մանչում էին, քստ
մարգարեի, և Աստուծո հոտից կետօքաբ ուղտմ, նոր գիշերա-
ցալ այն օրը մեզ համար, գորս նրան անկից ու տարածվե-
ցին երկրի երեսով: գառն բազում որս, կերան, հազեցան և
գեռ իրենց զաղաղաներին էլ բաժին թողին շատ տարիների
համար: Թեպետ ամենուրեք նրանց համար բազականաշախ
պատրաստի որս եղավ, որովհետև երկիրը դաբարազեղ գրախ-
տի պես պտուղներով չի տարածված էր նրանց առաջ, բայց
ամենից ալելի Մանանալի գալտում, այն լեռան վրա, որը
կաշվում է Մմբատարնոր, քանի որ այնտեղ հավաքվել էին
փախսաականների անթիվ բազմութիւն և անատուներ,
որոնց թիւ չկար: Անօրենները հարձակվելով ալիքներին բեր-
դերը ու ներս մտնելով բալարին սրախատոր արին:

¹⁶ Եսայ. ԾԶ. 9—10

Ողբալի էր ու սրտաճմլիկ այնտեղ երևացող տեսարանը, որովհետև նրանցից ոմանց, որոնց ձեռք էին գցում, սրամահ էին անում, որոնք առապար տեղեր մտնելով ամրանում էին, նետերով խոցոտելով էին սպանում, իսկ շատերին, անձավների վրա բարձրացած, մեծամեծ քարերով էին կոտորում, որոնց դիակները գլորելով ու կտրատված փայտերի նման միմյանց վրա դիզելով՝ դիմացի ձորն էին լցնում: Վա՛յ և ավա՛ղ այն օրվա դժնդակ լույսին. քաջ տղամարդիկ զինավառված ու բարկությամբ բորբոքված՝ կռվի էին պատրաստվում, վախկոտները թալկացել էին, կանացիները սարսափից խելքներն էին թոցնում, երիտասարդները խիզախում էին, բայց ոչ մի ելք չէին կարողանում գտնել, որովհետև թշնամու պատնեշը բոլոր կողմերից պաշարել էր նրանց: Չկար այնտեղ սիրելիների սեր, ոչ էլ կարեկցանք բարեկամների. հայրը մոռացավ որդիների գուլթը, իսկ մայրը՝ սերը նորածին մանուկների: Նորահարս կինը շեք կարող հիշել փեսայի սերը, ոչ էլ այր մարդը՝ գեղեցկութունը ցանկալի կնոջ. լոնցին պաշտամունքի երգերը քահանաների բերաններից, ու կտրվեց սաղմոսների ձայնը սաղմոսողների շրթունքներից. բոլորին առհասարակ պատեց սարսափ ու երկյուղ. շատ կանայք այնտեղ հղի լինելով՝ սաստիկ տազնապից վիժում էին երեխաներին. որսորդների պես ասես ցանցերով շրջափակել էին ամբողջ լեռը, մինչև բոլորն էլ թուլացան ու ընկան զորությունից:

Իսկ երբ իջավ երեկոն, վերցնելով ավարը, գերիններին ու սպանվածների կողոպուտը՝ հեռացան այնտեղից: Բայց նրանց գնալուց հետո բացված տեսարանն էր շատ ավելի սրտաճմլիկ ու ողբալի: Բազմատեսակ էին այնտեղ մահվան օրհասները. ընկածներից ոմանք, դեռևս կենդանի, լեզուները ծարավից պապանձված, թույլ ու նվաղ ձայնով ջուր էին հայցում, բայց տվող չկար. ոմանք, շարաշար վիրավորված ու ձայնը կորցրած, ծանր էին շնչում, ոմանք, կոկորդից մորթված, դեռևս կիսամեռ լինելով՝ հազիվ խոխոտում էին. ոմանք էլ ծանր վերքերից սաստիկ կսկիծ զգալով՝ ոտներով գետինն էին դոփում ու ձեռների եղունգներով ճանկատում էին հողը: Բայց սրանից ավելի զարհուրելի տեսարան էլ կար, որ նույնիսկ քարերի

և այլ անշունչ արարածների ողբ ու հառաչանքն էր շարժում: Որովհետև երբ անօրենները գերիններին սարից իջեցրին, ծնողների գրկից երեխաներին հափշտակելով նետեցին գետին, որոնց բազմությունից ամբողջ բանակատեղը եռում էր. նրանցից ոմանք խփվելով քարի՝ սպանվել էին, ոմանց կողքերն էին պատառոտվել, ու փորոտիքը թափվել էր գետին, իսկ կենդանի մնացածների կառաչը ո՛ր լսելիքը կարող էր տանել. նրանք, որ կարողանում էին քայլել, այս ու այն կողմ հածելով՝ իրենց մայրերին էին փնտրում, որոնց բարձրաձայն լացին լեռները արձագանքում էին. որոնք դեռ ոտի չէին հաստատվել, ծնկների վրա սողալով կառաչում էին. իսկ սրանցից է՛լ ավելի փոքրահասակները ոտներով գետինն էին դոփում և սողալով, ձայները նվաղած՝ չէին կարողանում շունչ արձակել և այսպիսի սրտաճմլիկ ձայներով ու անվերջ աղաղակներով նմանվում էին այն գառնուկներին, որոնք մայրերից դեռ նոր բաժանված, բնությամբ անհամբեր լինելով՝ անհանգիստ այս ու այն կողմ էին խփվում, անդադար ղողանջներով վիրավորելով օդն ու ձանձրացնելով լսողների լսելիքը:

Այս է գառնաղեստ քա պատմությունը, ո՛վ լե՛ռ, ամո՛ւր լեռ Սմբատի, բայց ոչ այն, որի վրա կամենար Աստված բնակվել, այլ արյան, ոտնակոխության ու կորստյան լեռ. քեզ չի կարելի նույնիսկ լեռ կոչել, այլ ամբողջ երկրի բնակիչներին՝ տիղմի խորխորատ, քանզի քեզ վրա հիմա գազաններն են իջեանում, ցիներն ու անգղները բնակություն հաստատեցին, և աղվեսներն են խմբերով խայտում՝ կերով լիացած: Հերմոնի նման երկնքից իջած ցողով չէր, ո՛վ լե՛ռ, որ պարարտացար, այլ վրադ եղած կոտորածների դիակների արյամբ ու ճարպերով: Ո՛վ լե՛ռ, դու չեղար Սինայի նման միջնորդ Աստծու հետ Մովսեսի խոսակցության, այլ լոնցրիք քահանաներին սաղմոս երգելուց, որոնք աղոթքով խոսակցում էին միշտ Աստծու հետ: Եղիան մահվանից սարսափահար՝ Հեզաբելից փախչելով Քորեբ սարն ընկավ ու փրկվեց, միջլզեռ սրանք քեզ ապաստանելով՝ մատնվեցին սրի ու աղվեսների կերակուր դարձան: Ո՛վ լե՛ռ, նման են դու Գեղբու [սարին], ուր Իսրայելի զավակներն ընկան, ալդ

պատճառով էլ տեղին է հիմա այն սարգի մասին Դավթի
ասածն ուղղել նաև թեզ: Սժքատի լեռնե՛ր, ձեզ վրա անձքն ու
ցող թող շիջե՛ի, քանզի հապեցաք ձեզ ապավինած՝ այդ ու կին
ճարդկանց, առաա՛ արջունտե՛ն: Սակայն դառնալուք այս պատ-
մութունը այն լեռան մասին, թեզ որ դատարգի, թեպետ շա-
տերից: Զի՛ բան պատմեցի:

Գ Լ Ո Ւ խ Ժ Բ

ԱՐՄԵՒ ԱՆՈՂՈՐԾ ԿՈՏՈՐԱՍԻ ԾԱՍՄԻ¹¹⁷

Այժմ կաշխատեմ ուժերս ներածին շափ բնորոշանց գրեղ
մեր պատմութունը, որպեսզի բոլորին ստիպեմ՝ արտասովոր
կանչեմ նաև Երեմիայի հետ ձայնարկու կանանց¹¹⁸, որ ինձ
հետ ողբեր հորինեն: Քանզի անու՛մ եմ այս պատմութունը
ոչ թե՛ լեռների, զարանձակների ու ամապատ տեղերի մասին,
ուր խաժանու՛ժ թափելու կենցրե՛ք փափշեղով՝ հասած ու բնակ-
վեցին, այլ՝ քաղաքի, և այնպիսի քաղաքի, որ հոշակապ էր
ու երեկի ամբողջ աշխարհում: Իբրև մի քաղաք, որ կանգնած
է լեռան վրա, և ժով ու ցամաք աշխատանք-վաստակում էին
ու շանում էին այստեղ կրել իրենց կարողությունը, ինչպես
մե՛ծ Ծսացի՛ն էր մարգարեանում Երուսաղեմի համար նախ-
կինում, երբ բարիքների առատությունը խնդրված՝ ամեն ինչ
ուզածի պես էր, սա նմանվում էր այն նորահարս կնոջ, որն
իր վաշխաբեղությունը ու շքեղ զարդարով սերկի է՝ լինում
բոլորին: Սրա իշխանները մարդասեր էին, դատավորները՝
արդարադատ ու անկաշառ, վաճառականները՝ եկեղեցի շինող
ու զարդարող, կրոնավորներին օթեանող, աղքատներին ողոր-
մացող ու խնամող: Չկար խաբու՛թյուն վաճառքի մեջ և ոչ էլ
խարդախություն՝ առևտրի ու փոխանակության ժամանակ:
Նախատի՛քի էր ենթարկվում վաշխերի և տոկոսների շահը,
խոտելի ու անարգ էր համարվում նվերների ու ընծաների ան-
վան տակ արվող կաշառքը: Բոլորն էլ բարեպաշտության նա-
խանձախնդիրներ էին. քահանաները սրբակայաց էին և աղո-
թաներ, եկեղեցու կարգերին հլու-հնազանդ, այդ պատճառով

էլ որս վաճառականները վաշխաբեղ մարդիկ էին, իսկ
գնորդները՝ ազգերի թագավորներ¹¹⁹, եվ իբրև պատվական
մի ակ մեր այս քաղաքը լուսագեղ պայծառությամբ փայլում
էր բոլոր քաղաքների մեջ, ամեն ինչով գեղեցիկ, ամեն ինչով
կարողարուն:

Բայց այնուհետև մեր եկեղեցիները մտան սեքստացի-
ներն ու պիհոնացիները¹²⁰, և արդարության օրերը փոխվեց
անիրավության, արձաթափությունը ավելի հարգի դարձավ,
քան աստվածափրությունը, և մամոնան ավելի՝ քան
Քրիստոսը. այն ժամանակ ամեն կարգի համեստությունը
խտորվելով՝ վերածվեց անկարգության: Սրա փշխանները
դարձան գողերի գողակից, վրիժառու և արծաթի ծառաներ,
դատավորները՝ կաշառակեր և կաշառքի համար արդարու-
թյունը խարդախողներ, ո՛չ որբերի իրավունքն էին պաշտպա-
նում, ո՛չ այրիների դատը հանձն առնում: Վաշխերի ու տո-
կոսների համար օրենքներ հաստատվեցին, իսկ ցորենի փո-
խադրության համար բազմապատկություն սահմանվեց, որի
պատճառով հոգը պղծվելով՝ արգելակիչ է դաժնում իր աղ-
քանդի ժամանակին պողաբերելուն՝ մարդկանց կերակրելու
համար: Ով խաբում էր իր ընկերոջը, պարծենում էր, որ խե-
լացի է, իսկ ով հափշտակում էր, ասում էր՝ «ես
հզոր եմ»: Դրացի աղքատների տներն ու նրանց արտերի
աահմանները հարուստները հափշտակում էին և չէին մտա-
քերում տիրոջ ծառա: Մովսեսի ձեռքով գրված աստվածա-
պատկեր անեծքը. «Անիծյալ է նա, ով հափշտակում է ըն-
կերոջ արտերը», կամ մեծ Ծսայու այդպիսիներին սաստող
կշտամբանքը. «Վա՛յ նրանց, որոնք տունը տան և արտը ար-
տին են միացնում, զրգառի ընկերոջը խլին: Ահապատիկ այդ
բոլորը լսեց զորության տիրոջ»^{**}. Չարունակությունը չեմ
գրում, խնայելով ձեզ, նրանք չէին հիշում, թե ինչի կրեց
Հեղաբելը՝ հափշտակելով նարովթի այգին, թեև այդ միջոց
այսպես փողհարվում է ի լուր բոլորին: Վերացավ նաև քահա-

^{*} Հմմտ. Բ. օրենք ԻԷ. 18

^{**} Ծսայ. Ծ. 8—9

Սաղմ. ԿԷ. 31

նաների երկյուղն ու սուրբ ընտրությունը. սողոսկելով շանում էին մոտենալ այն սեղանին և կատարել այն անճառելի խորհրդի սպասավորությունը, որ հրեշտակների համար է զարհուրելի, ո՛ր մնաց մարդկանց և այն էլ՝ արծաթի միջոցով, ոչ թե Աստուծու, մոռանալով սաղմոսական այն երգը, որ ասում է. «Թո՛ղ անարգվեն ու չբվեն նրանք, ովքեր արծաթով են ընտրվել»:

Իսկ ի՞նչ ասեմ կանանց պարսավելու համար. մեր խոսքերի կարիքը չի զգացվում, բավական են միայն Եսայու ասածները, որը Երուսաղեմի կանանց լկտի պճնասիրությունը նախատում է այսպես. «Քանի որ, — ասում է, — Սիրովնի զբարերը հպարտացան և քայլում էին բարձրապարանոց - ամբարտավանությամբ*». նախ սկսում է բոլոր շարիքների արմատից՝ ամբարտավանությունից, որովհետև սա է բոլոր զբարխառությունների մայրն ու սկզբնապատճառը, որ մարդկանցից դեմ է ստեղծում ու դարձնում նրանց տանջանքներին վիճակակից: Բոլորի համար էլ այս ախտը վնասակար է, քայց առավել ևս կանանց սեռի համար. այդ պատճառով էլ նախ նրանց է դատապարտում, իսկ հետո հերթով հիշում ստոր ու երկրաբար իրերը՝ գինդերը, մատանիները, ապարանջանները, քողները՝ և այլ բազմապիսի զարդերը: Տե՛ս, ունկնդի՛ր, նաև նրանց հատուցումը. «Ոսկի զարդերի փոխարեն՝ գլխի կնդություն»։ որովհետև նրանց գլուխը զարդերից մերկացնելով՝ ծաղրելու համար խուզեցին: «Ոսկի գոտիների փոխարեն՝ շվանն գոտի, իսկ պատվական զգեստների փոխարեն՝ քուրձն հանդերձներ**», որովհետև գերեվարելիս գերողները նրանց այդ շնորհեցին:

Ես այս բոլորը իզուր չպատմեցի, այլ որպեսզի ցույց տամ, թե ինչպես մեր հանցանքն էր նրանց նման, այնպես էլ մենք պետք է նրանց պես, և նույնիսկ ավելի խիստ, պատիժ գրեինք. եթե նրանք մեղանշում էին առանց օրինակ ունենալու, ապա մենք որքա՛ն ավելի պատժապարտ ենք, որ մեղանշեցինք նրանց օրինակն ու Քրիստոսի խրատը ունենալուց հե-

տո, որ աղաղակում ու ասում է. «Եթե ձեր արդարությունը չավելանա ու չգերազանցի դպիրների ու փարիսեցիների արդարությանը, երկնքի արքայություն չեք մտնի»։ Բայց մենք ոչ թե արդարությամբ, այլ մեղքերով գերազանցեցինք նրանց, էլ ի՞նչ ներում կամ թողություն պիտի ստանանք:

Այժմ տե՛ս արդար պատիժների նմանությունը. պարսիկները հարձակվեցին Երուսաղեմի վրա, հարձակվեցին նաև մեզ վրա. Երուսաղեմն ավերվեց, ավերվեցին նաև մեր քաղաքները: Հեթանոսները մտան սուրբ տաճարը, պղծեցին այն ու կողոպտեցին նրա զարդարանքները, նրանք հանդգնեցին մտնել նաև մեր եկեղեցիները, որ անմտանելի էին իրենց համար, պիղծ գարշապարներով պղծեցին նրանց սրբությունները և կողոպտեցին ու ավերեցին բոլոր զարդերը: Հրաճարակ եղավ սուրբ տաճարը. մեզանում այդ մեկի փոխարեն այրվեցին շատ եկեղեցիներ. նրանցից անհամար քահանաներ ընկան սրամահ, իսկ մերոնց թիվը ո՛վ կարող է հաշվել: Այժմ ժամանակն է ինձ հետևել Դավթին ու նրա խոսքերով մեր ողբերը հորինել. «Ինչո՞ւ, տե՛ր, հեռու կանգնեցիր և լքեցիր մեզ մեր նեղության ժամանակ»՝, երբ անիրավը անօրինում էր քո սրբարաններում և ատողներդ պարծենում էին տոներիդ ժամին. հեթանոսները ահա մտել են ժառանգությունդ, պղծել քո սուրբ տաճարը, այրել սրբություններդ, հողին են հավասարեցրել քո եկեղեցու փառքը, նրանք ջրի պես թափեցին քո ծառաների արյունը, ոչ թե ինչպես այն ժամանակ, միայն Երուսաղեմի շուրջը, այլ ամբողջ աշխարհը լրջվեց սպանվածների արյամբ. իսկ նրանց թաղածների թիվն ու հաշիվը անհնարին է նույնիսկ երեակայել:

Բայց մեր այս քաղաքի բազմապիսի ու անհնարին աղետները ո՛վ կարող է գրի առնել, որովհետև, ինչպես գրված է Սողոմի մասին, թե՛ «Արեգակը ծագեց երկրի վրա, իսկ տերը հուր ու ծծումբ տեղաց Սողոմի վրա և այրեց այն»***, ճիշտ այդպես էլ եղավ նաև այստեղ. արևածագին անօրենների ոհ-

* Սայ. 9. 16

** Սայ. 9. 24—25

* Մատթ. Ծ. 20—21

** Սաղմ. (Ժ) 1

*** Մենդ. ԺԹ. 23—24

մակները քաղցած շների նման հարձակվեցին քաղաքի վրա, շրջապատեցին և ներս խուժելով, ազարակները հնձողների պես իրենց սրերը գործի դնելով՝ հնձեցին այնքան, մինչև որ քաղաքը զրկվեց կենդանությունից, իսկ տներ կամ եկեղեցիներ փախչողներին կրակի մատնելով՝ անողորմաբար այրեցին, բարեգործություն համարելով այդ, ինչ որ կանխավ փրկվին էր ասել. «Կգա ժամանակ, որ ձեզ սպանողը կհամարի այդ Աստծուն ծառայություն»¹²¹. և պատճառն էլ ինքն է հայտնում. «Այդպես կվարվեն ձեզ հետ իմ անկան պատճառով, որովհետև շանաչեցին ինձ ուղարկողին»¹²²:

Այդ կործանիչ օրվան նպաստում էր նաև օղբ. սաստկաշունչ հողմը փչելով՝ ուժգին բորբոքում էր կրակը, որի ծուխը ծառանալով երկինք էր հասնում, իսկ բոցի ցնցոտիները հաղթում էին արեգակի ճառագայթներին: Տեսարանը շատ ողբալի էր ու զարհուրելի. ամբողջ քաղաքը՝ վաճառափողոցները, կրթափողոցներն ու ընդարձակ քահերը լի էին ընկածների գիակներով: Իսկ այրվածներին ո՞վ կարող է հաշվել. բոլոր նրանք, որոնք սրի փայլից փախած թաքնվեցին տներում, հրաճարակ եղան: Քահանաներից նրանց, որոնց եկեղեցիներում բռնեցին, այրեցին, որոնց զբոսում՝ տանաց սպանեցին ու մեծամեծ խոզեր գրեցին գրկները՝ մեղ նախատելու և խայտառակելու համար. որով ու հրով սպանված միայն թեմ ու եկեղեցի տնորինող քահանաների թիվը հարյուր հիսունից ավելի եղավ, շահված նրանց, որոնք տարբեր տեղերից տիրիներինց եկած՝ այնտեղ էին դառնվում, նրանց թիվն արդեն ո՞վ կարող է հաշվել¹²³:

Այս է դառնաղետ քո պատմությունը, ո՞վ երանելի, կրքանիկ, հղիացած ու աշխարհահռչակ քաղա՛ք: Այժմ բազմադարձ ու աչքերդ և տե՛ղ գերության քշված քո զավակներին, քո մանուկներին՝ անողորմաբար քարերին փոփված, կրակով այրված քո երիտասարդներին, քո մեծապատիվ ու պատկառելի ծերերին՝ ընկած հրապարակում, քո հովաստուն ու բարեկեցիկ կույսերին, կանանց՝ խայտառակված ու անարգված,

ուղտակ քշված գերություն...Մեր համարք կատարվեցին. Պապիքի ողբական. երգերը. «Նրանց զորությունը. մատնեց գերության, իսկ նրանց գողությունը՝ թշնամիների ձեռքը»^{*} և հետևյալը. բայց: Քրիստոսը. ուշանում է արթնանալ, աչքն ժամանակվա պես: շէ:

Արժնի այս տխուր պատմությունը այստեղ էր թող դատարի. մենք բոլոր ազնուալի անցքերը շկարողացանք զրբ ասունել, բայց մեր բաց թողածը ցանկացողը կարող է իմանալ: ավերակներից: Մենք գրեցինք երկու տեղերի՝ լեռան և այս քաղաքի, ողբալի: պատմությունը, այսինքն՝ միայն այն, ինչ աչքով տեսանք. անցնելով նրա շարադետ փորձությունների միջով, իսկ մյուս գավառների ու քաղաքների ազնուալի անցքերը ո՞վ կգործի գրել. դրա համար երկար խոսել ու ժամանակ է պետք, մինչդեռ մենք մերը հնարավորին շափ համարուածեցինք:

Գ Լ Ե Լ Ի Ժ Գ

ԱՅՆ ՄԵՆ ԳԱՏԱՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԵՂԱԿ ԲԱՄԵՆ ԴԱՇՏԱՄ, ՈՐՅԵՂ ՀՈՌՈՄԵՆԵՐ ԳՄՏԳՆՏՄԵ

Նապեք մարգարեն, երբ Եգիպտոսի ավերվելու մասին մարգարեանում էր, այս խոսքերն ասաց. «Տալանի իշխանները, որ թագավորի իմաստուն խորհրդականներն էին, հիմարացան»^{**}, որը և մեզ պատահեց: Հոռոմները արևելյան կողմին պահապան քիչ հեծելազոր չունեին. նրանց բանակի թիվը, ասում են, հասնում էր վաթսուն հազարի, որոնց գլխավորներն էին Կամենասը¹²², որ թարգմանվում է կրակ, և որ իշխում էր Հայոց աշխարհին, Բուդադի որդի Ահարոնը¹²³, որ իշխում էր Վասպուրականի կողմին, և հայ իշխան Գրիգորը¹²⁴, որ մագիստրոսության պատիվ ուներ: Բայց ինչպես Սուրբ գիրքն է ասում, թե բազմիշխանությունը խառնված է, ան-

^{*} Սաղմ. 2Է. 61—62

^{**} Նալ. ԺԹ. 11

^{*} Յովհ. ԺԶ. 2

^{**} Յովհ. ԺԵ. 21

հարմար ու քայքայման ենթակա, այնպես էլ սրանց պատահեց. մինչդեռ սրանց պետք էր միահամուռ միաբանությամբ պատերազմում հաղթություն տվող տեր Աստծուն կանչել օգնության, ինչպես սովորություն ունեին նախկինում հաղթողները. «Քանզի հզորը զորանում է ոչ թե իր զորությամբ, այլ տերն է թուլացնում հակառակորդի զորությունը»*, սրանք այսպես շմտածեցին, այլ անօրենը անօրինություն էր գործում, և կարծում էին, թե մարդկային հնարագիտությամբ կկարողանան մարել այն ահեղի կրակի բոցը: Այդ պատճառով էլ շփոթություն մեջ ընկած՝ մեկմեկի խոսքին չէին համաձայնում, որովհետև Աստված, իրեն լինողելու պատճառով, վերացրեց իմաստությունը նրանց մտքերից. և այս պարզ երևում է նրանից, որ **Լիպարիտին**¹²⁵ խնդրեցին գալ օգնության: Նրանք դիվահար Սավուղի նման վհուկի մոտ էին գնում կամ նման էին այն հրեաներին, որ իրենց գանձերը ուղտերի բեռնած՝ տանում էին մի ազգի, որից օգնության ոչ մի հույս չկար: Նրանք շմտաբերեցին Գավթի արածը, որի պարսատիկի մի քարը միայն բավական եղավ Իսրայելին հանդգնաբար նախատող մսաբլուր Գողիաթի ուղեղի խելապատակը ջարդելու համար, կամ Եզեկիային, որ միայն աղոթքով ասորիներից հարյուր ութսուն հազարը, հրեշտակի միջոցով, աներևույթ սրով, թիկունքին փոցեց:

Շատ աղաչանքներից հետո, առատ պարգևներ ստանալով, Լիպարիտը եկավ. բայց նրանով էլ ոչինչ գլուխ չեկավ, որովհետև հենց իրենք միմյանց հետ միաբան չէին: Ուստի պատերազմն սկսելիս Բուլղարի որդին յուրայիններով փախուստի գիմեց՝ վստահություն տալով թշնամիներին, որոնք բարձրաձայն աղաղակելով, միմյանց քաջալերելով, Լիպարիտին իր քաջ մարդկանցով շրջապատելով՝ ոմանց սպանեցին, իսկ իրեն, երիվարի շերբ սուսերով կտրելով, գերի վերցրին: Մյուս զորքերն այս տեսնելով փախան. թշնամիները նրանց հետապնդելով անչափ կոտորեցին՝ ոմանց սրով, իսկ շատերին, քանի որ գիշերը միայն էր հասել, բարձր տեղերից ու քարանձավներից գահաձեռն անելով, իսկ մնացածները, մերկ ու կո-

* Ա. Քազ. Բ. 9
52

զուպտված, ուլբեր կարող էին, ոտքով ծլկեցին: **Թշնամիները** շափից դուրս մեծ ավարով ու կողոպուտով լիացած՝ ուրախացան, իսկ մերոնք մնացին ողբ ու վայնասունով լի: Այն օրվանից մինչև այժմ¹²⁶ գիշակեր շների կամ արաբացի գայլերի նման քրիստոնյաների արյունով նրանք երբեք չհագեցան, մինչև սպառեցին ու վերացրին մեշտեղից: Ամբողջ երկիրը նմանվեց ասես հնձելու հասած մի անդաստանի, ուր հնձողների հետքից գնում են խուրձ կապողները, հետևում թողած միայն հասկաքաղն ու խոզանն իբրև անասուններին արոտատեղի:

Հաղթական պատերազմից հետո նրանք առնելով կողոպուտն ու գերիներին՝ մեկնեցին իրենց աշխարհը և անչափ ավարով լիացրին ամբողջ երկիրը, իսկ վրաց իշխանին տարան տվին խալիֆային, իբրև մի մեծ գանձ, որ բոլոր գերիներից հաճելի էր նրա համար. սա շնորհակալությամբ ընդունելով նրան՝ մեծ պարգևներով ճանապարհ դրեց խաղաղությամբ դեպի իր աշխարհը¹²⁷: Այս մասին այստեղ այսքան:

Գ Լ Ո Ւ խ Ժ Դ

ԹԵ ՈՐԶԱԾ ՄՆԱՑ ՊԵՏՐՈՍ շԱՅՐԱՊԵՏԸ ԿՈՍՏԱՆՆՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ԿԱՄ ԻՆՉՊԵՍ ՎԵՐԱԿԱՐՁԱՎ¹²⁸

Քազավորը տեսնելով նրան [Հայրապետին]՝ ընդունեց մեծ հարգանքով ու մեծարանքներով և հրամայեց առատ առճիկով պատվել նրան. բայց երեք տարի նրան պահեց իր մոտ, կասկածելով, որ եթե նա Հայաստան վերադառնա, կարող է ապստամբեցնել Անին: Իսկ Սենեքերիմի որդի Ատոմը¹²⁹ երաշխավորությամբ վերցնելով նրան՝ բերեց իր Սեբաստուպոլիս¹³⁰ քաղաքը, որպես բնակատեղի նրան տվեց սուրբ Նշանի¹³¹ հանգստավայրը, որ ինքն էր շինել բազմահարդար զարդարանքներով ու մեծապայծառ վայելչությամբ. հենց այստեղ էլ նա վախճանվեց, ապրելով երկու տարի: Պետրոսի տեղը հաստատեցին նրա քեռորդի Խաչիկին, որը հայրապետական ձեռնադրությունը վաղուց էր ընդունել: Քազավորը երբ այս լսեց, պատգամավորներ ուղարկեց և նրան ու ամբողջ գանձերը, որ գտան թե՛ այնտեղ, թե՛ Հայաստանում, տարավ իր մոտ.

որովհետև Պետրոսը սատարի գտնական էր, որի պատճառով
և շատերը պախարակում էին նրան: Երբ տարւոյ հետո եա-
լիկն արձակվեց թագավորանիստ քաղաքից և գալով Երկրորդ
Հայքի սահմանը, Տարնաա¹³² կալված գալուստը, մնաց այն-
տեղ, որովհետև նրան հրամայված էր այնտեղ բնակվել: Իսկ
նրա կոտտանդնուպարսում ուղանալու պատճառն այն էր, որ
նրան ուզում էին հարկի՝ տակ գցել, իսկ ինքը համն չէր տու-
նում, ասելով, թե՛ «Ինչ որ մինչև իմ ժամանակը չի եղել, ես
չէ շնմ ընդունիս: Հետո թեև շատ հարցուհորձի ենթարկեցին
և նույնիսկ սպառնալիքներ էլ տվեցին, թե՛ այստեղից դուրս
չեմ գա, եթե մեր հրամայածը համն շառնես, բայց այդ երա-
նելի մարդը և մեր մեծ կուսավորչի փոխանորդը ամեննին
չվախեցում նրանց խոսքերից և իր ասածին հաստատուն
մնաց: Գրանից հետո հոռոմներից երկու մարդ՝ մեկն իշխան,
իսկ մյուսը վանական, նրա նախանձը գրգռելու համար, թե
նշմարքա մաքով, չգիտեմ, ասաջ գալով խնդրեցին իրենց տալ
եկեղեցու վերակացութունը, խոստանալով հատուցել պա-
հանջված հարկը: Նրանք երկուսն էլ շարաշար մահով սպան-
վեցին: Ապա թագավորը զղջալով՝ արձակեց նրան առանց
հարկի, գրությամբ ու թագավորական կնիքով՝ տալով նրան
Հայաստանում ունեցած իրենց տեղերը և երկու վանք էլ
Տարնաալում:

Գ Լ Ո Լ Խ Փ Ե

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՉԱՐԱՉԱՐ ՊԱՏՎԵՑ ԱՅՆ ՀԻՊԱՅԱՍ ՔԱՂԱՔԸ, ՈՐ
ԿԱՐՑ Է ԿՈՉՎՈՒՄ¹³³

Կար քաղաքը վաղուց ի վեր ազնուալի փարձության չէր
ենթարկվել, որի պատճառով էլ նրա բնակիչներն ապրում էին
անհոգ ու ապահով, գիզելով ժովից ու ցամաքից եկած մեծ
հարստության: Բայց ահա արքայ Հայաստանի մեծ տոնի գի-
շերը, երբ բահանաների դատը բազմամբոխ ժողովրդով հան-
ցերձ ուրախ ձայներով օրվա արարողությունն էր կատարում,
հանկարծակի վրա հասան տեօրենների զորքերը և որովհետև

քաղաքը գիշերապահներ չունի, ներս խուժելով, սուրը քա-
շած՝ անուարմարար կոտորեցին բոլորին: Մեծ ողբերի է ար-
ժանի այս պատմությունը: Քաղաքների կարգն է, որ տերու-
նական տոնի ժամանակ թե՛ տղամարդ, թե՛ կին, թե՛ ծեր,
թե՛ երեխա, ամեն մեկն իր ուժի ու կարողության շափ, զար-
նան ծաղիանոցների նման մեծ վայելչագեղությամբ զար-
դարվեն: Թշնամիները սրանց այսպես էլ գտան. բայց հան-
կարծակի քաղաքը լցվեց ողբ ու կականով, Քահանաներին
ժամերգությանից լուցրին, սաղմոսասացներին՝ սաղմոսա-
կան երգերից. կարվեց օրհներգությունը դպիրների ու մա-
նակներե բերանից: Խիստ կոկոսի էր այնտեղի տեսարանը,
որ նույնիսկ քարերին ու տնշունչ արարածներին էր ստիպում
ողբալ ու հառաչել, ո՛ր մնաց զգայուններին ու շնչավորներին.
որովհետև պատվական ու երևելի վաճառականները շարաշար
մահով էին սպանված, երիտասարդներն ու քաջ մարտիկները
փողոցներում արակոտար եղած, ծերերը, պատկառելի ալիքնե-
րըն արյունաշաղախ, նրանց մոտ էին ընկած. քաղաքը զրկվեց
մարդկանցից. փրկվեցին միայն նրանք, ովքեր հասցրին քա-
ղաքի վերևում գանձող ամրոցը մտնել: Զորքերն ամբողջ օրը
մնալով գնտեղ՝ կաթադոսեցին ու քարուքանդ արին տնիքը.
հետո կրակ տալով այրեցին քաղաքը, իսկ իրենք առնելով
ավարն ու գերին՝ գնացին իրենց երկիրը:

Գ Լ Ո Լ Խ Փ Զ

ՍՈՈԼՔԱՆԻ ԳԱՂՈՒ ՄԱՍԻՆԱ

Այս պատմության հաջորդ տարվա (մեր՝ հինգ հարյուր
երեք թվականին) նույն ամսվա նույն օրն էր¹³⁵, երբ մեր չքե-
նաղ աշխարհը գերի տարան. Արծնը և մյուս քաղաքներն ու
ավանները այրեցին. մեզ վրա շարժվեց մահաշունչ ու արյու-
նարբու գազանը՝ մարդախոշոշ Սուլթանը¹³⁶, անհամար զոր-
քերով ու փղերով, կառքերով ու երկվարներով, կանանցով ու
երեխաներով և ամենամեծ պատրաստությամբ: Մրշանցելով
Արճեշն ու Բերկրին, եկավ¹³⁷ բանակ դրեց Ապահունյաց գա-

վառի Մանազկերտ կոչված քաղաքի շուրջը, բռնելով ամբողջ ընդարձակ դաշտավայրերը: Ասպատակներ ուղարկեց աշխարհի երեք կողմերը. դեպի հյուսիս՝ մինչև Ափխազաց բերդը, մինչև Պարխար¹³⁸ կոչված լեռն ու կովկասի ստորոտը, դեպի արևմուտք՝ մինչև Ճանեթի¹³⁹ անտառները, իսկ դեպի հարավ՝ մինչև Սիմ¹⁴⁰ կոչված լեռը. այսպես բռնեցին ամբողջ աշխարհը արտ ու ագարակ հնձողների պես:

Այն աղետները, որ այն ժամանակ նրանք հասցրին, ո՞վ կարող է գրի առնել, և կամ ո՞ւմ միտքը կգորի թվել. որովհետև ամբողջ երկիրը լցված էր դիակներով. շեներն ու անշեն վայրերը, ճանապարհներն ու անապատ տեղերը, քարանձավներն ու առապարները, անտառախիտ ու ապառաժոտ վայրերը. բոլոր շինանիստ տեղերում հրկիզելով ավերեցին տներն ու եկեղեցիները, որոնց կրակի բոցը ավելի էր բարձրանում, քան Բաբելոնի հնոցինը¹⁴¹. այս միջոցներով, ոչ թե մի անգամ, այլ երեք անգամ իրար ետևից, ամբողջ աշխարհը քարուքանդ արին մինչև երկիրը իսպառ կտրվեց բնակիչներից, լռեց անասունների բառալը:

Այս աղետները կրելով՝ երկիրը սուգ հագավ ու կործանվեց, որովհետև ոչնչացան նրա բնակիչները. ամբողջ աշխարհից իսպառ վերացավ ուրախությունը. ամեն տեղ միայն ողբ ու հառաչանք, բոլոր տեղերում միայն լաց ու կոծ, ո՛չ մի տեղ չեն լսվում քահանաների երգերն ու Աստու փառաբանության ձայնը, ո՛չ մի տեղ չեն բացվում գրքերը՝ լսողներին խրատելու և մխիթարելու համար, որովհետև ընթերցողները սրամահ եղան հրապարակներում, իսկ լսողները՝ այրվեցին ու մոխրացան: Ո՛չ մի տեղ չի լսվում հարսանիքի ձայն, ոչ էլ նորածին մանկան ավետիք. ո՛չ ծեր մարդիկ են աթոռով նստում հրապարակում և ոչ էլ նրանց առաջ խաղում են ժիր մանուկները. արոտներում էլ չի խմբվում նախիր, ոչ էլ գառներն են դաշտերում խայտում. էլ ո՛չ հնձվորն է դիզում խրճերը¹⁴² և ոչ էլ լսում անցնող մարդկանցից գովեստի խոսքեր, չեն լցվում կալերն այլևս ցորենով, և հնձաններում չի ճողփում գինին. ո՛չ այգեկութի¹⁴³ մամանակ ուրախ ձայներ են լսվում, ո՛չ ծանրանում են պահարանները կոծ-սափորներով: Այս բոլորն ահա վերացան-կորան ու չեն երևում:

Ո՞ր Երեմիան պիտի ողբա մեր այս կործանումը, ճանապարհներից ու լեռներից միշտ ողբեր երգելով. էլ ո՞ր Եսային պիտի շար սփոփողներին, որ ողբերով հագնեա՛վա՛յ ինձ, որ ես եմ վիպերգում սրանք. հիմենացի այն երիտասարդի՞ պես գուժարկու եղա, ոչ թե մի գլուղի կամ մի քաղաքի, այլ բոլոր երկրների՝ ազգեազգ մինչև աշխարհի վերջը: Քանզի չկա մի ժամանակ կամ գործ, որ կարողանա մերը հնացնել, բացի Սուրբ գրքի հիշած Անապատի պղծից: Հիմա ի՞նչ անեմ, ձեզ խնայելով՝ դադարե՛մ պատմելուց բոլոր անհնարին այն աղետները, որ եկան քրիստոնյաների վրա, թե՛ բորբոքեմ բոլորիդ ողբ ու հառաչանքները, որ հանդիսակից եք այս դժոխալուր պատմությանը. բայց գիտեմ, որ ուզում եք լսել. ուստի և ես մի կողմ թողնելով ծուլությունս՝ մեկառմեկ կգրեմ զլխավոր տեղերի սուսկալի աղետները:

Երբ որ հիշում եմ Խորձյանն ու Հանձեթը և բոլորը, ինչ որ այնտեղ կատարվեց, արտասուքներից շունչս կտրվում է, սիրտըս փղձկում է, միտքս՝ ցնորվում, ձեռքս՝ դողդողում, շարագրանքս չեմ կարողանում էլ առաջ տանել: Տեղի ամբողջան պատճառով վերին զավառներից անթիվ-անհամար մարդիկ էին հավաքվել այնտեղ. արագաթուխ՝ թռչունների պես, անգութ՝ անողորմ զազանի նման, կատաղությունից բորբոքված՝ որպես վրեժխնդիրներ, անօրենները վրա տվեցին և, որոնելով քարանձավներում, ծառախիտ մայրի անտառների մեջ, որին որ գտան, անհագաբար կտտորեցին: Ինչպես որ զարնան զալու ժամանակ օդի ջերմությամբ շուրջ ծորալով՝ ելնում է, ձյան մեջ պոռններ կազմում, վիժելով քանդում, հեղեղատում է հետևից հողը, այդպես էր լինում և այն ժամանակ. սպանվածներից ելած հորդահոս առուններն արյան՝ զառիվայր հոսելով՝ հետքից հողն էին քանդում:

Բայց մտաբերի՛ր դու այն ժամանակ կատարվածները. այնտեղ գտնվող կրոնավորների ու քահանաների դասը կամ ծերերի խմբերն ու երիտասարդների բազմությունը, որոնց նորաբույս մորուքները վայելազեղ ու սաստիկ ներդաշնակ մեկարի պես այտերն էին զարդարում, իսկ վարսերի խոպոպ-

ներք ճակատի վրա փայլփայլով՝ վարդերի նման վառվառն գույներով երեսներն էին պայծառացնում, և թե ինչպես հանկարծակի, ասեռ կտրկտահար, թշնամու սրից գեանին փռվելով՝ թափալալար թարտում էին: Աչքի առաջ բե՛ր և այն անհամար երեխաներին, որոնց խելով ծնողների գրկից՝ նետում էին գեախն և անսարքեր նրանց՝ մայրերին կանչող աղեկատուր վայնասուններին, ծնողներին էլ զանա՛հարելով հապշտապ հեռացնում էին նրանցից: Ո՞ր բարեզեն սիրաբ կարող է շեղդվել արտասուքներից՝ լսելով այս անհամար ու բազմատեսակ աղետները. կույսերն ընկած խայտառակության մեջ, նորահարսերը ամուսիններից բաժանված ու քշված գերության. այն երկիրը, որ բնակչախիս մի քաղաքի պես մարդկանց բազմությամբ խճողված էր, մի վայրկյանում դարձավ անմարդ ու ամալի. երկու մաս եղած՝ կա՛մ սրահոտաբ դարձան, կա՛մ գերի: Վա՛յ, Քրիստոս, ըո այն ժամանակվա ներողությանը, վա՛յ մեզ պատահած արհավիրքներին. որքա՛ն մատնվեցինք շարաշար մահվան:

Իսկ այն կտորածը, որ եղավ Գերշան ու Ծկեղյաց գաղառներում և նրանց միջասահմաններում, ոչ ոք չի կարող նկարագրել, բայց դա պատմածներովս չափի՛ր այն: Իսկ նրանք, որ Տայք մտան, ամբողջ երկիրն անելով՝ հասան միջն Ճորոխ կոչված մեծ գետը, ասպ գեախ ընթացքով իշան խաղտյաց գավառը և կողոպտելով ու գերելով՝ վերադարձան ու եկան հասան միջն Քարերդ¹⁴⁶ կաշված բերդաքաղաքը. այստեղ սրանց պատահամբ հանդիպեց հոռոմաց զորքից մի գունդ, որոնք վրանգներ¹⁴⁶ են կաշվում, և ընդհարվելով կովեցիին միմյանց դեմ: Աստու ողորմությամբ հոռոմների զորքերն ուժեղացան ու նրանց հաղթելով՝ զորազլխին ու նրա հետ շատերին սպանեցին, իսկ մյուսներին փախուստի մատնելով՝ խլեցին ամբողջ ավարն ու գերին, բայց փախչողներին երկար հետապնդել չհամարձակվեցին՝ վախենալով, թե գուցե հանկարծ մեծ զորքի հանդիպեն: Ազատված գերիներն Աստուեն փառք տալով գնացին փրենց տները: Իսկ նրանք, որ հայերի վրա գնացին, ում որ գտան, կամ սրի քաշեցին, կամ վերցրին գերի և ավարով լիացած նորից վերադարձան: Բայց երբ հասան Վանանդի սահմանները, սրանց դեմ դուրս եկան Աբասի որդի Գա-

գեկի¹⁴⁶ քաջազուն իշխանները և այդտեղ շատերին կտորեցին: Բայց անօրինների վրա հասած զորքերը շրջապատեցին նրանց և որովհետև պատերազմի երկարելու պատճառով ու այն ռարսափելի կտորածից թե՛ իրենք և թե՛ իրենց ձիերը ուժից քնկել էին, շխարհացան պատուել թշնամու սրտանեղը և դուրս գալ. անօրինները սուրբ գործի դնելով՝ կտորեցին ազատներից երեսուն մարդ:

Ազատներից մեկին, որի անունը Թաթուլ էր¹⁴⁷, և որը քաջ ու պատերազմասեր մարդ էր, բռնելով տարան Սուլթանի մաս: Քրովհետև պարսից Արսուրան ամթթալի որդուն Թաթուլը կարևոր վիրավորել էր, Սուլթանը նրան տեսնելով ասաց. «ԸՍԹ դա ապրի, քեզ կազատեմ, բայց եթե մեռնի, կհրամայեմ, սր քեզ դրան մատաղ անեն»: Իսկ Թաթուլը պատասխանեց. «ԸՍԹ իմ զարկածն է, չի ապրի, իսկ թե ուրիշին է, այդ չգիտեմ»: Քիչ օրերից հետո նա մեռավ: Երբ Սուլթանն այդ լսեց, հրամայեց Թաթուլին սպանել և նրա աչք բազուկը կտրելով՝ ուղարկեց Արսուրանին որպես մխթաբության, թե քո սրգին վաս բազկից չի մեռել:

Այժմ ի՞նչ կարիք կա ինձ մեկառեկ գրի տանել քրիստոնյաների անկասելի կործանումը. ինչպես որ ծովը սաստիկ հողմերից փոթարկված՝ ահռելի ծփանքներով ու փքիրաղեղ ալիքներով բոլոր կողմերից ալեկոծվում է, այդպես էլ մեզ հետ պատահեց. ամբողջ աշխարհը լցվեց հանկարծ խռովությամբ, և ոչ մի տեղ չկար տպավորվելու, քանզի անհնարին աղետների պատճառով վերացավ կյանքի, ապրելու հույսը բոլոր մարդկանցից: Այս դեռ շա՛տ վաղուց Փրկիչն էր գուշակել, եղեռնալի աղետները նմանեցնելով խռովահույզ ծովի, որի մեջ մարդկանցից շատերը ա՛հ ու ռարսափից թալկացած՝ ուշակորույս էին լինում:

Բայց դու այս թողած՝ եկ զարմացի՛ր Սուլթանի անմտության և Աստու բազմապատիկ իմաստության վրա. նրա անմըտության վրա՝ որովհետև ինքն իրեն ամենակալ էր հռչակում և Աստուեն աթոռակից, իսկ Աստու իմաստության վրա՝ որ մի տան¹⁴⁸ միջոցով խաղաց նրա հետ, անարգանքով լի վերադարձրեց իր աշխարհը: Այժմ լսի՛ր ասածներս. առաջին անգամ, երբ անհամար զորքով եկավ շրջապատեց Մանազկերտ

բաղաբը, բնակիչները թե՛ մարդկանց և թե՛ անասունների կողմից անպատրաստ էին: Եթե նա տասն օր շարունակեք պաշարումը, ապա քաղաքը առած կլինեք. բայց Աստված, որ ընդմիջտ բարկացած չի մնում և ոչ էլ ոխ է պահում հավիտյան, ոչ էլ անում է ըստ մեր մեղքերի. նրա միտքը մոլորեցրեց. երեք օրից հետո ամբողջ բանակով շարժվելով՝ գնաց իջավ Տվարածատափ¹⁴⁹, իսկ այնտեղից էլ՝ Բասենի ընդարձակ դաշտը, Ավնիկ¹⁵⁰ կոչված անառիկ ամրոցի մոտ. այնտեղ տեսնելով մարդկանց ու անասունների աշխարհածողով և միայն նայելուց զգալով, որ անառիկ է, ոչ մի բան չձեռնարկեց և նրա մոտով անցնելով՝ եկավ Բասենի գլուխը, այն գյուղի մոտ, որ Դու¹⁵¹ է կոչվում: Այնտեղից, չիմանալով, քիչ մարդկանցով ելնելով հենց այն բարձունքի վրա, որ նայում է դեպի Կարին, տեսավ, որ քաղաքը գինված է ամեն պատրաստությամբ. երկար ժամանակ նայելուց հետո կրկին ետ դարձավ, իսկ Մանազկերտի բնակիչները, քանի որ հենց հնձի ժամանակն էլ էր, առանց վախենալու դուրս գալով քաղաքից՝ մարդկանց ու անասունների համար առատ պաշար պատրաստեցին: Եվ մինչև Սուլթանը այս ու այն գործն անելուց հետո նորից կվերադառնար այնտեղ, նրանք արդեն անհոգ ապահովված էին: Ապա նա կատաղությամբ բորբոքված գալով՝ սկսում է պատերազմել քաղաքի դեմ: Իսկ քաղաքի վերակացու իշխանը¹⁵², քանի որ բարեպաշտ մարդ էր, ամենակալ Աստծուն էր օգնության կանչում, պահս ու աղոթքներով կըրթելով իրեն և դրանով սպառազինված՝ քաջալերվում էր անասան հավատով ու Աստծուն սաղմոսելով ասում. «Ես չեմ վախենում շարից, որովհետև դու, տե՛ր, ինձ հետ ես», և ապա. «Ես չեմ վախենում նրանց բյուրավոր զորքերից, որ իմ շուրջն են»^{**}. Իսկ քաղաքի մարդկանց ու զորքերին խրախուսելով՝ ասում էր. «Քաջալերվեցե՛ք, իմ ընկերներ և եղբայրներ, քաջալերվեցե՛ք և մի՛ վախեցեք. սա մի հեշտ գործ է Աստծու համար. նրանք մեզ վրա գալիս են կառքերով ու երկվարներով, իսկ մենք մեր տիրոջ անունը հիշենք և Աստծով

* Սաղմ. ԻԲ. 4

** Սաղմ. Գ. 7

պարծենանք հավիտյան, և նրա անունը փառաբանելով՝ հավատանք, որ կտա նա իր ժողովրդին ուժ ու ամրություն, նա, որ օրհնված է հավիտյան»։ Քահանաներին հորդորում էր աղոթել ու սաղմոսներ երգել, որոնք և անհատնում աղաղակներով գիշեր ու ցերեկ խաչով ու զանգերի բարձրաձայնությամբ դիմում էին Աստծուն, պարիսպների վրա աղաչում էին նրան գալ օգնության վտանգվածներին։ Բռնավորը լսելուց ձանձրանալով՝ հարցնում է, թե այդ ի՞նչ անվերջ աղաղակ է, իսկ իմացողները պատասխանում էին, թե Աստծուն են դիմում։

Այսպես մի ամիս քաղաքը պաշարած պահեց, օրը երկու անգամ՝ մեկ լուսանալիս և մեկ էլ երեկոյան, կովի բռնվելով քաղաքի հետ։ Բայց այստեղ դու տե՛ս Աստծու իմաստությունը, թե ինչպես գիտի հակառակներով էլ հակառակի համար օգուտ առաջ բերել։ մինչդեռ քաղաքն այս ժանր դրություն ու վտանգի մեջ էր, մի բարի միտք է ծնեցնում մի իշխանի մեջ, որը Սուլթանի ամենամտերիմներից էր. սա Սուլթանի մտադրությունները կամ բանավոր, կամ գրավոր հայտնում էր քաղաքին։ Շատ անգամ թղթի վրա գրելով և այն նետի սլաքին կապելով՝ պատերազմի կարգով մոտենում էր պարսպին ու նետը քաղաք ձգում և դրանով կովի բոլոր հանգամանքները հայտնում էր նրանց՝ թե վաղը այսպիսի կամ այնպիսի ձևով է լինելու կոխվը, կամ թե այս նշված տեղում գիշերը ցանկանում են պարսպի տակը փորել ու ներս մտնել. բայց դուք ամուր կացեք և այդ տեղերի վրա հսկեցե՛ք։

Այս անում է Աստված, որ գիտի մեծամեծ գործերի հիմքը դնել հեռվից. նա, որ Բաղամին Բաղակի ժամանակ մարդարեք դարձրեց՝ ժողովրդին կառավարելու համար և անխոս անասունին խոսել տվեց մարդկային լեզվով, Եղիային Քիրիաթի ձորում սովի ժամանակ երեք տարի ազոավներով կերակրեց, ի՞նչ զարմանալի է, որ այստեղ էլ հակառակորդների ձեռքով քաղաքի փրկությունը տնօրինեց։

Այսպիսով, թե՛ գիշեր, թե՛ ցերեկ, որ կողմում նրանք ճակատամարտ սկսեցին, սրանք զինավառված ու պատրաստ այնտեղ էին գտնվում։ Դրանից հետո մեքենաներ պատրաստելով՝ նրանցով էին պատերազմում։ Բայց մերոնցից մի ծեր

բաճանա, որ քաջատեղյակ էր այդ արհեստին, ինքն էլ էր փրկիկանը¹⁵³ շինեց. երբ նրանք քարը մեքենայի պարաստիկի մեջ դնելով՝ դեպի քաղաքն էին ձգում, քաճանան իր քարը ուղիղ դեպի նրանք քարն էր արձակում, որը դիպչելով նգանց քարին՝ իրենց վրա էր պցում: Անօրենները յոթ անգամ այս կրկնելով՝ ոչինչ շկարողացան անել, որովհետև երեցի քարը ավելի զորեղ էր նրանցից:

Ապա այլ պատերազմական գործիք պատրաստելով, սքր իրենք բարան էին կոչում, որը շատ զարհուրելի էր. այնպես ոտ, ասում էին, թե շորս հարյուր սպասավորներ ունեք, որոնք պարաններն էին քաշում և վաթսուն լիար¹⁵⁴ քար դնելով պարաստիկի մեջ՝ դեպի քաղաքն էին ձգում. նրանք դրա դիմաց բամբակի¹⁵⁵ բռնեքից ու այլ շատ նյութերից պարիսպ կանգնեցրին, որպեսզի երեցի քարը նրան չդիպչի. նվ երբ այս այսպես կարգավորեցին, արձակեցին մի քար, որը ուժգնորեն գլխընթացով պարսպին՝ փլցրեց և անցք բացեց. այս տեսնելով՝ քաղաքի բնակիչները աստիճանաբար հանձնված, ողբ ու հառաչով Աստծուն էին աղաղակում, որ հասնի օգնության. իսկ անօրենները հրճվում էին: Հաջորդ օրը առափոտյան դելեգիկներ¹⁵⁶ զորավարը, որովհետև քաջ մարդ էր, իր զորքն առնելով ու գալով՝ սկսեց կովել մերոնց գեմ. հարձակվելով քացվածքի ուղղությամբ՝ նա ցանկանում էր ուժով ներս մտնել, բայց հանկարծ ինքն իրեն փնարով ընկավ: Պարսպի վրա կողոնքը երկաթի ճանկը ձգելով՝ նրան բռնեցին ու քաշելով Գեցեցին պարսպից ներս. նրա զորքերն այդ տեսնելով՝ տրտմությամբ վերադարձան իրենց բանակը, իսկ քաղաքի համար դա եղավ մեծ ուրախություն:

Այն ժամանակ Հռոմեաների զորքերից մի կտրիճ մարդ հավթոճ ու ծծմբով կրակ պատրաստելով և լցնելով ամպակա ամանի մեջ, քաջասիրտ արիությամբ, վահանով միայն թրկունքը ապահոված, նստելով ազնվացեղ նժույզը՝ քաղաքի դռներից դուրս եկավ ու մտավ ալլազգիների բանակը, իրեն մանդաատր¹⁵⁷, այսինքն՝ թղթաբեր հայտարարելով. գնալով մինչև բաբանը, պտտվեց նրա շուրջը և հանկարծակի վերցնելով շեղք թափեց նրա վրա. անմիջապես բորբոքված կրակի ծիրանի բոց բարձրացավ, իսկ ինքը շտապով վերադար-

ձավ: Անօրեններին այդ տեսնելով, ապշած, ձիերը նստելով՝ ընկան նրա ետևից, բայց հասնել չկարողացան. նա անվնաս մտավ քաղաք, Աստծու օգնությամբ ոչ մի վերք չունենալով: Իսկ Սուլթանը կատարվածը տեսնելով՝ մեծ բարկությամբ հրամայեց պահապաններին որակոտոր անել:

Տեսնում ես Աստծու մարդասիրական խնամքը, թե ինչպես մոտ է նրա փրկությունը իր երկյուղածներին. տեսնում ես, թե ինչպես գիտի փոքր քաներով հաղթել մեծերին, ինչպես Մովսեսի ժամանակ վիթխարի Պվզին, որի բարձրությունը հսկայի ինը կանգուն էր, կամ մանուկ Գալթի ձեռքով Գողթաթին, կամ Փարսեթի կնոջ՝ Հայնի ձեռքով՝ այլազգիների հակառակ Միսարին, կամ էլ ժի այլ կնոջ ձեռքով՝ Հողոփեռնիսին: Այս ասացի, որպեսզի չվհատվենք, երբ ընկնենք անտանելի փորձությունների մեջ. որովհետև Աստված սովոր է թափանչ առժամանակ այնպիսի վտանգավոր դժվարությունների մեջ, որ համբերողները արժանանան փառքի պսակի, իսկ անօրեններն արդարադատ դատաստանից ստանան իրենց չարքների հատուցումը: Այդ տեսնում ենք կատարված հնոցում՝ մանուկների հանդեպ. Աստված թույլ տվեց, մինչև որ թագավորն արտաշատեց իր ամբողջ զայրույթն ու բարկությունը, պատրաստվեց հնոցը, որի բոցի բարձրությունը հասնում էր քառասունինը կանգունի, իսկ նա սատիկ ամբարտավանությամբ ասում էր. «Աստվածն ո՞վ է, որ ձեզ փրկի իմ ձեռից»: Սրա կողքին տե՛ս նաև մանուկների անսասան հավատը, ինչպիսի՛ գազանի հետ ատյանում կանգնած՝ նրա արհամարհանքից ավելի համարձակ պատասխան էին տալիս. «Մեզ ամենևին պետք չէ, — ասում են, — պրա համար քեզ պատասխանել»: Եվ հետո ի՛նչ եղավ, երբ թագավորի սպանալիքները վերջացան, և նրանք կապանքներով նետվեցին Հնոցի մեջ. այնժամ նրանց շուտափույթ օգնության հասավ Աստված, որը չի ամաչեցնում ճշմարիտ հավատով իրեն օգնության կանչողներին: Տե՛ս այստեղ Աստծու խորախոր իմաստությունը, որին չի հասնի ոչ ոք. կրակը քաղցրացրին:

* Դանիել 9. 16
** Դանիել 9. 16—17

րին բաժանեց երկու մասի, որին հասնում վառում էր, իսկ մանուկներին հրեշտակը ցողում էր, և կրակը ամենեկին չէր մոտենում նրանց, չէր տրտմեցնում ու նեղում. այս սթափեցրեց բարբարոսին, որն այդ անպատում սքանչելիքների պատճառով զղջալով արածները՝ ասաց. «Դո՛ւրս եկեք, Աստուծառան՛բ, որ ես էլ ձեզ հետ օրհնեմ նրան, որն օրհնված է հավիտյան»¹⁵⁸: Այստեղ նույնպես մի աննշան մարդու ձեռքով ցույց տվեց մեծամեծ սքանչելիքներ: Այժմ թող այս մեզ համար լինի խրատ ու դաս:

Իսկ Վասիլը, որ Մանազկերտ քաղաքի իշխանն էր, ումիկներին հրամայեց պարսպի վրայից բարձրաձայն աղաղակելով անարգել ու հայհոյել Սուլթանին: Սա երկու օրից հետո իր բանակով շարժվելով հեռացավ այնտեղից և գնալով հանգիպեց Ացժկե¹⁵⁸ քաղաքին, որը գտնվում է Բզնունյաց¹⁵⁹ ծովում և իր մոտ ունի մի ամուր ու անառիկ բերդ. քաղաքացիները հույսը դնելով ծովի ու ամրոցի վրա՝ անհոգ էին: Իսկ այն արյունարբու գազանները՝ որևէ մեկի՞ առաջնորդությամբ, թե՞ իրենց հնարագիտությամբ, ծովում ծանծաղ տեղ գտնելով՝ մտան քաղաք և սրի քաշելով կոտորեցին բոլորին. ապա վերցնելով ավարն ու գերիներին՝ գնացին այնտեղից: Սա Սուլթանի սիրտը թեթևացրեց, բայց նա իր աշխարհը գնաց մեծ տրտմությամբ, որովհետև ինչ որ ուզում էր, չկարողացավ կատարել:

Գ Լ Ո Ւ Թ Ե

ՄՈՆԱՄԱԿԻ ԲԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԸ

Երջանկահիշատակ ու աստվածային Սողոմոնը գրում է, թե արդար թագավորը շենացնում է աշխարհը, իսկ անօրենը՝ կործանում¹⁶⁰: Դրա ճշտությունը հաստատվեց նաև այժմ, հենց մեր աշքի առաջ, սրա օրինակով. թագավորների պարտակալությունն է հոգալ աշխարհի խաղաղությունն ու բարեկարգությունը, ինչպես Աստված է նախախնամում իր կողմից բոլոր

¹⁵⁸ Հմմտ. Դանիել 9. 93

¹⁵⁹ Առակ. ԻԹ 4

ստեղծվածներին: Իսկ սա աշխարհին չէր. միշտ կերտվում էրով զբաղվելով՝ աղբյուրներն էր մեծացնում ու գանձերը, որ բոլոր երկրների հարկերից էր կուտակում, մինչդեռ պարտավոր էր այդ օգտագործել հեծելազորի կարիքների ու այն բազմացնելու համար, որպեսզի նրանք կարողանային թշնամուն դիմակայել ու հաղթել՝ աշխարհը պահելով խաղաղության մեջ, ինչպես անում էր երանելի Վասիլը, որը հիսուն տարի թագավորեց, և թշնամիներից ոչ մեկը չհամարձակվեց նրա աշխարհը մտնել: Իսկ սա հավաքած ամբողջ գանձերը բողբրի վրա էր ծախսում ու վատնում և ամենեկին չէր ցավում աշխարհի ավերման համար, որովհետև այնքան պոռնիկ ու բողբասեր էր, որ միայն Կոստանդնուպոլսի կանանցով չհագեցավ, այլև հեռավոր աշխարհներից կանայք բերել տվեց և ամբողջ օրը նրանցով էր զբաղվում: Այդ պատճառով էլ սրա ժամանակ թշնամիները համարձակորեն, այն քաղցած գայլերի նման, որոնք տեսնում են հոտը առանց պահապանի, անխնա կոտորում են, արևելքից ու արևմուտքից առհասարակ կործանեցին քրիստոնյաներին, որը վերևում փոքրիշատե նշեցինք: Ահա այսպիսի ընթացքով վարելով իր կյանքը՝ տասներեք տարի¹⁶⁰ թագավորելուց հետո սա մեռավ, ամենեվին շարժանանալով բարի հիշատակի:

Թագավորությունն իր ձեռքն առավ Կոստանդին թագավորի դուստրը՝ Քեոզորան, իբրև իր սեփական հայրենի ժառանգությունը, որի դեմ ոչ ոք չպիտի կարողանա դուրս գալ: Տաճիկների Սուլթանը¹⁶¹ դեսպան է ուղարկում սրա մոտ և գրում այսպիսի հրովարտակ. «Կա՛մ տուր ինձ այն քաղաքներն ու գավառները, որ ջո նախնիները խլել են տաճիկներից, կա՛մ տուր ամեն օր հազար դահեկան»¹⁶²: Իսկ սա տվեց ձեռք ու պիտակի չորիներ, ինչպես նաև նրան ուղարկեց շատ գանձեր ու ծիրանի հանդերձներ: Սուլթանը դրանք ընդունելով ի միջի այլոց ու գանձերը տանողին իր մոտ պահելով՝ նրան էլ հետը առած՝ ճանապարհ ընկավ դեպի Բաբելացվոց¹⁶³ աշխարհը. դա եղավ մեր թվականի հինգ հարյուր չորս տարում:

Նույն թվականին պարսից զորքերն էլ եկան Հայոց աշխարհ: Սուլթանի անվան տակ, թեև ասում էին, որ դրանք Ապուստուարի զորքերն էին, որը Դավիթի ու Գանձակի իշխանն

էր և Հայոց Աշոտ թագավորի փեսան¹⁶⁴։ Մրանց ապարտակ-
ներից փախչելով՝ տարբեր տեղերի բնակիչները հավաքվեցին
Անի քաղաք, բայց ոչ բոլորը հասցրին ներս մտնել, որովհե-
տև մութն ընկավ, և քաղաքի դռները փակեցին։ Իսկ պարսից
զորքերը գիշերով եկան, քաղաքի դուռը բռնեցին և անօգնա-
կան ժողովրդի վրա սուրը գործի դնելով՝ անհնարին կոտորած
գործեցին և վերցնելով ավարն ու գերին՝ գրացին իրենց եր-
կիրը։

Իսկ Տարոնի կողմերում, թեև առանց գրավոր հաստատ-
ման, գավառի իշխանն էր Ահարոնի որդի Թեոդորոսը, որին
իրենց լեզվով Ավան էին կոչում¹⁶⁵։ Թուրքեստանից նրա մոտ
մի գունդ գինվորներ գալով՝ հնազանդվեցին նրան ու կամենա-
լով իրենց նվիրվածությունը ցուցադրել՝ մտան եղաթի գա-
վառը և առատ ավար բերեցին Տարոն։ Պարսկաստանից՝ ու
Թուրքեստանից զորքեր հավաքելով և ուղարկելով Թեոդորո-
սի մոտ՝ պահանջեցին. «Կամ հանձնիր մեզ այդ ապստամբ-
ներին, կամ, եթե ոչ, երկիրդ կգերեվարենք»։ Թեոդորոսը
հանձն չառավ, որի պատճառով նրանք գալով սկսեցին պա-
տերազմել. երկու անգամ ճակատամարտեցին միմյանց դեմ.
իշխանը ցուցաբերելով մեծ արիություն՝ ի վերջո ծանր վիրա-
վորվեց և քիչ օրերից հետո վախճանվեց. նրա տաղածամ
վախճանը շատ ցավալի էր, որովհետև իր մատաղաջ հասակով
ու վայելչագեղ տեսքով նա նման էր Դավիթ մարգարեին,
իսկ իր քաջությունը՝ բարձր էր շատերից։

Հաջորդ ձմռանը, աստվածահայտնության տոնի օրերին,
անօրեներին զորքերը գիշերով եկան Հարքի Մանկան Գոմ
կոչված գյուղաքաղաքը. երբ բնակիչները դեռ գիշերվա արա-
րողությունն էին կատարում, վրա հասած անհավատները սրի
բաշելով կոտորեցին բոլորին՝ թե՛ նրանց և թե՛ շրջապատի
գյուղերի ու ագարակների բնակիչներին և վերցնելով ավար
ու գերիներ՝ գնացին Արածանի¹⁶⁶ գյուղը, քանի որ հենց այն-
տեղով էին անցնելու։ Գերիներին ու ավարը հանեցին սա-
ռույցի վրա. սառույցը հանկարծ կտրվեց և բոլորին, որ իր
վրա էին գտնվում, տակովն արավ։

Ո՛հ, ինչքան դա՛ռն է այս պատմությունը ու ողբերի ար-
ժանի. բայց գուցե մեկը մեզ մեղադրի, թե միջև երբ պիտի

մեք առաջ գնես վշտերի ու տառապանքների պատմություն-
ներ։ Մարգարեները որքան սպառնալի բաներ էին կանխագու-
շակում, որ ժամանակներ հետո էին կատարվելու. ժողովուր-
դը դրանց գովածություններ էր վերաբերվում, իսկ ես ոչ թե
սպառնալիքներ եմ գուժարկում, այլ պատմում եմ եղած ու
կատարված դեպքեր, որպեսզի բոլոր լսողների արտասուքը
շարժեմ, թե որքան դաժան ժամանակի հանգիսեցինք։ Մեր
այս կյանքը կյանք չեղավ։ Եթե մեր հայրերի մեղքերը մեզ
վրա ընկան, ինչպես մարգարեն է ողբալով գանգատվում իր
ժողովրդի առիթով, ապա վա՛յ մեզ, որ մենք մեր հայրերի
պարտքերն ենք վճարում։ Հապա ո՛ւր է այն, որ Աստված Եզե-
կիելի հետ խոսելով ասում էր. «Որդի՛ մարդո, այդ ի՞նչ
առակ է, որ ասում են Իսրայելում, թե՛ «Հայրերն ազդու կե-
րան, բայց որդիների ատամներն առնվեցին»։ Ես կենդանի
եմ, — ասում է տերը, — այդ առակը Իսրայելի մեջ այլևս
չպիտի ասվի, որովհետև բոլոր մարդիկ էլ իմն են, ինչպես
հայրը, նույնպես և որդին»*. և որդուն ազատեց հոր պարտ-
քից։ Իսկ եթե այս բոլորը մեզ վրա եկան մեր շարիքների
պատճառով, ուրեմն բոլոր մարդկանցից ողորմելի ենք մենք.
ամբողջ աշխարհը բնակվում է խաղաղության մեջ, իսկ մենք
գերի ենք ու կալանավոր, սրակոտոր ենք ու տնավեր և ամեն
ինչից կողոպտված։

Հայաստանը թագավորության շորս [գահակալական]
աթոռներ¹⁶⁷ ուներ, չհաշված կյուրապաղատական իշխանու-
թյունը և այն, որ հոռոմներից էր։ Ուներ նաև մեծ, բոլոր
ազգերին նախանձելի հայրապետություն, գիտությունը խորա-
հմուտ առաջնակարգ ու ճշմարտախոս վարդապետներ, որոնց
խոսքերից հերձվածողների ոհմակները սմբելով ու գետինը
մտնելով՝ չէին կարողանում հավատացյալների հոտի փարա-
խը մտնել. քանի որ դոնապանն էլ, որը ճանաչում էր յուրա-
յիններին ու ճանաչվում նրանցից, չէր ընդունում նրանց։ Մեր
եկեղեցիները վայելչազարդարված էին ամեն պերճանքով՝
անմահ փեսային դուր գալու համար։ Մեր մայր Սառայի
անախտ արգանդի նորածին մանուկները աղավնիների ձա-

* Եզեկ. ԺԸ. 1—4

գերի նման խմբված միասին՝ լիահունչ ձայնով հրեշտակների հրգն էին երգում:

Այժմ ե՛կ ու տե՛ս դառն, անմխիթար այն փոխարենը, որ մենք ստացանք. ո՛ւր են աթոռները թագավորական, էլ շեն երևում. ո՛ւր են ամպի պես նրանց առջևում խտացող զորքի բազմությունները, որ զարնանաբույս ծաղիկների պես իրենց երփներանգ հանդերձանքներով փայլփլում էին. ահա էլ շկան ու շեն երևում: Ո՛ւր է աթոռը հայրապետական, մեծ, հրաշալի, որը Աստծու երանելի մարդ մեծ Գրիգորը, իջած խոր վիրապ, տասնհինգ տարի անլուր տանջանքով ջանք թափեց, զրեց առաքելական իր գահի վրա, այսօր թափուր է, զուրկ իր տիրոջից, մերկ իր զարդերից, ծածկված փոշով ու սարդոստայնով. աթոռակալն էլ որպես մի գերի ու կալանավոր քշված է օտար հեռավոր աշխարհ: Լո՛ւն են վարդապետների ձայնն ու քարոզները. հերձվածողների խմբերը, որոնք նրանց ժամանակ ծակերը փախչող մկների նման այստեղ ու այնտեղ էին թաքնվում, հալածված նրանց աստվածաբանական քարոզներից և ուղղադավան վարդապետությունից, այսօր քաջասիրտ առյուծների պես աներկյուղ դուրս են գալիս բներից, բերանը բացած, որ անմեղներից մեկին կլանեն: Ի՛նչ ասեմ հապա եկեղեցու մասին, որ առաջ այնպես զարդարուն էր ու վայելչագեղ, բազմածնունդ ու գերերջանիկ, որ նույնիսկ մարգարեին հիացրեց. այսօր նստած է անշուք ու անզարդ, մերկացած իր ողջ գեղեցկությունից, իբրև մի այրի ու անզավակ կին, զարդերից զրկված ու պատվից ընկած, պատռած շորերով ու անմխիթար: Չահերը մարել են, ճրագները՝ հանգել, խնկարուրումն ու անուշահոտությունը՝ վերացել, տերունական սեղանի պսակը ծածկվել է փոշով ու մոխրով: Այն մանուկները, որ սրա դռան, պնակիտները¹⁶⁸ ձեռները առած, շարունակ Դավթի երգերն էին երգում, այսօր մզկիթ կոչված դիվարնակ որջերի առաջ են կաքավում, սերտելով Մահմեդի ասած խոսքերը: Նաև պարկեշտ ու ողջախոհ կանայք, որ օրինավոր ամուսնությունը ամուսիններից թախանձանքով էին ընդունում, այսօր վարժվել են անառակ ու այլանդակ խառնակության:

Եթե այս բոլոր պատմածներս մեր մեղքերի պատճառով հասան մեզ, ձա՛յն տվեք երկնքին և նրա մեջ ու նրա վրա գտնվողներին, ձա՛յն տվեք երկրին և նրա վրա բնակվող կենդանիներին, ձա՛յն տվեք լեռներին ու բլուրներին, ծառերին ու ստվարախիտ անտառներին, թո՛ղ լան և ողբան մեր կործանումը: Այս անում էին նաև մարգարեները ուրախության ժամանակ. լեռներին ու բլուրներին հրամայում էին խայտալ, գետերին՝ ծափ տալ, ծովին՝ զվարձանալ, անտառներին՝ ցնծալ. քանի որ սրանք բոլորը ցեղակից են մեզ, մեր ուրախությունների ժամանակ ուրախանում են մեզ հետ, պարտավոր են նաև հաղորդակից լինել մեր սգին, ինչպես առաջներում՝ մեր տառապանքների ու խոնարհության ժամանակ խոնարհվեցին մեզ հետ, որովհետև մեզ համար էլ հենց ստեղծվել են: Բայց դրանից էլ մեզ համար չկա ո՛չ օգուտ, ոչ էլ մխիթարություն. մեռյալի վրա որքան էլ երկար լաց լինեն, կոծեն ու նրա համար փակվեն խավարում, միևնույնն է, այդ չի փրկի նրան: Ի՛նչ օգուտ տվեց հրեաներին Երեմիայի ողբը, կամ Քրիստոսինը՝ Երուսաղեմին ու Հուդային, ասա՛ ինձ. և ո՛չ մի: Ահա այս հասկանալով՝ պետք է աշխատենք մեր արդարությանը հաշտեցնել Աստծուն. եթե այս կատարվի, ապա և թշնամիների սուրը իսպառ կանհետանա, և՛ դժվարը մեզ հեշտի կփոխվի, և՛ առապարները հարթ ճանապարհի, և՛ ամեն մարդ կտեսնի Աստծու փրկությունը: Որովհետև, եթե Աստված մեր կողմը լինի, էլ ո՛վ կկարողանա մեր դեմ դուրս գալ. չէ՞ որ հենց ինքն է օրենքների մեջ հրամայել. «Քո թշնամիներին թշնամի կլինեմ և քեզ ատողներին կոշնչացնեմ»*. և դարձյալ. «Քեզ շեմ թողնի և վայր շեմ գցի»**: Միայն թե Աստծու հետ պետք է հաշտ լինենք, անկեղծ սրտով դիմենք նրան՝ իբրև գրավական բարի գործեր ունենալով. այն ժամանակ ոչ մի հակառակորդ չի լինի, որ մեզ կարողանա վշտացնել: Տիրունական են նաև այս խոսքերը, որը գտնում ենք Սաայու գրքում. «Դեռ դու չխնդրած՝ ես կլսեմ քեզ, մինչդեռ խոսելիս կլինես, կասեմ, թե ինչ ես խնդրում»***. այս խոսքն անց-

* Հմմտ. Բ. Օրենք լԲ. 41—42, Սաղմ. Ժէ. 41

** Երբ. ԺԳ. 5—6

*** Եսայ. 46. 24—25

նում է բոլոր շերմագույթ հայրերի խոսքերից: Իսկ անարժան-
ներից ձեռք քաշելով ասում է. «Բ՛ն անձը չի լինի նրանց
հետ». և դարձյալ. «Փուցն աղաչեք ինձ, բայց ես չեմ լսի,
չարերն ինձ կփնտրեն, սակայն չեն գտնի»*, և դարձյալ՝
«Երբ որ ձեր ձեռքերը կարկառեք դեպի վեր, երեսս կշրջեմ
ձեզնից, և եթե շարունակ աղոթեք, չեմ լսի ձեզ»**. քանի
որ ինչպե՛ս կարող է լույսը հաղորդակցել խավարի հետ:

Վախենա՛նք, եղբայրնե՛ր¹⁶⁹, և ակնածե՛նք երկնային
պատգամներից. շինե՛նք նրա անձանոթներից, որ շասի, թե՛
«Ձեմ ճանաչում ձեզ», այլ լինե՛նք նրա բարեկամների կար-
գում, որ մեզ ասի. «Եկե՛ք, իմ հոր օրհնյալնե՛ր, ժառանգե-
ցե՛ք հավիտենական կյանքը»***:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ը

ԹԵՈՂՈՐՈՒՄ (ԱՐԸ ԲԱՐԳՄԱՆԱԿԻՄ Է ԱՍՏՎԱՍՏՅՈՒՐ)¹⁷⁰ ԲԱՎԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մոնումախի մահից հետո մատակ առյուծը առյուծային
կատաղության մոնչում էր իր խշտիքում, ինչպես առաջ երե-
վացել էր Դանիել մարգարեին՝ իր տեսիլքի մեջ****, և
կանչելով քաղաքի գլխավորներին ու իշխաններից մեծամեծ-
ներին՝ ասաց նրանց. «Ձեզանից ով որ խիզախի զորքով մեկ-
նել արևելք, վերջ տա պալստիկների թոհուրոհին և երկիրը խա-
ղաղության մեջ առնի, այն ժամանակ թող համարձակ գա և
նստի թագավոր. Աստուծո օրենքով նա է արժանի թագավորու-
թյան, իսկ եթե ոչ ոք ասածներս հանձն չառնի, ես բավա-
կան եմ տեղապահ»: Իշխաններն այս լսելով՝ առանց պա-
տասխան տալու գնացին ամեն մեկն իր պալատը:

Իսկ թագուհին Սուլթանին¹⁷¹, ինչպես քաղցած գազանի,
տարբերի առատության մեջ այնպես հագեցրեց, որ նա մոռա-
նալով մեզ վրա հարձակվելը և, քանի որ պատերազմատեք

* Առակ. Ա. 28

** Նալ. Ա. 15

*** Մատթ. ԻԾ. 12, 34

**** Դանիել է. 4

մարդ էր, նորից շարունակեց կոխվե՛նքը Բաբելոնում և նրա
շրջակա կողմերում: Բայց մեր սահմանակիցներն ու դրացի-
ները, բորբոքված, ամառ ու ձմեռ շրթադարեցին Հայոց աշ-
խարհն ավերելուց. նրանք լրտեսներով որոնում և իմանում
էին մարդարնակ տեղերի մասին, գիշերը գնալով՝ հանկար-
ծակի վրա էին ընկնում և անօրինակ տանջանքներով անո-
ղորմաբար կոտորում առհասարակ բոլորին. ոչնչից չվախե-
նալով, անհոգ ու աներկյուղ՝ նրանք շարունակում էին շատ
օրեր մնալ այդ տեղերում. խուզարկում էին տները, գտնում
ու կողոպտում էին թաքցրած ամեն ինչ, ապա հիմնիվեր
սովերելով ու քարուքանդ անելով բնակավայրը՝ ավարն ու
գերին վերցրած՝ վերադառնում էին իրենց աշխարհը:

Բասեն գավառում, Միրանիս¹⁷² կոչված լեռան ստորոտի
մոտ, Օկոմի անունով մարդաշատ ու հարուստ մի ավան կար-
սուսովածահայտնության մեծ տոնի օրվա գիշերը անօրենները
շարժվեցին նրա վրա. դաշտի սառնամանիքի պատճառով
մարդակերպ գազանների ձեռներն ու ոտները սառել էին. երբ
հասան ավանի մոտ, տեսան մեծ քանակության մոտ՝ դիզ-
ված անասուններին կերակրելու համար, և հրդեհեցին. կրա-
կի բորբոքումից ամբողջ դաշտը առհասարակ կեսօրվա նման
լուսավորվեց. նրա մոտ կանգնելով՝ տաքացան և՛ իրենք.
և՛ իրենց երիվարները: Ապա աղեղները լարելով ու զենքերը
մերկացնելով՝ հարձակվեցին՝ ավանի վրա և սրի քաշելով կո-
տորեցին բոլորին, մոտ երեսուն հազար մարդ, շթողնելով
տեղի բնակիչներից և ոչ մեկին, բացի նրանցից, որոնք որևէ
տեղ ճանապարհորդության էին գնացել: Երեք օր նրանք
մնացին այդտեղ, ապա եզների, էշերի ու ձիերի վրա բառնա-
լով ամբողջ ամբարված ցորենը, մթերքն ու կարողությունը և
որոշ անհրաժեշտ բաներ ու վերցնելով գերիներին՝ գնացին
իրենց աշխարհը: Բայց նրանց զործած բազմատեսակ շա-
րիքները ո՛վ կարող է գրի առնել. այս աղետների հե-
տևանքով ամբողջ երկիրը ամայացավ բնակիչներից, ոչ մեկը
կենդանի չմնաց, բացի նրանցից, որոնք ամրոցներում էին
գտնվում:

Իսկ թագուհին երկու տարի թագավորությունը վարելով և
հասնելով խորին ծերության՝ հիվանդացավ և այդ հիվանդու-

Քյամբ էլ մեռավ: Մինչև մեռնելը քաղաքի գլխավորները եկան նրա առաջ և խնդրեցին, թե՛ «Քանի կենդանի ես, մեկին թագավոր կարգիր, որպեսզի այս քաղաքը մնա առանց խռովության»: Քաղաքին հրամայեց իր մոտ բերել քաղաքի գլխավորներից Միխայել¹⁷³ անունով մեկին, որն ի՞նչ նախնիների ժամանակ պալատի պաշտոնյաներից էր, հասակով արդեն ծեր ու չափազանց հարուստ: Քաղաքի համաձայնությամբ նրան թագավոր կարգեց, իսկ ինքը երեք օրից հետո զնաց այն ճանապարհով, ուր, ըստ Դավթի երգի, երկրի բոլոր թագավորներն ու տնանկները միասին են լինում: Երկրի բոլոր կողմերի մեծ ու փոքր իշխանները, երբ լսեցին Միխայելի թագավորելը, բոլորն էլ հնազանդվեցին նրան: Քայց սա փոխանակ ամենքին էլ քաղցր խոսքերով ու առատ պարգևներով ուրախացնելու և իր իշխանության ներքո հնազանդության մաս հելու, ամարդի լինելով, Ռոբովամի* ախտով վարակված, իշխաններից ոմանց, որոնք անարժան էին իշխելու, պահեց, իսկ մեծամեծների հետ ճառարանելով ասաց. «Կա՛մ դո՛ւրս եկեք պարսիկների դեմ պատերազմի և թույլ մի՛ տվեք երկիրը ավերել, կա՛մ, եթե ոչ, ձեր ոռճիկը պարսիկներին հարկ կտամ և երկիրը կպահեմ խաղաղության մեջ»: Իշխանները դրան չհամաձայնելով՝ առանց պատասխան տալու դուրս եկան թագավորի մոտից և միաբանության դաշինք կապելով՝ ծովն անցան. անթիվ զորքեր հավաքվեցին այնտեղ: Նրանց առաջնորդներն էին Կոմիանոսը¹⁷⁴, որը և թագավորեց էլ, և Կամենասը. այսպես ապստամբեցին թագավորից և երզվեցին չհնազանդվել նրա իշխանությանը: Այս կատարվեց մեր՝ հինգ հարյուր վեց թվականին, որը հոռոմների դիքտիոնի¹⁷⁵ տասն էր:

Վա՛յ այն տարուն, վա՛յ այն աշխարհավեր խորհրդին, երբ կործանվեցին ու ոչնչացան երկրի բնակիչները, որովհետև երկիրը վերածվեց առաջին անգարդության, աշխարհապատում խոսքի համաձայն. «Երկիրն,— ասում է,— ամայի

* Ըստ ս. Գրքի՝ Սողոմոնի որդին և հաջորդը: Նա չսեց իմաստուն ժողովրդի խորհուրդը և անմասնությամբ սկսեց բռնություն գործադրել, որի պատճառով թագավորությունը բաժանվեց երկու մասի՝ Հուզայի և Իսրայելի:

ու անպատրաստ էր, որովհետև մարդ չկար, որ մշակեր հողը»*: Քանի որ, ինչպես, օրինակ, մարդու գեղեցիկ դեմքը ծաղիկ հասակում տեսնողներին միշտ երևում է շատ սիրուն, հաճելի, իսկ երբ նրանից մահվան միջոցով բաժանվում է իր զարդարիչ հոգին, զրկվելով նախկին պայծառությունից, գեղեցկությունից, արդեն տեսնողին թվում է տգեղ, անարգ, անարկու, նույնիսկ խղճալ էլ չի լինում նրան, ըստ այն խոսքի, թե՛ «Մոռացվեցի ես, ինչպես սրտից մեռածը»^{**}. սրան նման է նաև երկիրը իր երևույթով, քանի դեռ շեն է, լի է մարդկություններով, երկրագործները առատ սերմերով լցնում են նրա անդաստանները, որոնք բուսնելով՝ կանաչով շոյալ գեղազարդում են դաշտերը բոլոր, բարձրաբերձ աճամար վեր են ընձյուղվում, իսկ երբ հասկերն են արձակվում նրանց ծայրերի վրա, իրենց թանձրախիտ բարձրությամբ մարդկանց ամպեր են թվում, որոնք ճոճվում են մեղմաշունչ քամուց, ճեմում են ծովի ալիքների պես. այդպես էլ նաև հոտ ու նախիրներն անասունների՝ կանաչ ու դալար հովիտների մեջ, սառն աղբյուրների ակունքների մոտ խալտում, խաղում են, իսկ երկիրն իբրև դալակ նրանցով տեսք է առնում ու գեղազարդվում է, ըստ այն խոսքի, թե՛ «Թող ցնձան դաշտերը և այն բոլորը, որ նրանց մեջ կան»^{***}:

Այժմ տեսնում ենք ձիշտ հակառակը. երկիրն ավերակ, թափուր է դարձել բնակիչներից, քաղաքներն ամբողջ ավեր ու կործան, անդաստանները խոպանացած են ու տատասկաբեր:

Անհետացել են նաև քաղցրաձայն երամները հավթերի, ցրոնք մարդասեր բնավորությամբ ընտանի լինելով մեր ցեղին, քաղցրանվագ գեղգեղանքներով կենդանացնում և առավոտյան ճովողուն երգերով ու բարձրաձայն կարկաչներով երկրագործներին քնի թմբիրից ասես խթանով զարթնեցնելով՝ յուրաքանչյուրին իր գործին էին նախապատրաստում. այժմ շեները ավերակներ են, ամայի ու անմարդ, և նրանք լուսնն բնակության տեղ, ո՞րտեղ արագիլն իր բույնը շինի և

* Մենդ. Ա. 1, Բ. 5

** Սաղմ. 1, 13

*** Սաղմ. ԳՆ. 12

Քառանկերից տկարները այնտեղ մ'ար անպատկան՝, զստ
առավոտացի, և կամ ժրժառը ա՛րտեղ կարող է շարշարանքնե-
րով բունփն հարգարեղ, որ ձագտակներին անի անհրկչուդ: Մա-
կայն այս մասին խոսքս այստեղ էլ թող գաղտորի, քսկ մենք
սկաննք այս գժժարայտը ու գաժտն պտտտուխյան շարա-
գրանքը:

Երբ Հունաց թագավորութիւնը բաժանվեց նրկու մասի, և
երկաթի գաղաղանը եղեգնյա գավաղանի պես շարդուփշտը
եղավ (այսպես էր բնութագրում եգիպտական թագավորու-
թյանը նախատելով՝ ասորեստանցին), և Երեմիային երևա-
ցած ճոպոցող կաթան, որ այն ժամանակ իր եռքի ցնցուղները
հյուսիսից դեպի հարավ էր ձգում, այժմ ահագոր ետքով հարա-
վից դեպի հյուսիս ձգելով՝ աչրելով ոչնչացրեց քրիստոնէյա
ազգերին: Արգարն կատարվեց տիրոջ պատվիրանը, ըստ որի
բաժանված թագավորութիւնը մնալ չի կարող, այլ կործան-
ված է, քանի որ երբ պարտիկներն իմացան որանց հակառա-
կութիւնն ու կոխը միմյանց դեմ, համարձակ հարձակվեցին
մեզ վրա և անզաղար ասպատակելով՝ աշխարհավեր կոր-
ծանումը վերջին ծայրը հասցրին:

Հենց այն ատրվա սկզբից, որի հիշատակութիւնը վաշով
արեցինք, ինչպես գիշախանձ զայլերը, որոնք անհոգիվ հոտի
են հանդիպում, շեն բավարարվում միայն իրենց կերով, այլ
բոլորին են ջանում կոտորել, այգպես էլ Պարսկաստանից
եկած զորքերը ոչ թե հագնում էին ավարով, այլ մեր քնա-
ջնջման անհագուրդ քազցն ունեին. ում որ տեսնեին, անհնա-
րին էր, որ սա կարողանար նրանց ձեռքից ազատվել. և զս
համարում էին մեծ բարեգործութիւն:

Հոռոմոց պատերազմի ժամանակ Լիպարիտի որդի Իվա-
նեն¹⁷⁶, որին որպես պարզև բնակութիւն տեղ էին ալկէ
Հաշտենից գավառի Երիզա¹⁷⁷ մեծ ավանը իր ջրջակա դաւ-
տակերաներով, երբ լսեց, որ Հունաց թագավորութիւնը եր-
կուսի է բաժանվել, գնաց և խաբեութիւնը առավ Եղանց¹⁷⁸
բերդ կոչված ամրոցը և այն իր ձեռքի տակ առնելուց հետո
նորից վերադարձավ Աղորի գավառը և այն ամրոցը, որ Հա-

վանք է կոչվում: Բազարը նրան բարեկամարար դիմաւորեց:
Երբ Իվանեն տեսավ այն իշխանին, որ արեւելյան կողմի կա-
ռավարին էր և այն ժամանակ այնտեղ էր գտնվում, հրամա-
յեց, անմիջապես բռնել. նրանից վերջրեց անշափ գանձ, ձիեր,
ջորիներ և այն բոլորը, ինչ որ նա համարել էր արեւելքից,
իրեն և զանտարկեց Եղնուտում, իսկ ինքը շտապ գնաց Կա-
թին ամուր քաղաքի վրա: Որոշ ժամանակ խաբեութիւնը աշ-
խատեց քաղաքն առնել, սակով թե՛ «Թագավորից հրաման
ուներ, այդ քաղաքն իմն է, դունիրը բացե՛ք», որ ներս մտնե՞ն:
Երբ այդ միջոցով շխարդացավ հաւաքանդեցնել, կոխվ ակնե-
լով՝ պատեղաւգեով էր ուղում տիրել քաղաքին, իսկ քաղաքի
իշխանը շտապով զհայտնեց Անիում նստող իշխանին, որը
սազիստրոսութիւն պատիվ ուներ: Երբ սա լսեց այդ, գլխա-
վորներից մեկին զորքով ուղարկեց Իվանեի վրա: Իվանեն երբ
այդ իմացավ, երկիրն ասպատակելով՝ վերադարձավ իր տեղը
և մարդ ուղարկեց Պարսկաստան՝ օգնութիւն համար զորքեր
բերելու: Այս եղավ սկիզբն այն անհնարին աղետների, որ
եկան մեզ վրա:

Անօրենները երբ լսեցին այս հրավերը, իրար ձայն տալով
խաւալն մի տեղ հավաքվեցին և փութով հասան նրա մոտ.
Իսկ նա երբ տեսավ զորքի բազմութիւնը, սարսափեց, որով-
հետև ոչ ոք չկար նրանց դիմադրող. քանի որ այն իշխանը,
որի պատճառով նրանք եկել էին, երբ լսեց նրանց գալու ազ-
մուկը, մտնելով մեծ բերդը՝ ամբաստով: Այն ժամանակ եկած
զորքերն ասացին. «Ենդ ավարի ճանապարհ ցո՛ւյց տուք և
դատարկ մի վերադարձրու»: Իսկ նա ճարհատված՝ իր
մարդկանցից նրանց առաջնորդ տվեց, և նրանք գիշերն անց-
նելով անապատ տեղերով՝ հարձակվեցին Խաղայաց գավա-
ռի վրա և բնակիչներին անհոգ գտնելով՝ ում որ հանդիպե-
ցին, բոլոր տղամարդկանց սրակոտոր արքն, մինչև ծանեթի
երթի կոչված անտառը. անշափ ավար ու գերի առնելով՝ մեծ
հաղթութիւնը վերադարձան ու գալով այդ շարիքների
առաջնորդի մաս՝ մեծամեծ պարգևներով շնորհակալութիւն
մատուցեցին նրան՝ այն մեծ հաջողութիւն համար, որ իրենց
հանդիպեց. սպա գնացին իրենց աշխարհը: Թացք որովհետև
տեսան երկիրը անտերունչ է ու առանց պահպանի, այդ

* Սաղմ. 29. 17

պատճառով էլ շարի արբանյակները նորից վերադարձան Ա մտնելով Մանանադի գավառը՝ բաժանվեցին երկուսի. մի մասը գնաց Եկեղյաց գավառ և գիշերով հարձակվեց այնտեղ եզած քաղաքի¹⁷⁹ վրա. անօրենները քաղաքը գտան անպատրաստ ու անփութ: Այնտեղ կատարված աղետավոր ու ողորմազգին շարիքները ես անկարող եմ գրի առնել, քանզի երբ որ առավոտ լուսացավ, այնքան լալագին ու խռովահույզ մի տեսարան էր այնտեղ երևում, որ և՛ քարերին, և՛ բույր անջունչ արարածներին անգամ հառաչել, ողբալ էր տալիս. այդ ո՞ր տեսնողը չէր դողա ցավից, այդ որի՞ սիրտը չէր կտրատվելու, որի՞ աչքերը չէին խավարի՝ միզով մթամած. հրապարակները, տներն ու ընդարձակ սրահները, նրբափողոցներն ու այգիները լի էին դիակներով. քաղաքի գրեթե ամբողջ սահմանը ներկված էր կտորվածների արյամբ. կային շատերը, որոնք դեռ հոգին չէին ավանդել. կտրված ձայնով ծանր էին շնչում. ոմանց շարաշար, անողորմաբար վիրավորելով՝ փոքոտիքն էին դուրս թափել գետին, լյարզը հանելով՝ բերանը գրել և նույնիսկ ուտել էին ստիպում դեռևս կենդանի մնացածներին:

Վա՛յ, Աստված, այն ժամանակվա ջո ներողությանը, վա՛յ սահմանն անցած մեր աղետներին. որովհետև այս տասներեք տարի¹⁸⁰ է, ինչ քրիստոնյաների ազգը այսպիսի անտանելի տառապանքներ է կրում, բայց տիրոջ բարկությունն ու զայրույթը չմարեց, այլ տակավին դառնությամբ լեցուն բաժակով բարձրացած է ձեռքը՝ մատովակելու մեզ նոր փորձություններ. ատելիներին դեռևս ներել, գթալ չի ուզում, այլ՝ պատուհասել: Քաղաքը և նրա շրջակա գյուղերն ու ագարակները պաշարեցին այնքան, մինչև որ մարդկանցից ոչ ոք կենդանի չմնաց, բացի բերդերում եղածներից: Իսկ անօրենները, ավարով լիացած ու հագեցած, քաղաքն այրեցին և վերցնելով գավառի գերին ու կողոպուտը՝ կրկին ետ դարձան: Այս է վշտամբեր ջո պատմությունը, ո՞վ քաղա՛ք, այլևս ոչ թե բնակիչներիդ համար ապաստանելու քաղաք, այլ կորստյան խորխորատ. ջո բազմատեսակ աղետներից մենք դեռ միայն մի փոքրը հիշատակեցինք:

Անօրենները գալով հասան Կարին գավառի Բլուրս¹⁸¹ կոչված գյուղի մոտ. այդտեղի բնակիչները բլուրը պարսպապատելով՝ հիմքը հողի վրա էին դրել, ըստ տերունական առակի, որի պատճառով երբ անօրենները հորդահոս հեղեղի նման գալով բախվեցին նրան, մի վայրկյան անգամ չկարողացավ դիմակայել, այլ անմիջապես կործանվեց, ու նրա կործանումը եղավ աշխարհալուր և հավիտյանս հավիտենից անմոռանալի: Ինչը որ նրանք համարում էին փրկության հույս ու ապավենի տեղ, եղավ կորստյան գուբ նրանց համար. այստեղ էին հավաքվել Եփրատ գետի այս կողմի բոլոր գյուղերի ու վանքերի բնակիչները, ինչպես նաև շատերը՝ Արծն ավանից. թշնամիները հարձակվելով իսկույն կործանեցին ամբողջուններն ու ներս խուժեցին: Սրերի փայլից ու աղեղների լարերի ձայնից բոլորն ահաբեկ՝ սարսափից ասես պիրկ շղթաներով կապված լինեին: Եվ որովհետև չկար ո՛չ իշխան, ո՛չ առաջնորդ, որ սաստելով կամ խրախուսելով ոգևորեր ու բորբոքեր նրանց ընդդեմ թշնամու, մղեր քաջության ու խիզախումի, ինչպես վայել է բոլոր պատերազմողներին, այդ պատճառով էլ անտերունչ լինելով՝ հենց միայն նրանց տեսքից ահաբեկվեցին, իրենց կորցրին, հուսալքվեցին, և նրանց ամբողջ ողջամտությունն ասես չքացավ. սկսեցին միմյանցից թաքնվել. ոմանք գիշերը պարսպից իջնելով փախչում էին, ոմանք կամովին անձնատուր լինում, իսկ նրանք, որ ներսն էին մնացել, պատերազմի հոգսը թողած՝ փոսեր փորելով հողի տակ էին թաքնվում: Անօրենները հանդգնաբար հարձակվելով՝ սկսեցին նրանց կտորել ոչ թե պատերազմական կարգով, այլ ինչպես փարախի մեջ փակված ոչխարների. ոմանց բռնելով ու առաջ բերելով՝ սուսերով գլուխներն էին կտրում. կրկնակի մահով էին սպանում. սուսերի՝ նրանց վրա շողալով, որը մահվանից ավելի ծանր է, և մահվան վճռով. ոմանց էլ պատահելով՝ գազանաբար հարձակվելով վրան, սուրը սիրտն էին խրում և իսկույն սպանում. իսկ գեր ու հաղթանդամ մարդկանց գետնի վրա ծնկի իջեցնելով, ձեռները պարզելով՝ ցցերի միջոցով գետնին էին պրկում և մաշկը եղունգներով հանդերձ բոլոր կողմերից պոկելով՝ բազուկով ու թիկունքով մինչև երկրորդ

ձեռքի ձայրը ուժով քաշելով հանում էին ու արեգների շարեր պատրաստում. ո՛հ, որքա՛ն դառն է այս պատմությունը:

Իսկ երեցյանքի ու կրոնավորների կրած շտանկած շարչաբանքները ո՛ր լեզվից կարող է տանել. նրանց մաշկը կրծքի վերևից քերթելով՝ երեսով ու գլխով հանգերձ պոկում էին ու շրջում և այսպիսի դաժան տառապանքներով տանջելուց հետո սպանում. քրանից էլ դառն ու անտանելի էլ ի՛նչ տանջանքներ որևէ մեկը կարող է հնարել. նույնիսկ սրբերի վկայությունների մեջ որևէ տեղ չենք տեսնում կատարված:

Այսպիսով, բոլորին կյանքից զրկեցին. մինչև իսկ փնտրելով կենդանի թաղված-թաքնվածներին, շարաշար խոցոտելով՝ սպանեցին. տանջվողների վայնասուններին բոլոր լեռները արձագանք էին տալիս: Եվ երբ բոլորին էլ կոտորեցին, հետո մեռածների կողերը ծակելով ու լեզուները հանելով՝ ամանների մեջ հավաքեցին և տվեցին գերի կանանց՝ իրենց հետ տանելու համար: Այսպիսի վախճան ունեցավ այն կործանարար բանտը. այսպես մատնվեցինք շար ու անողորմ մարդկանց ձեռքը, և մեզ օգնություն չնղավ տիրոջ կողմից, որովհետև շեսցինք նրան, քանի դեռ խաղաղության մեջ էինք: Նա կանչում էր մեզ աղերսական ձայնով մարգարեների միջոցով. «Յկե՛ք, — ասում է, — լսեցե՛ք ինձ, ու դուք կապրեք բարիքների մեջ, և եթե հաճույքով լսեք ինձ, երկրի բարիքները կվախելեք»*: Մենք բամահրեցինք նրա խոսքերը, դրա համար էլ նա մեզ շեսց նեղության ժամին ու իր երեսը դարձրեց մեզանից, և մենք մատնվեցինք մեր թշնամիների ձեռքը, ու մեզ ատողները տանջեցին մեզ. նրանց նետերը հագեցան մեր արյունով, իսկ սուրը կերավ մեր պատերազմող՝ վիրավոր ընկած մարդկանց մսերը, և վերադարձան այսպես հաղթությամբ իրենց աշխարհը: Սպանվածների ու գերիների քիվը, ասացին, որ յոթ հազար է, իսկ կրոնավորներինը՝ վախճան:

ՄԻԶԱԳԵՏԻ ՈՒ ՆՐԱՆՈՒՄ ԵՂԱՍ ԲԱՎԱԳՆԻՐՈՒ ԱՎԵՐՄԱՆ
ԵՎ ԱՆԶԱԳ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՄԱՍԻՆ

Այն որ սկզբում հիշատակեցինք, թե երբ [թշնամիներն] իշան Մանանաղիի սահմանը, երկու մասի բաժանվեցին, առաջինը այն կատարեց, ինչ որ գրեցի, իսկ երկրորդը արագընթաց ձիարշավով, առանց աշ ու ձախ խոտորվելու, աղեղնավորի ուժգին՝ ձգումով գնալի նպատակ՝ անշեղ սուրացող մի նետի նման պացումով գնալի Հանգերձ ու Խորձյան. գիշերազմաց լինելով, առանց աշքերին քուն ու արտաանունքներին նինջ տալու՝ նրանք բարախառն կարկտի պես հանկարծակի, անսպասելի ժամին թափվեցին հարավային քաղաքի¹⁸² բնակիչների վրա: Քանզի քաղաքը ապաստանելու ոչ մի տեղ չունեի, դրա համար էլ բնակիչները ծովի ալիքների նման ետ ու առաջ ալիկոծվելով՝ ոչ մի ելք ու հնար չէին գտնում: Ավա՛ղ այն գործերին, որ այն ժամանակ այնտեղ կատարվեցին. անօրենները սուրը գործի դնելով կոտորեցին մորը մանկան մատ, որդուն՝ հոր առաջ, և անմիջապես բարեշեն քաղաքը դարձավ արյան գուր: Սաստիկ խուճապից ու հանկարծահաս օրհասից մարդիկ մոռացան և սե՛ր սիրելիների, և՛ գուժ, կարեկցանք արջանակցական. յուրաքանչյուրը հնար էր փնտրում իրեն փրկելու գեհնաբորբոք այդ բարկությունից. դրա համար էլ փախչելով ընկնում էին քաղաքի շրջակա այգիները ու տեղեկախտ որթերի տակ էին թաքնվում. անօրենները այդ իժամալով՝ փնտրելով գտան և բոլորին էլ աշտներով խոցոտելով սպանեցին. նրանց արյունով ներկվեցին խաղողի ողկույզները. կենդանի մնացածները հետո գտնում էին իրենց մեռելներին որթերի ներքո ու՝ ծածկում հողի տակ: Բայց խղճերը չէր տանում, որ այգին քաղելին կամ խաղողն ուտեն, ասելով, թե մարդու առյուծ է: Իսկ անօրենները կոտորածը վերջացնելով՝ վերադարձան քաղաք և սկսեցին տները խուզարկել. եթե որևէ մեկը որևէ տեղ կամ գաղտնարանում իր ունեցվածքը թաքցրել էր, մեծ հնարագիտությունը դուրս էին հանում. ապա քաղաքը հրկիզելով ավերեցին և առնելով ավարն ու գերին՝ հեռացան այնտեղից. այդպես էլ սրով,

* Հմմտ. Նալ. Ա. 19—20, ՄՍ. 2—3

հրով, գերությամբ ավերեցին նրա շրջակա բոլոր գյուղերն ու ավանները, մինչև որ ոչ մի տեղ մի մարդ չմնաց, որ բերանը բացեր ու ծպտուն հաներ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի

ԿՈՄԻԱՆՈՍԻ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոմիանոսը, քանի որ առատաձեռն էր ու գանձերով հարուստ, իր համար շատ գորքեր հավաքեց: Թագավորը, երբ տեսավ, որ հանգամանքները նրա համար շատ նպաստավոր են դասավորվում, սկսեց դեսպաններ ուղարկել նրա մոտ թախանձագին աղաչելով՝ պարգևներ խոստացավ տալ նրան և արեելքի կյուրապաղատության իշխանությունը՝ ասելով՝ «Միայն թե հաշտվես, որ քրիստոնյաների արյան համար վրեժխնդիր լինենք»: Բայց նա չհավատաց ու հանձն չառավ: Երբ դեսպանությամբ ոչինչ գուրս չեկավ, թագավորի մտերիմները աշխատում էին պատերազմով հաղթելով հնազանդեցնել նրան:

Եվ կատարելով մեծ զորածողով՝ եկան նրա վրա. հասնելով միմյանց՝ ճակատամարտեցին. ասում են, որ այդպիսի մեծ արյունահեղություն ու կոտորած Հռոմոց երկրում երբևէ ոչ ոք չի տեսել. այդտեղ ընկան նաև երկու կողմերի գլխավորներից շատերը, բայց Կոմիանոսի գորքը հաղթեց: Եվ որովհետև պատրիարքը Կոմիանոսի կողմն էր, քաղաքի գլխավորներից շատերին միաբանեց իր հետ, և Կոմիանոսին ներս տանելով՝ թագավորեցրին: Իսկ Միխայելին արեզա դարձնելով՝ կղզի ուղարկեցին. բայց ասում են, թե ինքը հոժարությամբ գնաց: Այս ամբողջը սույն աշխարհավեր տալում կատարվեց¹⁰⁴.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ա

ՄԵԼԻՏԻՆԵ ՎԱՃԱՌԱՇԱՀ ՔԱՂԱՔԻ ԿՈՐՄԱՆՈՒՄԸ

Աստված իր ձեռքն առավ Թուրքեստանն ու Պարսկաստանը որպես գավաղան ոչ թե խրատի, այլ տանջանքների, նրանց միջոցով, համաձայն արդար իր դատաստանի, պատուհասեց մեզ. խրատի գավազանը հայրական է, իսկ տանջանքինը՝ դատավորի. Դավիթն ասում է մեղավորների տանջանքների մասին. «Մեղավորների համար շատ տանջանքներ կան, բայց քո խրատը կսովորեցնի ինձ»: Սրա համաձայն նաև Պողոսն է գրում եբրայեցիներին. «Եթե խրատի կարգի մեջ մնաք, — ասում է, — Աստված ձեզ մոտեցած կլինի իբրև սրդիների»^{**}:

Քրիստոսը իր կենարար ավետարանությամբ մեզ մոտեցրեց իր երկնավոր հորը՝ նրան ընտանի լինելու համար և պատվիրեց ամեն ինչով նմանվել նրան ու հեզաբարո վարքով հաստատուն պահել ազգականությունը. բայց մենք ապստամբեցինք մեր քաղցր ու բարի հորից և օտարացանք նրա ընտանությունից, այդ պատճառով էլ մեր նեղության ու շարժարանքների ժամանակ աչքից ձգեց մեզ, և մատնվեցինք օտար ազգի ձեռքը. մեր թշնամիները զորացան մեզ վրա, ոչնչացրին ու հողին հավասարեցրին մեզ: Ինչպես Մովսեսի ժամանակ տասնյակ պատիժներով Եգիպտոսին տանջելով՝ Աստված ասում էր. «Այս է իմ զորությունը», այդ բուրն այժմ մեզ պատահեց. նրանց ջուրը փոխվեց արյունի, մեր գետերն ու լճերը, գրեթե ամբողջ երկիրը, ներկվեցին մեր արյամբ. նրանց մարմինները պալարներով բորբոքվեցին, մեր մարմինները սրակոտոր լինելով՝ հողնուկեցին մաս-մաս, նրանց վրա շնանանձեր ու մժեղներ նստեցին, որոնք տիրական դեմքերը խայթելով կուրացնում էին, մեզ վրա նետեր արձակվեցին, որոնք ավելի դաժան էին վիրավորում, նրանց լույսը երեք օր փոխվեց խավարի, իսկ մեր լույսը բոլորովին մա-

* Սաղմ. Ա. 10, փ. 36-37

** Եբր. ԺԲ. 7

ւեց, որովհետեւ լույսի ընդունարանը կործանվեց մահվամբ և այլնս իր կյանքում չի տեսնելու տիրոջ բարությունը. նրանց տները սողալով զազրատես ժժմակներ լցվեցին, մեր տներն ու անկողնայինները, սարսափում են նաշնիսկ տակ, ավերիչ ախտերով, այլև գարշանքներով հոտելով ապականվեցին. նրանց անդրանիկներին խնայում էր մահաբեռ հրեշտակը, մեր անեղբոր բոլոր բնակիչներով անխորհրդ աշխատակեցին. մեզանից միայն ծովն էր պակաս, բայց կեն գատես ըստ կատարվածի, այն էլ մեզանում եղած կտեսնես, որովհետեւ այդ ո՛ր անհատակ անդունդներն են Քուրքեստանից կամ երկրի եզերքից ավելի խոր, ուր հեռանալով կորան մեր գեղերն էր, իբրև Կարմիր ծովում, որ նրանց գեղերն էր արյամբ էր նեղված. Նրանց ճառագյուլ փոխարեն իսրայելացիները նրանցից սրբապատիվ ասկեզնեզ Գարդ ու հանդերձներ խնդրեցին. մեզ ամեն ինչից կոզոսլանցին ու զրկեցին, երբ մենք նրանց գեմ ամենին շնք մեղանշելու Ո՛հ, ավա՛ղ և վա՛յ այս անմիթաբ կործանմանը: Մզիպացիների պատիժը արգաքացի էր կզրկնակի. մեկը՝ այն գաթան գործերի համար, որոնցով նրանք նեղեցին իսրայելացիներին, իսկ երկրորդը՝ որ ծառայեցին արարածներին, ոչ թե արարչին, որը օրհնված է հավիտյան: Թեպետե՞ր զուրկ ենք բարի գործերից, բայց մենք ճշմարտադավան ենք, խոստովանող լեզու ունենք, ինչո՞ւ ենք հապտատանջվում նրանց պես. սրբա՛ն ցավալի ու ոգրալի է մեր վիճակը: Ո՛վ տե՛ր, արարի՛չ և Աստվա՛ծ, ինչո՞ւ մերժեցիք մեզ իսպառ ու դարձրիք կոխան հեթանոսների, մեր թշնամիների ծաղրածանակի առարկա: Զարթե՛ր, արթնացրո՛ւ ըս զորությունը և ե՛կ մեզ փրկության ու յոթնապատիկ հատուցի՛ր մեր դրացիներին:

Ուրիշ քաղաքների ու գավառների ավերումներն ավարտվում էին տառը կամ մի քիչ ավելի կամ պակաս օրերում, իսկ այս քաղաքը, որի մասին գրում են, ջանի դեռ շեն էր, երեք տարեկան հրնշի նման ամբաստանող էր խիստ, քաջ էր և ուժեղ, Մովաբի¹⁸⁵ նման գիրգ էր, փափկասուն. սրա վաճառականները երկրի փառահեղ մարդիկ էին, իսկ զնորդները՝ ազգերի թագավորներ, որոնք հանգչում էին փղոսկրյա գահերի վրա, մեջտ ըմպում էին անապակ գինի և օծվում էին ընտիր լու-

գերով: Հենց այստեղից էլ ակնդր են տեսնում քաղաք շարիքները, ինչպես Մովսեսն է մեղադրում Խարայելին. «Գիրացավ... տում է. — հաստացավ ու պարարտացավ, թողեց իր ստեղծող տեր Աստծուն»^{*}: Առգմացիք նախնայես այսպիսի կյանքով տարվելով՝ ընկան անհնարին շարիքների մեջ, զմայրված հացի վիտեթյամբ և հզիպացած կյանքով, ինչպես հայտնում է Ագեհիելը. առաջին մարդն էլ դրախտում մի օր չկարողացավ անարատ վայելել բարբերները: Եվ որովհետեւ այս է նպատակը մեր բնության, ազքատանալիս տրանջում ենք ու մեղադրում Աստծուն, իսկ հարստանալիս ամբարտաժանանում ենք, մեզ անմահներ կարծում և ամուր կառչում ենք աշխարհից. այդ պատճառով էլ մեր վիճակները միշտ փոփոխելով՝ սովորեցնում է մեզ շափի մեջ մնալ և մեր սահմանից ավելի չբարձրանալ, որ ավելի մեծ անկում չունենանք: Հողից ավելի անարգ ու ստոր ուրիշ ի՞նչ գիտի որևէ մեկը, իսկ մեր սկիզբը նրանից է, և նորից նրան ենք վերածվելու: Բայց մեր բնության արարիչը չի կամենում, որ մեկը կորչի, դրա համար էլ չի թողնում մեկը ապրի ցտիությամբ. որքան խրատի հուրկ է լինում, քաղցրությամբ ու հաչքաբար խրատում է, իսկ երբ չենք լսում նրա խրատը, տիրական իշխանությամբ է տանջում. մեղավորների մի մասին այստեղ է պատժում, որ այնտեղ ավելի թեթև տանջանքներ տա, իսկ մի մասին պահում է՝ հանդերձալ կշանքում տանջելու. կան այնպիսիներն էլ, որոնք և՛ այստեղ են տանջվում, և՛ այնտեղ, ինչպես սողամանցիները, իսկ ոմանք՝ միայն այստեղ, ինչպես Լազարոսը, ոմանք էլ միայն այնտեղ, ինչպես մեծատունը: Բայց այս մասին խոսքս այստեղ էլ թող դադարի, իսկ մենք վերադառանք մեր պատմության շարունակությանը:

Այդ վշտաբեր տարվա աշնանը, մինչդեռ հոտոմները թագավորների ազմուկով էին զբաղված, Արեգ ամսվա սկզբում¹⁸⁶ Փարսկառտանից ուրիշ գորքեր գուրս ելան, նախնիներից էին, թե նոր՝ չգիտեմ, և անապատ տեղերով անցան այնպիսի զզուշությամբ, որ ոչ ոք չկարողացավ իմանալ. հասան մինչև Կամախ¹⁸⁷ կաշված գավառը, ապա այնտեղ բաժանվեցին եր-

* Բ. Օրենք լԲ. 15

կուսի, կեսը գնաց մինչև Կողոնիա¹⁸⁸ և, իրենց սովորութիւն
համաձայն, կողոպտեց երկիրը (նրանց անցնելը մենք հետո՝
վերադարձին իմացանք), իսկ կեսը ուշադրութիւնը դարձնե-
լով դեպի Մելիտինն՝ գիշերով հարձակվեց նրա վրա. բայց
որովհետև հոռոմների մի հեծյալ գունդ էր մնացել քաղաքին
պահապան, հրոսակների հասնելու ժամանակ սրանք հան-
կարծակի գրոհ տալով դուրս ելան: Հանդիպելով իրար՝ երկու
կողմերից էլ մեծ կոտորած գործեցին: Պատերազմի ժամա-
նակ ով կարողացավ քաղաքից դուրս գալ, նա փրկվեց. մնա-
ցած կովոդներն էլ փախչողների ետևից գնացին: Իսկ քաղա-
քում բռնածոներին բոլորին սրակոտոր արին և տասներկու օր
մնալով այնտեղ, քաղաքն ու նրա շրջակա դաստակերտները
հիմնահատակ ավերեցին: Այս եղավ նրանց ամբարտաւա-
նութիւնը հատուցումը անկաշառ ու արդարադատ տիրոջ կող-
մից, որ ամեն մեկին արժանի հատուցում է տալիս՝ նրա
գործերի համաձայն:

Բայց Եկեղյաց գավառից ներքև ընկած գավառները, որով
անցան գիշերը, երբ իմացան Մելիտինին հասած աղետնե-
րը, աղեղնավոր զորքերի մեծ բազմութիւն հավաքեցին և
բռնեցին ճանապարհի կիրճերը: Անօրենները քանի որ այլ
ճանապարհ չգիտեին, իսկ լեռները ծածկված էին թանձրա-
մած ձնով, ճարահատված հինգ ամիս՝ ամբողջ ձմեռը մին-
չև Նավասարդ ամիսը¹⁸⁹, այնտեղ մնացին և երկրի բնակիչ-
ներին կյանքի հուշից կտրեցին. այն անհնարին շարիքները,
որ այնտեղ գործեցին, թողին ազգեազգ հիշատակ. երեխա-
ներին և այլ դեռահասներին թիրախ դարձնելով՝ աշտեններով
ու նետերով խաղալով շարաշար խոցոտելով սպանում էին, և
նրանց սրտի մեջ ողորմութիւն գութ չէր ընկնում. էլ չեմ
ասում, թե ինչպես երեխաներին ծնողների գրկերից առնելով
քարերին էին խփում, իսկ պարկեշտ կանանց և սենյակներում
մնացած աղջիկներին խայտառակելը ի՞նչ հարկավոր է մեզ
գրի առնել: Տեսնո՞ւմ ես, թե որքան անհնարին են լինում շա-
րիքները, երբ Աստված ձեռք է քաշում մեզանից:

Սվ որովհետև մարդկանց ու անասունների կերակուրը
պակասեց, նրանք կարիքի սաստկութիւնից հարկադրված

բարձրացան դեպի Խորձյանն ի վեր. բայց որովհետև նրանց
երկյուղից ճանապարհները կտրված էին, իսկ ձյունը թանձ-
րութիւնը դեռ շարունակում էր պատել երկիրը, նրանք կրկի-
նակի ընթացքով էին գնում առաջ. ձիերն ու շորիները երա-
մակներով դատարկ թշուժ էին և ճանապարհ բացում, իսկ
հետո գերին և ունեցվածքը տանում. և այսպես եկան մինչև
այդ գավառի ծայրը, Մորմրյանս կոչված գյուղը: Որովհետև
գյուղը բերդ ուներ, այդտեղի բոլոր բնակիչները հավաքվել
էին այնտեղ: Երբ պարսիկները հասան այնտեղ, իջևանեցին,
որովհետև կարծեցին, թե հեծելազոր կա բերդում, ձյունը ամ-
րապնդելով՝ պատերազմի պատրաստութիւն տեսան: Նրանց
գլխավորը մտնելով բերդին՝ սկսեց ինչ-որ բաներ ասել
բերդի իշխանին. նա բազմաթիվ զորքերով ծածկել էր ձյունը
և նրանց վրա նստած, վահանը պահած առջևում՝ մեծամիտ
ամբարտաւանութիւնը դժոխալուր խոսքեր էր բարբառում:
Ամրոցի իշխանը, որ հարմար միջոցի էր սպասում, երբ մի
կողմ ծովեց վահանը, նետով խփելով նրա կողորդին՝ տեղ-
նուտեղը սատկացրեց: Հետևից հոռոմների զորք էր գալիս,
որոնք իսկույն փողեր հնչեցրին. անօրեններն այդ լսելով՝
փախան. բերդի բնակիչները դուրս գալով՝ որքան կարողա-
ցան գերի ու ավար տարան ներս. բայց հոռոմները առաջ չե-
կան: Պարսիկները երբ տեսան, որ էլ ուրիշ զորք չկա, վերա-
դարձան և ավարառուներից ում հանդիպեցին, կոտորեցին,
իսկ մնացածներին վերցնելով՝ ետ դարձան: Երբ հասան Եղ-
նուտի սահմանների մոտ, այնտեղի մարդիկ ելան սրանց դեմ,
կովելով խլեցին շատ գերիներ ու առատ ավար և մտան բեր-
դը: Իսկ արյունարբու գազանները պարտված ու շփոթված
մտան Տարոնի սահմանը. այստեղ զորքեր իջան Սիմ կոչված
օտրից, որն ավանդութիւնը Սանասունը է կոչում, ըստ իրենց
նախահոր անվան, կովելով անօրենների դեմ՝ հաղթեցին ու
կոտորեցին բոլորին և ազատելով ավարն ու գերին՝ վերա-
դարձան ուրախութիւնով փառաբանելով Աստծուն¹⁹⁰:

Սույն տարում այրեցին Սուրբ Կարապետի գեղեցիկ ապա-
րանքը, որը մեծ ջանքերով շինել էր Վասակի որդի մեծ Գրի-
գորի գործակալներից Հրահատ անունով մեկը, քանի դեռ այդ
երկրի տերն էին, այրեցին նաև Սուրբ Կարապետի առջևի ժա-

մատակարար, որը վաշխազեղ ձևավորումով պատրաստել էր թ փառս և ի պատիվ մեծ վիսայի և Քրիստոսի կարապետի, ինչպես և մյուս շինվածքներն ու փայտակերտ եկեղեցիներն, որը Ստեփանոսը ևս կոչում է Մեր հինգ հարյուր յոթ թիսկանն էր, երբ այդ այսպես եղավ:

Փ Ի Ք Ե Լ Ի Բ

ՔՈՆՏՐԱԿՏԱՅԵՆԵՐԻՍԻ ՉԱՐ ԱՂԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ, ՈՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՐՔ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԵՎ ՄՈՒՆՈՒՄԻՆԻ ՀԱՏՆԵՐԻՆ

Հակոբոս անունով մի եպիսկոպոս, որ Հարք գավառի էկեղեցիներին վերահասցում էր, իր իշխանության սկզբում ձևանում էր առաքինի՝ քուրջ էր հագնում, պատ պահում, քայլում էր բոկոտն: Իր համար նա ընտրեց քահանաներ, որոնք շարունակ իր հետ էին շրջում, կոշտ ու անպաճույճ շորեր հագնում, համեղ կերակրաներից հրաժարվում և մշտապես զբաղվում էին սաղմոսագեղեցիներով: Այս ձևով նա գործառույթից հեռավորներին ու մերձավորներին, և ամեն մեկն ուզում էր նրան տեսնել: Նրանք, որ իշխանության շնորհիվ շափազանց գոռոզացած ու ամբարտավանացած էին, այնքան հեռավորվեցին նրան, որ եթե հրամայեր հոգիները հանել, ոչ ոք չէր ընդդիմանա կամ համարձակվի բերանը բացել ու ծայտուն հանել: Բայց այդ բոլորը կեղծ էր և ոչ թե ճշմարիտ, որովհետև ծառը պտղից է ճանաչվում, ինչպես ասում է տերը, և սրա համաձայն գրել է նաև առաքյալը. «Երբեք ոչ աստանան էլ է լուստ հրեշտակ ձեռնում, բնշ մեծ բան է, եթե նրա պաշտոնյաներն էլ կերպարանավորվեն Քրիստոսի առաքյալների տեսքով»: Ինչպես որ Վահագնյանն են սովորական կերպերին խառնում, և ընդունողը այն ճաշակում է իբրև կերակուր ու թունավորվում, կամ ձկնորսները կերպով ծածկում են իրենց կարթերը, որպեսզի ձուլը կերպով խառնված՝ կարթով բռնվի, այդպես էլ առօրինակ մշակները, քանի որ իրենց կորստյան վիճակը չեն համարձակվում բացահայտ կերպով մե-

կին քաղաքից, այնպես այց ան, որքան էլ փեղքը կորցրած լինի, կհամաձայնի համառոտ փորձաքննելով մի խորտորտ, որից գուրա գալու հետո չկա, կերպարանավում են մեր բարեպաշտ վրոնով՝ պարզամիտներին խաբեում և անմեղներին քաղցր խոսքերով զխից հանելու համար. այսպես նրանց խոսքերը ճարակում են քաղցկեղի նման, և ինչպես այդ ախտն է գծվար բժշկվում, այնպես էլ նրանց ցանցն ընկածները հազիվ թե կարողանան փրկություն գտնել:

Նույնիսկ մեր տերն է, նրանց նկատի ունենալով, իր կենարար ավետարանության մեջ պատվիրում. «Զգո՛ւյշ եղիք այն սուտ մարգարեներից, որոնք ձեզ մոտ են գալիս գառնների հանդերձներով, մինչդեռ ներքուստ հափշտակող գայլեր են»: տերունական պատվիրաններից սովորելով՝ նույնն է ուսուցանում փիչիկեցիներին նաև առաքյալը. «Զգո՛ւյշ կացեք շնեքից, զգո՛ւյշ կացեք շարի մշակներից»: Արտաքին թշնամիներից զգուշանալն հեշտ է, բայց ցեղակիցների պատերազմներից զժվար է փրկվել, ինչպես այդ պատահեց Հաբեյին ու Հովսեփին. այժմ, եթե սրանք այլապես ցեղից դիմեն, մեզ հեշտ կլինեն զգուշանալ, բայց քանի որ, ինչպես երանելի Հովհաննեսն է գրում, «Մեզանից դուրս եկան, բայց նրանք բոլորն էլ մեզանից չէին»: Նրանց ճանաչելն արդեն դժվար էր: Համալեզուներ ու համազգիներ, նույն ակից բխած, մեկը՝ քաղցր ջուր, մյուսը՝ գասն. թեև սուրբ Հակոբը անհնարին է համարում այս, բայց մեր օրերում ահա կատարվեց, հենց այս նույն քաղցր ակունքից, որը գերափառ մեր առաջնորդը՝ իջած կոր վիրապ՝ տասնհինգամյա քրտնալի շարշարանքով երկրի խորքերից բխեցրեց մեզ համար հորգահոս աղբյուր, բայց Եզեկիելի տեսիլքի՝ վճիռ ու ակամակիտ, որին հերձվածողական ժանգարուխ առունները չկարողացան խառնել, որովհետև ճշմարտության պատվարը, մինչև վերջին ժամանակներս, հաստատապես ամրացած էր հավատի ժառանգի վրա. քաղցր եպիսկոպ ինքը՝ մեր Լուսավորիչը մարգարեական

* Ք. Կորնթ. ԺԵ. 13-15

* Մատթ. է. 15
** Փիլիպ. Գ. 2
*** Ա. Յովհ. Բ. 19

հոգով տեսավ, որ գառները գայլեր դարձած՝ արյունահեղություն էն գործում. և այս կատարվեց, երբ երկրի վրա բազմացավ մարդկանց անօրինությունը, և ննչեց ցորեն սերմանող բարի տանտերը. թշնամին հնար գտնելով՝ ցորենի մեջ որոմ ցանեց, ինչպես ասված է ավետարանական առակում. դառը մրուրը խառնվեց այն կենարար ջրին, որը բխում էր տիրոջ տանից. Բայց այդ շուտ իմացան եկեղեցու վարդապետները, որոնք վնասակար որոմը արմատախիլ արին մեր հավատի անդաստանից և դառը մրուրը քամելով հեռացրին՝ ախտադերժելով ջուրը ճշմարտության աղով՝ Եղիա Մարգարեի նման: Այս մասին այսքան. բայց ժամանակն է վերադառնալու այս բուն պատմությանը, որպեսզի հաստատվեն ասածներս:

Արդ, բոլոր շարիքների հոր այս համախոհն ու արբանյակը, երբ շափազանց մեծացավ իր կեղծ-բարի համբավը, որ անմիտ մարդիկ էին տարածում, այնուհետև սկսեց նպատակակետ դարձնելով՝ մեր հավատի վրա նետեր արձակել, որոնց սլաքները կոփված էին կաղնու կրակով, որովհետև այդ մարդը շատ պերճախոս էր և իր ճարտարաբանությունը կախարհում էր շատերին, կարծում էր, թե դրանով կկարողանա տապալել սուրբ եկեղեցին. շհիշեց տերունական պատգամներն ու Պետրոսին ուղղված ստույգ խոսքերը, թե՛ «Իու վեմ ես. այդ վեմի վրա կշինեմ իմ եկեղեցին, և դժոխքի դռները չեն հաղթի նրան»¹⁹¹: Սրան չհավատաց, այլ այս համարեց ինչ-որ մի մարդու սովորական խոսք. այդ պատճառով էլ պայքարի էլած՝ ուզում էր սափրել եկեղեցու փառքը, ինչպես որ հնում այն պոռնիկ կինը՝ Սամսոնի մազերը, որպեսզի այդ անպարտելի մարդուն մատնի այլազգիների ձեռքը. սա էլ ուզում էր սուրբ եկեղեցին մատնել ճշմարտությունը խառնակողների ձեռքը, այն եկեղեցին, որ իր պատվական արյունով զնեց մեր Հիսուս Քրիստոսը և փառազարդեց ու պսակեց ամենահաղթ խաչով, հաստատելով նրա մեջ խորհրդի սեղան՝ եզեմական կենաց ծառի պես, որի անմահական պտուղը կենարարի իսկական մարմինն էր, ըստ իր անսուտ պատվիրա-

¹⁹¹ Մատթ. ԺԶ. 18—19

նի, թե՛ «Ով որ ուտի իմ մարմինը, հավիտյան մահ չի տեսնի»¹⁹²: Այժմ դու տե՛ս նրա նենգ խորամանկությունը, թե ինչպես օձանման խարդախությամբ հնարներ էր գտնում այն կործանիչ թույնը ներարկելու հավատով առողջների մեջ:

Առաջին անգամ սկսեց ընտրություն կատարել քահանաների մեջ ըստ արժանավորության, անարժաններին ստիպելով լռել. երբ այս միջոցով շատերին դուր եկավ, սրա վրա մի բան էլ ավելացրեց. արժանավորներին հրամայեց տարին միայն երեք անգամ պատարագ մատուցել. հայտնի է, որ նիկիական կանոններում¹⁹³ գրված է՝ թեպետև մեկը շափազանց մեղավոր լինի, պետք է նրա խոստովանությունն ընդունել. տերունական մարմնի ու արյան հաղորդություն տալ նրան և պատարագներին ու քրիստոնեական բոլոր ծեսերին արժանացնել. նա այս ամենին չէր էլ ուզում լսել, այլ այսպես էր ուսուցանում. եթե մեղանշողը ինքը անձամբ շապաշխարհեց, նրան ո՛չ մատաղները կօգնեն և ոչ էլ պատարագները, և իր կամարարներով անասունը առաջ բերելով՝ կանգնեցնում և հեզնելով ու ծաղրելով այսպես էին ասում. «Ա՛յ տառապալ չորքոտանի՛, ասե՛նք թե նա իր ժամանակին մեղք գործեց ու մեռավ, դո՛ւ ինչ մեղք ես գործել, որ նրա հետ մեռնում ես»: Սրա նկատմամբ ժողովուրդը բաժանվեց երկու մասի՝ ոմանք ընդունեցին, ոմանք՝ ոչ. և այսպես բոլորը շփոթության ու տարակուսանքի մեջ ընկած՝ ելք էին փնտրում, նաև նրանք, որ այն ժամանակ անապատներում ու քարանձավներում մենակյաց ճգնություն միշտ աստծու կամքն էին կատարում. սաստիկ հառաչանքներով ու արտասովալից պաղատանքներով բարերար տիրոջից այցելություն էին խնդրում: Երկու անգամ հավաքվեցին շատ վանականներ, վանահայրեր, քահանաներ և խառնիճազան ժողովրդի անթիվ բազմություն, բայց որովհետև գավառի բոլոր իշխանները նրա երեսպաշտ ձևացումներից ասես շղթաներով կապկպված լինեին, սպառնում էին ավելի շուտ պատերազմելով մեռնել, քան նրան հավաքվածների ձեռքը տալ: Իսկ նա դրանից մեծապես քաջալերված. նեստորաբար¹⁹³ տանը նստած՝ պատգամավորների միջոցով

¹⁹² Հմմտ. Յովհ. Զ. 52—58

էր պատասխանում բազմութեանը, հույսը դրած իշխանների օգնութեան և ոչ թե Աստծո վրա, չհիշելով Դավթի երգի խոսքերը՝ «Լավ է ապավինել Աստծուն, քան թե իշխաններին»¹⁹⁴։ Անզգամը կարծում էր, թե մարդկանց օգնութեամբ կարող է հաղթել ճշմարտութեանը։ Բայց Աստված, որը թույլ չի տալիս մեղավորներին զորութեանը արդարների շրջանում համարձակ գործի, որպեսզի արդարներն իրենց ձեռքերը չմեկնեն շարութեան, նա որ լսում է իր երկյուղածների աղոթքներն ու հատարում է նրանց կամքը, որը մի արդար մարդու աղոթքով մրրիկներն է դադարեցնում ու երաշտի ժամանակ անձրև բերում, ողորմաց մեզ ու փրկեց իր ժողովրդին. նա, որ գիտի իր խորին իմաստութեամբ շատ հեռվից մեծամեծ գործերի հիմքը գցել, այստեղ ևս հոգ տարավ, որքան, հիրավի, ավելի օգտակար էր, և եղավ այսպես։

Եսայի անունով մի կրոնավոր, որը Կարին գավառից էր, բարեպաշտ տոհմից, բարի համբավի պատճառով գնացել ու հարել էր նրան. երբ որ սկսվեց նրա հետապնդումը, սա ուշադիր հետևեց նրան. որովհետև ինքը շատ խելացի էր, ձևացրեց նրան արտակարգ մտերիմ ու հավատարիմ, և ուսումնասիրելով նրա մտղենական¹⁹⁴ կրոնն ու իրազեկ դառնալով՝ անմիջապես գնաց պատմեց սուրբ հայրապետ Սարգսին¹⁹⁵, Սա լսելով ու վերահասու դառնալով գործին՝ քաղցր խոսքերով իր մոտ կանչեց այդ թշվառականին և ըստ արժանվույն պատժեց, որովհետև քահանայական կարգից զրկեց և աղվեսանկար դրոշմը խարանեց զեմքին. բարձրաձայն քարոզում էր ու ասում. «Ով որ սուրբ Լուսավորչի դավանանքը թողած՝ սողոսկելով մտնի թոնդրակեցի մարդակերպ գազանների փարախը և միաբանվի նրանց, այս նույն դատն ու պատիժը կկրի»։ Ապա հրամայեց այդ ամենաթշվառ մարդուն փակել բանտում, որովհետև ուզում էր, որ թերևս զղջա և խոտանա հետո մնալ այդ պիղծ աղանդից, քանի որ շատ ցավում էր կորուսյալ հոգու համար։

Բայց, ինչպես Երեմիան էր ասում, ո՛չ կրակը կարող է այրվելը մոռանալ, ոչ հնդիկը՝ սևութունը, և ոչ էլ ինձը՝ խաչ-

տարդետությունը¹⁹⁶, այդպես էլ շարը չի կարող մոռանալ շարագործությունը. գիշերը նա բանտը ծակելով՝ փախավ, գնաց հասավ Հունաց աշխարհ, թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը. պախաբանելով մեր հավատը՝ խնդրեց, որ իրեն միջոտեն ըստ նրանց կարգի։ Նրանք ողջախոհությամբ տեղեկանալով ու վերահասու դառնալով գործին՝ հանձն շառան, ալլ ասացին. «Ում որ հայերը մեթծել ու անարգել են կրոնի համար, մենք էլ չենք կարող ընդունել»։ Երբ այս շահողվեց, նա եկավ-անցավ Ապահոնյաց գավառը, սատանայի բնակատեղին, աստվածուրաց միաբանությունն ու գազանների որջը, որը Քոնդրակ է կոչվում, և միտոծամանակ ծածուկ որջավորվեց այնտեղ։ Բայց ասում են, թե նրանք էլ սրան, իրենցից ավելի պիղծ լինելու պատճառով, շրջունեցին. այդ պատճառով էլ այնտեղից գնաց Ելաթի լեռը և այնտեղ գտնելով յուրայինների, որոնք ապրում էին ազարակներում ու հեռավոր տեղերում, օթևանեց նրանց մոտ, իր օրերն անցկացնելով այնտեղ. ապա գնաց Մուհարկին¹⁹⁶ կոչված քաղաքը և այնտեղ էլ մեռավ շարաշար մահով։ Սուրբ գրքի կանոններին չհետևողն ու քրիստոնյաներին չմիաբանվողը մերժելի է. այդ պատճառով էլ նա մեռավ էջի պես և թաղվեց լեշի պես, իրենից հետո վատ հիշատակ թողնելով, որպեսզի ամեն մեկը, ով լսի այս պատմությունը, անիծի նրան¹⁹⁷։

Գ Լ Ո Ւ Ի Ի Գ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԲՈՐԲՈՔՎԵՑ ԱՅՆ ՄՈՒՐՈՒԹՅԱՆ ՀՐԿԵԸ ԵԱՅԸ
ՄԱՆԱՆԱԳՐԻ ՍԱԼՄԱՆԵՐՈՒՄ

Երբեք¹⁹⁸ կաշված բեղաքաղաքի մոտ, որի անունով մինչև այսօր էլ ազարակն է կոչվում, ապրում էր Կունծիկ շնանուն մի արեղա, որը ծերացած լինելով՝ իր մեջ պահում էր պղծություն խմորը. սա սովորել էր մի շնաբարո արեղայից, որը իր մասին տարածել էր, թե Աղվանքից է. բայց նա սատանայի անգրանիկն էր ու նրա գազափարների շտեմարանը, ուստի նրա բերանից գեհնի մշտաբորբոք հնոցի ծուխ էր դուրս գա-

* Հմտ. Երեմ. ԺԳ. 23

* Սաղմ. ԺԺԷ. 9

իս, որից շատերը թունավորվելով՝ շարամահ եղան: Այս Կունծիկը սատանայի ժիր մշակը լինելով՝ որսաց Հրանուշ անունով մի կնոջ, որը նշանավոր ու պատվական ազգից էր, ապարակների տեր ու նրան էլ սահմանակից: Երբ Հրանուշը նրա մահաշունչ թույնից վարակվեց, չրավականացավ միայն իր կորստյամբ, այլ շատերին էլ իրենց մոլորութիւն գործակից պատրաստեց և առաջին հերթին իրեն տոհմակից երկու կանանց, որոնցից մեկի անունը Ախնի էր, իսկ մյուսինը՝ Կամայա, որն արդարև սատանայի կամարարն էր. սրանք երկուսն էլ հարազատ քույրեր էին, պոռնկական մոլեգին ախտով, որը հատուկ է նրանց փարախին, և կախարդական հնարանքներով եղան սատանայի վարդապետներ, որոնց գերիշխեց բոլոր շարիքների հայրը. սրանք «Սուսերի պես սրեցին իրենց լեզուները, — ինչպես ասված է սաղմոսական երգում, — և լարեցին իրենց աղեղները՝ շար գործերի համար»* և նետեր արձակելով ազնվասիրտ մարդկանց վրա՝ կարևեր ու մահացու վիրավորեցին շատ անմեղ հոգիներ: Որովհետև իրենց հայրենի ժառանգութիւնից ունեին երկու գյուղ, դրանք դարձրին կամակոր վիշապ օձի որջ ու ապահով հանգրվան, որտեղ բույն դնելով նա սաստկապես դուրս թափեց իր մաղձը. իսկ իրենք մատովակելով ու խմել տալով իրենց շուրջը բնակվողներին՝ մատնեցին կորստյան. նրանց մասին Մովսեսը գրել է. «Նրանց գինին վիշապների ժահրն է, իժերի թույնը, որ անհնարին է բժշկել»**:

Վրվեռ անունով մի իշխան այս վհուկ¹⁹⁹ կանանց կամակատար եղբայրը դարձավ. սա առաջ ուղղահավատ լինելով առաջադեմ էր բարեպաշտական գործերում, այնքան, որ իր կալվածքում ընդարձակ սահմաններով մի մենաստան էր կառուցել և լիութիւն մեջ էր պահում այնտեղ հավաքած ճգնավորներին, որոնց առաջնորդն էր կրոնական պատրաստութեամբ շատ անվանի Անդրեասը: Իշխանը ամեն տարի մեծ պահքին գալիս էր սրանց մոտ և հանդիսակից էր լինում նրանց մինչև զատիկ օրերը²⁰⁰ և ուրիշ շատ բարի գործերով էլ օգնում էր նրանց. նա շատերից ավելի առաջադեմ էր նաև

* Սաղմ. 49. 4—5

** Բ. Օրէնք ԼԲ. 33

աղբատասիրութեան ու քահանաներին հնազանդվելու մեջ: Զարը սրան թակարդեց այն կանանց միջոցով, որոնք ապականագործ ախտով անխտիր պոռնկացան նրա հետ, շմտաբերելով արյունակցութիւնը²⁰¹. սրանք են նրանց կորստյան որջերը, այս է նաև Սողոմոնի ասած տղրուկի շորորդ դուստրը, որի մասին Աստծու առաքյալը պատվիրում է. «Մի ապականվեք ցանկամուկ կրքերով, ինչպես ուրիշ հեթանոսները, որ Աստծուն չեն ճանաչում»: Տեսնո՞ւմ ես, որ այդ ախտը հեթանոսական է. տե՛ս, թե ինչպես է արտահայտվում այդ մասին աստվածային երջանիկ Սողոմոնը. «Ուրդյա՛կ, պահի՛ր քեզ օտար կանանց հետ խառնակվելուց, որոնք անմիտ տղաներից ում որ գտնում են, քաղցր խոսքերով համոզում են մնալ իրենց մոտ. որովհետև պոռնիկ կնոջ շրթունքներից մեղր է կաթում, որը մի ժամանակ քաղցրացնում է հավանողների քիմքը, իսկ հետո ավելի դառն է դուրս գալիս, քան լեղին. որովհետև իր հոմանիներին կապված շան նման քարշ է տալիս, անասունի պես տանում մորթվելու, այժմամի նման լյարդն է խոցոտում, որից բժշկվել անհնարին է, մինչև որ մահով հասցնի դժոխք» որովհետև նրա տունը դժոխքի հատակն է»**:

Այս ողբալի վրվեռը նրանց կողմից թակարդվելով՝ պարկեշտութիւնից զրկվեց, հավատը կորցրեց, դարձավ Աստծու ու նրա սրբերի թշնամին, թողեց Թիրոջը, որի սուրբ ավագանում մկրտվեց, մոռացավ Աստծուն, որն իր մարմնով ու արցամբ կերակրեց նրան: Տնից դուրս եկած, պատվից ընկած, մոռացավ աստվածային ուխտը, հեռացավ ճգնավորական կարգերի հաղորդութիւնից: Այն տեղը, որ երբեմն կրոնավորների օթևան էր, որը ինքն էր շինել մեծամեծ ծախսերով ու շարժարանքներով, ուր սաղմոսացաների ու եկեղեցականների խմբերը երկնավորների ձայնակցութեամբ քաղցրաձայն երգերով փառաբանում էին Աստծուն, այժմ լուռ է, ավեր ու ամայի: Իսկ հետո ի՛նչ. — Այդ թշվառականը գնալով միաբանվեց այն շարադե կանանց հետ: Նրանց սեփական այն երկու ազարակները, որոնց մասին առաջ մի փոքր հիշե-

* Ա. Քեսաղ. 7. 5—6

** Հմմտ. Առակ. Ե. 3—4, է. 22—23

ցինք, կոչվում էին հաշի և Աղյուստ. սրանք իրենց միտաբանացին նաև այդ ազգայականների թուր քնակիչներին. հետո քրվաքին Արատաղությամբ մտնեցնում՝ ավերեցին այն եկեղեցիները, որ վաղուց ի վեր կառուցված էին իրենց օժարնակ տեղերում: Եվ գյուղերում, ուր որ հարմար ժամանակ էին գրանում, իրենց հոր՝ սատանայի համար վրեժխնդիր լինելով՝ շարդում էին մեր փրկության նշանն ու տերունական հաղթության գնեքք, որով խորտակվեց մասվան հաղթանակը և ձեպանից վերացան կամակոր թշնամու փորձությունները, որով անտեսելով արարածներին, պարծենում էր երանելի Պողոսը. «Ես ոչնչով չէի պարծենա, բացի միայն՝ մեր տիրող Հիսուս Քրիստոսի խաչով»²⁰¹: Բայց որովհետև խաչը հիշեցի, պատմությանս մեջ կրեքնմ նաև մի զարմանահարազ գրույց, որը բոլոր լսողներին սարսափեցնում է:

Պախրա լեռան հատվածներում, որ այժմ Գայլախազուտ է կոչվում, Բազմադրբյուր անունով մի ավան կար, ուր բազմապայծառ վայելչությանը կանգնած էր աստվածային նշանը, հանուն որի և գյուղը վերանվանվելով՝ մինչև այսօր կոչվում է նաչ: Մեծ պենտեկոստի օրը, որը Նոր կիրակի²⁰² է կոչվում, սատանայի կամակատար մշակները գիշերը գալով, մուրճով շարդելով ու մանրելով աստվածընկալ նշանի թագը՝ թափեցին գետին, և իրենք թաքուն գնացին-մտան իրենց օժարնակ որջերը: Սրա վրա երկինքը վերևից ապշեց, և ամբողջ երկիրը սարսափահար դողաց. այս գործը ողբաց ու սգաց Արուսյակը մութ երեկոյին: Ըստ սովորական կարգի՝ աքրորականին երեցը վեր կենալով գնաց, քր խաչի առաջ մեծ կիրակիի ծեսը կատարի. տեսնելով այն զարհուրելի տեսարանը՝ ձեռքն օձիքը ձգեց ու հանդերձները պատառոտելով՝ բարձրաձայն աղաղակով տեղի բնակիչներին տազնապահար անմիջապես այնտեղ հավաքեց. նրանք տեսնելով այդ ապշեցուցիչ գործը՝ ողբ ու ճիչերով կրծքները ծծելով վերադարձան. բոլորն անխորի՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու երիտասարդ, միաձայն ողբում էին: Եվ մինչդեռ նրանք այս տազնապի մեջ էին, Աստու անճառ իմաստությամբ նրանց մեջ հանկարծ միտք

ծաղեց. այն գիշեր, երբ այդ կատարվեց, հանկարծակի ձյուն էր եկել ու երկրի երեսը ծածկել սպիտակով. նրանք անօրենների հետքը բռնելով՝ հասան մինչև նրանց որջը: Այդ անմիջապես հայտնեցին երջանիկ Սամվել հայրապետին²⁰³. սա լսելով՝ մեծ բազմությամբ հասավ այնտեղ և գովառի եպիսկոպոսներին, երեցներին ու վանականներին իր մտա հավաքելով՝ նրանց հետ գնաց այրեց ու ոչնչացրեց: անօրենների որջը նզովելով նրանց կայքն ու կարողությունը, ինչպես նախկինում Հեսուն անիծեց Երթով քաղաքի ունեցվածքը, որպեսզի ոչ ոք չհամարձակվի որևէ բան վերցնել. նրանցից վեցին, որոնց մասին ասում էին, թե այդ շաբ ու պիղծ կրոնի վաթղապետներ են, ձերբակալելով՝ բազմությամբ եկավ Քերտակոչված գյուղաքաղաքը և հրամայեց նրանց դեմքին խարտնելով դրոշմել աղվեսապատկեր, որ այդ լինի նրանց՝ բոլորին հայտնի ու ճանաչելի հավիտենական նշան, որպեսզի ոչ ոք անգիտաբար չհաղորդակցի նրանց հետ, և նրանք որպես շաբ գաղաններ հալածվեն բոլոր մարդկանց կողմից: Դրանից հետո իրեն գործակցող ժողովրդին օրհնելով՝ խաղաղությամբ ճանապարհ դրեց:

Ամուսնն այն երկրի գործերը բարեկարգելու համար թագավորի կողմից դատավոր ուղարկվեց²⁰⁴, որի անունն էր Եղիա: Երբ հասավ Եկեղյաց գավառը, սրան դիմավորեց ամենաչար վրվեռ և բողոքեց մեծարգո հայրապետ Սամվելի և նրա հետ եղած մյուս եպիսկոպոսների դեմ, թե՛ «Իմ տունը կողոպտեցին և գյուղը հրկիզելով ավերեցին»: Եվ շատ քանձերի ու կարողության պարտքեր բարոց նրանց վրա: Երբ դատավորն այս լսեց, ավելի ևս բարկությամբ բորբոքված՝ զինվորներ ուղարկեց երանելի եպիսկոպոսներին շուտափույթ իր մտա բերելու: Երբ զինվորները եկան, եպիսկոպոսների գլխավորը հրովարտականներ գրեց եկեղեցու կրեքականներին, երեցներին ու անապատականներին, որ անմիջապես իր մոտ հավաքվեն: Լուրը հասնելուն պես, ասես Աստու տեսչությունից ազգաբարձված, ոչ միայն քահանաները, այլև առավելապես աշխարհականներ, որոնց թիվը հաշվել ու գրել ես չեմ կարող, մեծ բազմությամբ անհապաղ մի տեղ հավաքվեցին ու գնացին մինչև Եփրատ գետի եզրը, ուր Մանանապին²⁰⁵

²⁰¹ Գաղատ. Զ. 14

է խառնվում նրան: Տեղատարափ անձրևից Եփրատը հորդացած հոսում էր ափերով լեփ-լեցուն: Զինվորները նավ բերելով՝ ծերունի եպիսկոպոս Սամվելին և նրա եղբորորդի Քեոզոսին շտապեցնում էին անցնել այն ափը, Կոթեթ²⁰⁶ կոչված ավանը, որովհետև դատավորը հենց այնտեղ էր գտնվում. բայց ժողովուրդը եպիսկոպոսներին պաշտպանելով՝ գինվորների ձեռքը չտվեց: Իսկ նրանք ասացին. «Նախ սրանց անցկացնենք, հետո՝ ժողովրդին»: Այս խոսքերով համոզելով նրանց՝ եպիսկոպոսներին վերցրին և նավով անցկացրին մյուս կողմ: Այնտեղ նավը կանգնեցնելով՝ եպիսկոպոսներին բանտարկեցին: Ժողովուրդը տեսնելով, որ նավը չվերադարձավ, ինչպես նրանք խոստացել էին, հասկացավ նրանց խորամանկությունը. բարձր ձայնով ու հորդորական խոսքերով միմյանց քաջալերելով՝ ավելի լավ համարեցին ջուրն անցնելով մեռնել, քան իրենց հավատի առաջնորդներին ուղղված լուսանքի խոսքեր լսել: Իրիկնաժամ էր. արեգակը ճառագայթների ցնցուղնեբբ էր մեջ ծրարելով մայրամուտ էր իջնում, համարձակություն տալով երկնազարդ աստղերին. քահանաները առաջ գալով, ոչ թե խաչի խորհրդով ջուրը բաժանեցին, այլ հենց այդ տերունական հաղթության նշանը ձեռներին բռնած և ուսերին վերցրած՝ աներեր հավատով ձեղքեցին բարձրակոհակ ջրակույտերը, որոնք ամենի նժույզի նման, նրա գործությամբ ասես սանձահար, տեղի տվեցին ժողովրդին անցնելու. ամբողջ բազմությունից ոչ ոք չվնասվեց: Երբ նրանք անցան, ամբողջ գիշերը Աստծուն ուղղված գոհունակության երգեր երգեցին, իրենց խմբին առաջնորդ ունենալով անարատ Մարիամին, որ սուրբ եկեղեցին է, ձեռներին բռնած թմբուկը, այսինքն՝ հավատի ճշմարտությունը. ոչ թե հերձվածողական այսինքն՝ հավատի հաղթահարված՝ անձայն ու անարվեստ անառակ ախտերից հաղթահարված՝ անձայն ու անարվեստ էին, այլ սուրբ հոգու շերմությամբ անարատ լինելով՝ հնչուն երգերին պատրաստակամ՝ Գավթի քնարի կհանտոցով հընչեցնում էին բոլորին ի լուր. «Օրհնեցե՛ք տիրոջը, որ հրաշք գործեց»՝ և սրան հետևող խոսքերը. այսպիսի երգերով Աստծուն ազոթելով լուսացրին ամբողջ գիշերը:

* Մաղ. ՂԷ. 1

Իսկ դատավորը, երբ լսեց Աստծու նախախնամությունն ու հրաշագործությունը, հասկացավ, որ տերը ողորմած է մեր ազգի հանդեպ, և սաստիկ սարսափից դողահարվելով՝ ապավինում է աղոթքներին և Աստծուն, կանչում է օգնության, որ «Տգիտաբար, — ասում է, — շխտորվեմ քո արդարությունից, տե՛ր»: Երբ լուսացավ, օրը կիրակի էր. դատավորը գնալով այն եպիսկոպոսարանը, որ Փրրիս²⁰⁷ է կոչվում, և ցանկանալով իրավացի դատաստան, դատավարությունը հանձնում է ժողովրդի գլխավորներին. սրանք հրամայում են անարժան ու մեղապարտ Վրվեռին՝ ներկայանալ արդարադատության ատյան: Կա մի կենդանի, որը սեպյան է կոչվում. սրա մասին ասում են, թե որսորդներից փրկվելու համար ամեն գույնի փոխվում է. այսպես էլ նա, երբ տեսավ, որ ճշմարտությունը զորացավ, որին ինքը դիմակայել չի կարող, որովհետև լույսը ծագելիս չքանում է խավարը, իսկ ճշմարտությունը հայտնվելիս կորչում է սուտը, հապա ի՞նչ անի, ինչպիսի՞ հնար գտնի. խոստանում է հոռոմ լինել և կաշառելով մի եպիսկոպոսի, որի անունը Եպիսառատ էր, դառնալ նրան որդեգիր: Եպիսկոպոսը ներկայանալով ատյան, աղերսանքով խնդրում է նրան շնորհել իրեն. դատավորը համաձայնում է, որովհետև անօրինի եղբայրը իշխանական պատվով, քաջությամբ ու արիությամբ թագավորի ընտրյալներից ու ծանոթներից էր, որից դատավորը չափազանց ակնածում էր. ուստի և նրան հանձնում է եպիսկոպոսին, ինչպես նա խընդրեց: Իսկ նրա ընկերներից մյուսներին, որոնց որ գտան, սաստիկ տանջանքներով ու ծեծով շարչարելով՝ հալածական դարձրին ու ավերեցին տները: Ժողովուրդը դատավորին օրհնեց և հանգստացած ցրվեց:

Բայց Աստծու դատաստանը շուտով հասավ նրա վրա, թեպետ պատժից փրկվեց, բայց ամենագետի ձեռքից չկարողացավ ազատվել, որովհետև Հերովդեսի պես հանկարծակի շերմախտով հիվանդացավ և ձեռքի մատները չորանալու պատճառով կերակրվել չէր կարողանում, իսկ տառապանքով կերածն էլ, կերակրի մուտքը փակված լինելու պատճառով, փսխում էր. այսպես շարունակվեց մինչև իր մահվան օրը. հետո էլ մարմինը զոգություն մտնելով, բայց նա չզղջաց

ու շհիշեց իր նախնիքն բարեպաշտութիւննք, ալլ նույն դիվա-
յին արանգով տարվեց մինչև մեռալ²⁰⁸. նրա մարմնի տան-
ջանքները միշտ հիշեցնում էին դժոխքը, ուր նա տառա-
պելու էր:

Բայց նրանց մծղնեական գործը շափազանց աղտեղի լի-
նելու պատճառով անպատշաճ համարեցինք գրի առնել, որով-
հետեւ ամեն ոք լսողութեամբ տոկուն չէ. շատ մեղքերի հիշե-
ցումը կարող է գրգռել լսողներին և նույնիսկ գործով էլ կա-
տարել տալ. այդ պատճառով էլ ես խույս տվեցի գրասփոյ-
ինչ որ հայտնի է և մեզ էլ կարելի է առնել, սրանք են. եկեղե-
ցին ու նրա կանոնները, ամենևին չէին ընդունում, ո՛չ
միգրոսութիւնը, ո՛չ պատարագի մեծ ու ահալոր խորհուրդը,
ո՛չ խաչը և ոչ էլ պահեստողութեան կարգը՝ Քայց մենք՝ սուրբ
երրորդութեան ճշմարիտ հավատացյալներս, ամուր պահենք
հաստատուն լուսի դավանանքը, որ սովորեցինք սուրբ հայ-
րերից, և նրանց առավանձուրաց միաբանութեանից երես
դարձները, առեծքներ թափելով նրանց վրա:

Գ Լ Ո Ւ Թ Բ Ն

ՏՆՈՋԵՐԵԶՈՒԿ ԵՆՒ ԶԱՂԱՅԻ ՄԵՐՈՎ ԿՈՂԿՈՂՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մարդկային ազգը, շատ գեղերումների ու ցնորքների են-
թարկված, ցոփութեան ու ամբարտավանութեան պատճառով
ապավինեց իր գործերին. կորովի ու բարձրահասակ, անդի-
մադրելի ու անմրցակից հսկաներին նրանք իրենց աստված-
ներ անվանեցին. ոմանք աշտարակով ամրացած, բարձրու-
թեանը համարելով անմատչելի, չկամեցան ճաշակել տիրոջ
բարութեան բաժակից, ինչպես այն առաջին բազմաշխատ ու
դյուրակործան շինվածքի անմիտ կառուցողները կամ Երի-
թովի բնակիչները, որոնք աշտարակների ամրութեան պատ-
ճառով շհամարեցին իրենց էլ քանանացիներ և շմտածեցին,
որ իրենց էլ է իշխում տիրոջ աջը կամ ամենակալի սուրբ կմո-
տենա իրենց: Որովհետև տերն է, որ շինում է ու քանդում,
սասանում է բերդերն ու կործանում է բարձրաբերձ աշտա-

րակները. կիրանների մեարին գտնվող աշտարակը, որ Գալի-
թը շինեց և սուսերով ու վահանով ամրացրեց ընդդեմ Գամաս-
իտի, Սողոմոնի հակառակորդ Երեմիայի շինակալեց և ոչ էլ
Քափանեց նրա հորձակումը, քանի որ ամրոցը սրբութեանն
է, իսկ ընտիր պարիսպը՝ առավանձապաշտական գործերը:

Սկզբից գրածի համաձայն, այժմ վերագառնանք նույն
պատմութեանը: Թող փոքր քամ քիչ մեղք շհամարեն նրանք,
որ չեն զղջում կամ ապաշխարում կամ անտեսում են մեր-
ձակա ու սահմանակիցների պատիժը, որ բոտ հանցանքի է
պատահում. նոճին պետք է ողբա մայրու համար, իսկ դժնի-
վը՝ ձիթենու, որովհետև ոչ թե բուրն էլ, որոնց վրա աշտա-
րակն ընկավ, բոտ տիրոջ հրամանի, անխտիր արժանի էին
մահվան, այլ որպեսզի մերձակաները և ուրիշները մեղքն
ըմբռնեն, իսկ հեռավորները խրատվեն ու զգուշանան. Արծը-
նին պատահած արեւտալի դեպքերը²⁰⁹ ո՛չ վաղուց են կատար-
վել: և ոչ էլ նրանցից շատ ժամանակ է անցել, որ աղավաղվեն.
շատերն իրենց աշքով տեսան և կարիք չունեցան լսելու, որով-
հետև շատ դավաճներ ու քաղաքներ փրկվեցին այն ասպա-
տակութեանից. բայց ըմբոստացան ու ապստամբեցին ոչ
թե մարդկանց, այլ Աստու դեմ, որը բարձրաբերձ աշտա-
րակները գետնին է հավասարեցնում և ամուր քաղաքները
վերածում հողաբլուրների. շհասկացան ու շմտաբերեցին տի-
րոջ ահն ու սպանակիքները, և նրա բարկութեան ու ցաս-
ման մրուրը, որ իջեցնում է մեղավորներին խմեցնելու հա-
մար, սպառված համարեցին, մանավանդ Անի ամրոցն ու
շրջապատի իր դուստրերը, ամբարտավանութեան ավելի սո-
վոր, ընդդեմ երկնքի ձեռք էին թափահարում, մինչև որ Աստ-
ված իր փոխարեն շարժեց պարսից թագավորին²¹⁰, տեսնե-
լու, թե ինչ է կատարվում այնտեղ: Նա շայտց երկրում պա-
տերազմեց ուրիշ թագավորութեան սահմանը տիրելու և իր
աշխարհը ընդարձակելու համար. այդ եղավ մեր՝ հինգ հա-
րյուր տասներեք թվականին:

Ահա թագավորը բազմաբյուր ու անթիվ զորքերով սպա-
ռազինված՝ եկավ-հասավ ու մտավ մեր աշխարհը, ահ ու եր-
կյուղ պատճառելով հեռավորներին ու մերձավորներին, ոտ-
նատակ արեց ու ավերեց շատ դավաճներ, մինչև հասավ այն

քաղաքը, որ մեղքերով կատարելության սահմանին էր հասել: Իր վրանը խփեց Անի քաղաքի դիմաց, իսկ բանակները սփռեց երկրի լայնությամբ. ճգնում էր, հնարներ էր փնտրում երկաթե դուռն ու պղնձե նիզբրը խորտակելու, որ իր թագավորության դեմ էին կանգնած, բայց ամրությունից հուսահատված, թեպետ կոխվր սաստկացնում էր, ուզում էր հեռանալ: Զգիտեր, որ տերը պահապանների ու իշխանների միջև երկպառակություն, անմիաբանություն, խառնակում ու բաժանում է ձգել: Հենց այդ ժամանակ էլ նրանք թողած պատերազմի գործը՝ փախուստի դիմեցին և երկյուղից խուճապահար ու ահաբեկված՝ բոլորն էլ մոռացան և՛ հարազատներին, և՛ կարևոր բարեկամներին: Սպառազեն զորքերը, որոնք զբոսում էին կովում, այս տեսնելով՝ իրենց հանդեպ, նպարսպի վրա ճանապարհ բացելով՝ ծովի փրփրադեղ ալիքների պես թափվեցին քաղաք և պարսկական սուրը գործի դնելով՝ ոչ ոքի չխնայեցին: Տղամարդկանց ու կանանց բազմությունը դիմեց դեպի թագավորական պալատ, կարծելով, թե այնտեղ կկարողանան փրկվել: ոմանք ճողոպրեցին այն ամրոցը, որ ներքին բերդ է կոչվում: Իսկ նրանց, որ քաղաքի մեջ էին ամրացել, թշնամիները երբ որ իմացան, թե անպատրաստ են, ո՛չ պատերազմող տղամարդ ունեն և ոչ էլ ուտելիք կամ ռմպելիք, անմիջապես շրջապատեցին և ահաբեկելով՝ հարկադրաբար ակամա դուրս հանեցին:

Այնտեղ պետք էր տեսնել բոլոր հասակի մարդկանց տանջանքն ու հոգեվարքը. մանուկները մայրերի գրկերից հափըշտակվելով՝ քարերին էին խփվում, իսկ մայրերը իրենց արցունքով ու արյամբ էին թրջում նրանց. հորը և որդուն նույն սուրն էր խողխողում. ծերերն ու երիտասարդները, քահանաներն ու սարկավազները միևնույն սրով մահ ճաշակեցին, այնպես որ ամբողջ քաղաքը ծայրեծայր լցվեց դիակներով, և սպանվածների մարմինները վերածվեցին ճանապարհի. կոտորվածների բազմությունից ու անթիվ դիակներից, այն մեծ վտակը²¹¹, որ անցնում էր քաղաքի մոտով, ներկված էր արյամբ. վայրի ու ընտանի գազանները եղան դիակների գերեզմաններ, որովհետև ոչ ոք չկար, որ թաղեր և անհրաժեշտ հողով ծածկեր խողխողվածներին: Այլև նրանում կատարված

սաստիկ անիրավությունից բարձրաշեն ու գեղեցկահարմար ապարանքն այրվեց, իսկ բոլոր շենքերը նմանվեցին հողաբլուրների. այն վաշխն ու նենգությունը, որ այնտեղ կային, վերացան:

Այս է բաժինը անիրավ քաղաքների, որոնք կառուցվում են օտարների արյամբ, փարթամանում են տնանկների քրտինքով, իրենց տները ամրացնում են վաշխով ու անիրավությամբ, գովթ շունենալով դեպի աղքատներն ու տնանկները. սպասում են միայն զվարճության ու վայելքի և աղտեղի գործերից չեն խորշում, արբում են միայն իրենց համակած ցանկամուկությամբ: Էլ ի՞նչ պիտի լինի այսպիսիներին, երբ որ հասնում է տիրոջ բարկությունը. — պիտի սպառվեն ու ոչնչանան, ինչպես մոմը կրակից, թե՛ թագավոր և թե՛ իշխան, ինչպես իմացանք գրածներիցս: Պարսից թագավորը շատ գավառների տիրելով՝ անթիվ ավարով վերադարձավ իր աշխարհը²¹²,

Ք Ն Ո Ւ Ք Ի Ե

ՀՈՒՆԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՁԵՐԲԱԿԱՎԵՅ ՊԵՐՍԻՅ
ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԿՈՂՄԻՑՈՅ

Կարիք չկա պատմել կամ գրի առնել այնպիսի բաներ, որոնց վերահասու չես, ուստի և անիրագործելի են քեզ համար, մանավանդ որ ոչ ոք քեզ նեղություն չի տալիս ու չի պահանջում²¹⁴, որ անես, այդ պատճառով էլ այս կարգի շատ կարևոր պատմություններ մենք շրջանցեցինք, թողնելով ուրիշ ավելի ձեռնհաս ու գիտուն մարդկանց, թերևս մեկը պահանջի այդ նրանցից. սրանով մենք կզոգունք կարող մարդկանց նախանձախնդրությունը. բայց քանի որ երկու թագավորների պատերազմը զանց առնելուց գործը կտուժի, անհրաժեշտ ենք համարում մեծամեծ իրողությունները կարճառոտ պատմել:

Դիոգենես թագավորը, որ Կոստանդիանոս Մեծից²¹⁵ հետո, ըստ թագավորների կարգի, վաթսուներորդն էր, փոքր ինչ ավելի կամ պակաս, երբ տեսավ, որ պարսից թագավոր

բը իր թագավորութիւնից քիչ երկրներ շխեց և Հունաց կու-
ռակալներին փախստական արավ ու ինքը մեծ ավարով ու
գերութեամբ վերադարձավ իր աշխարհը, բնութեամբ արք ու
նախանձախնդիր լինելով, տասը տարի հետո որոշեց պատե-
րազմել, որպեսզի թուլամորթ ու վախկոտ շերեա և իրենից
հետո վատ հիշատակ լքողնի: Մեծ ցասմամբ ու հոխորտան-
քով՝ ցամաքի պես անցավ ծովը և տեղակայվելով Քյուսթա-
նիայում՝ անհամար բազմութիւն հավաքեց: Նա դեռ պահում
էր թագավորութեան լայն և ընդարձակ սահմանը՝ Փյունիկեի
հովիտներից սկսած, որտեղ Մեծ Անտիոքն է, մինչև Վան
ամրոցը և Հերի դիմացի ամբողջ Ռշտունայց երկիրը: Թագա-
վորը երբ տեսավ զորքերի այսքան բազմութիւն հավաքված
մի տեղ, ամբարտաւանացավ ու հպարտացավ, մտածեց, որ
երկրածին թագավորներից ոչ ոք չի հաղթի իրեն և շատաբե-
րեց մարգարեի այն խոսքերը, թե ո՛չ զորքերի բազմութիւնը
և ոչ էլ իր վիթխարի զորութիւնը կարող են ապահովել թա-
գավորին, այլ միայն ամենակալի աջն ու բազուկը:

Ահա, մի ինչ-որ անպատեհ մտադրութեամբ սպարապետ-
ների ձեռքով շատ զորքեր նա ուղարկեց այլ ուղղութեամբ,
իսկ ինքը մեծ բազմութեամբ շարժվելով դեպի արևելք՝ եկավ-
հասավ Թեոդուպոլիս մեծ քաղաքը և այնտեղ այրուձին կազ-
մակերպեց: Մեղքը սոսկալի է, և գործողները զրկվում են
իմաստութիւնից ու Աստու որդեգրութիւնից, բայց առավել
ևս անտանելի է ամբարտաւանութիւնը, որով գործում են իշ-
խաններն ու թագավորները, չխրատվելով նախորդ ոչնչաց-
ված ամբարտաւանների հիշատակով: այդ շար ախտը ոչըն-
չացնում է բոլոր իր կրողներին, որովհետև ամբարտաւանի
հակառակորդը, ըստ առակողի, ուրիշ մեկը չէ, այլ ինքը՝
Աստված: Ուստի և սա շթողեց զորքերին հանգիստ առնել, որ-
պեսզի մյուս բազմութիւններն էլ գային հավաքվելին, նրանց
միանային և միմյանց քաշալերելով՝ դառնային թշնամիներ-
ի համար սոսկալի ու մեծ բանակ, այլ միայն իր մարդկան-
ցով ցանկացավ պատերազմում հաղթութեան հասնել: Անց-
նելով Մանազկերտ գավառի սահմանների մոտեքքով՝ շու-
տափուլից հասավ Պարսից թագավորի բանակատեղը և այն-

տեղ, Պարսից բանակի դիմաց իր արքայական վրանը խփեց,
շուրջը ամրացրեց և պատերազմի օր նշանակեց:

Պարսից թագավորը, երկյուղից մզված, խորամանկու-
թեամբ ուղում էր պատերազմն սկսել, որպեսզի ցրված զորքե-
րը չհասնեն թագավորին, շուտեղացնեն ու նրա դեմ պատե-
րազմելը անհնարին շղարձնեն. ավելի լավ էր համարում կրո-
վել երկու մասի դեմ, քան երեքի. այդ պատճառով էլ շտա-
պեցրեց ու արագացրեց նախապատրաստութիւնը, մինչև որ
հուլիներն էլ ստիպված գուրս եկան պարսկական կազմ ու
պատրաստ բանակի դեմ: Եվ երբ խիզախորեն իրար վրա
հարձակվելով՝ պատերազմական կարգով բախվեցին միմյանց,
և դեռ չէր երևում ոչ մի բանակի պարտութիւնը, անասոված-
ների մի մեծ զունդ, Հունաց թագավորից ապստամբելով, ան-
ցավ թշնամիների կողմը: Այդ պատճառով էլ շատ զորքեր
կոտորվեցին, որից հետո անվճռականութեամբ էին կոպում և
ոչ թե քաջութեամբ ու կազմակերպված. սրանից պարսիկները
ոգևորվելով՝ խիզախ ու անհաղթելի դարձան: Իսկ Հունաց
թագավորը կատարվածից անտեղյակ լինելով ու պատճառը
չիմանալով՝ քարկուսութեամբ լցվեց շայտց զորքի ու ազգի դեմ
և խեթ աչքերով էր նայում նրանց. բայց երբ տեսավ նրանց
նվիրվածութեամբ պատերազմելն ու քաջերի խիզախութիւնը,
որոնք չէին վախենում Պարսից կորովի աղեղնավորներից,
այլ արիութեամբ դիմակայելով՝ թիկունք չէին դարձնում, թեև
շատերը թագավորին լքեցին, բայց նրանք նվիրվածութեամբ
մահը հանձն առան, որպեսզի մահից հետո էլ հավատարիմ
քաջութեան բարի անուն թողնեն, ապա շափից դուրս սեր ցու-
ցաբերեց և շտեմնված պարզներ խոստացավ:

Թագավորն իր բազմած տեղից վեր նայելով դեպի թշնա-
միները, տեսավ, որ իր զորքերի մի մասը խուճապահար
փախչում է. անմիջապես արագորեն մարտիկի նման հանդեր-
ձավորվելով ու սպառազինվելով՝ կայծակի պես հասավ ճա-
կատամարտի տեղը և պարսից քաջերից շատերի դիակները
վետին փռեց ու զորքն ահաբեկեց: Բայց նա չգիտեր, որ տի-
րոջ զորքերի զորավարը, որ Հեսուփն երևաց ու հաղթութիւն
ավեց, իր հետ չէ. տերը գուրս չեկավ մեր զորքերի հետ վն-
քով ու վահանով և սուր շահանց մեր թշնամիների դեմ ու շար-

գեղեց նրանց. զորության տերը ո՛չ միշտմտեց, ոչ էլ մեզ հա-
մար փրկության ու հույսի զորավիգ եղավ, այլ մեզ զրկեց իր
զորությունից, մատնեց մեր թշնամիների ձեռքը, դարձրեց
մեր դրացիների անարգանքի առարկան ու ոչխարի պես մոր-
թել տվեց: Իհր ազեղները փշրվեցին, մեր զենքերը խորտակ-
վեցին, մեր զորականները տկարացան ու թուլացան, որով-
հետև տերը վերացրեց իր զորությունն ու քաշության ոգին
մեր զորականներից ու իշխաններից. ուժն ու սուսերը նրա-
ցից աննելով՝ տվեց թշնամիներին, նրանց անվայել վաբբի
պատճառով:

Այն աշխարհակալ մեծ գահատիրոջը վախկոտ ու հան-
ցավոր մի ստրուկի պես ձեռքակալելով՝ տարան Պարսից թա-
գավորի առաջ: Բայց Աստված, որ վիրավորում է բժշկում է,
որի մարդասիրական բարությունն անսահման է, ում որ
խրատում է, բոլորովին չի կործանում, այլ սակավ փորձու-
թյամբ ներում է, որ մենք իմանանք մեր տկարությունը,
խնայեց ու ներեց իր պատվանդանի աթոռակալին: Պարսից
գազանամիտ թագավորի սրտում սեր ձգեց, և սա իր սիրելի
եղբոր նման մեծ հոգացողությամբ հանգիստ ճանապարհ
գրեց նրան:

Բայց ում որ Աստված ազատեց այլազգու ձեռքից, յու-
րայինները նենգությամբ խայտառակաբար կուրացրին ու
սպանեցին և անջնջելի արյուն թափեցին այն թագավորու-
թյան վրա: Այնուհետև վերացավ իշխանների ու զինվորների
զորությունը, և այդ թագավորութունը հաղթութուն շտեմավ-
իշխանները նախանձում, դավում էին միմյանց և դատաս-
անի արդարությունը վերացրին. աշխարհը միայն ավերում
էին և ոչ թե փրկում: Այդ պատճառով էլ տերը բարկությամբ
լցված՝ բազմաթիվ ազգեր ուղարկեց նրանցից վրեժխնդիր
լինելու համար. Լուսնալիւններից²¹⁶ ու այն մեծ գետի եզերք-
ներից, որ անցնում է Հնդկաստանի հյուսիսով²¹⁷, այլալեզու
և անզուրկ ազգերը հորդ հեղեղի պես եկան թափվեցին մեր
աշխարհի վրա. հիմնավորվելով Օվկիանոս ծովի եզերքին՝
իրենց վրանները խփեցին մեծ քաղաքի դիմաց, մեր ամբողջ
աշխարհը արյամբ ու դիակներով լցնելու և քրիստոնեական
կարգն ու կրոնը վերացնելու համար:

Այսպիսով, Պարսից Ալեքսանյան թագավորը, տեսնելով իր
տարած այնքան հաղթությունները և վարած երեք պատե-
րազմների հաջողությունը (թեպետև սկզբում Մանազկերտը
անառիկ մնաց²¹⁸, բայց շատ գավառներ սրով ու գերությամբ
քարուքանդ արեց, ապա Անին սրախողխող ու հրաճարակ՝
ամայի անապատ դարձրեց), այդ պատճառով էլ աներկյուղ ու
համարձակ դուրս եկավ Հունաց թագավորի դեմ: Բայց նա
մտքում ուխտել էր, որ եթե սրան բռնի, սիրով ու պատվով
պիտի ճանապարհ դնի դեպի իր թագավորութունը, և այդ
ուխտը հաստատել էր երդմամբ, որպեսզի խաղաղութուն լի-
նի Պարսից և Հունաց թագավորությունների միջև: Եվ երբ
պարզերես դուրս եկավ նաև այս պատերազմից, ինչ որ կա-
մենում էր կատարվեց, ումից որ դողում ու զարհուրում էր,
մի ծառայի պես շղթայակապ կանգնեց իր առաջ, հիշեց Աստ-
ծու հետ ունեցած իր ուխտը, և վեր կենալով սրան նստեցրեց
իր աջ կողմում, հավատարիմ բարեկամի պես պատվեց ու
հետը պայման կապեց, որ «Այսուհետև իմ ու ըն միջև թշնա-
մութուն չպետք է լինի, այլ խաղաղությամբ դու կպահես բո-
թագավորութունը, իսկ մենք՝ պարսկական տերութունը.
բայց ինչ որ ես պատերազմով վերցրի, կմնա ինձ, և այլևս
ձեր երկրի վրա չենք արշավի»: Եվ մեծ պատվով նրան ճա-
նապարհ գրեց: Սրանից հետո երբ տեսավ, որ նա դավաճա-
նությամբ իր նախարարներից բռնվեց, աչքերից զրկվեց ու
իր թագավորությանը չհասավ, այլ տանջահար մեռավ, ալե-
կոծված ու բարկությամբ լցված՝ ուզեց իր սիրելու վրեժը
լուծել, բայց մահը հասավ նրան, և նա անցնելով այս աշ-
խարհից՝ բոլոր հողածինների հետևից. զնաց այնտեղ, ուր
թագավորներն ու աղքատները միասին են լինում:

ՍՈՒՆ ԳՐԻ ԶԻՇԱՍԱԿՈՐԱԸ

Ինչպես առիթ ունեցանք կարճատև խոսելու Աստծու նա-
խագիտության ու անբավության մասին, այնպես էլ անհրա-

Ճեշտ ենք համարում մեր սիրելի եղբայրներին՝ Վրչեցնել ու բացատրել հայտնի ու ծանոթ դիպվածները: Քե ինչպես արագագանց ու աշխարհայաց, գեղեցիկ ու լուսավոր տարրը (արեգակը), որ մինչդեռ կատարելապես պայծառ՝ իր ճանապարհի մեջտեղում էր գտնվում և երկրի վրայով ճեպընթաց շտապում էր անստվեր կիսագնդով: բազմաժամանակյա մեղքերից նյութված լայնատարած պատմութանը իր վրա առնելով՝ այնպես թանձրամած պարուրվեց նրանով, որ նրա ճառագայթների անօրինակ փայլը խափանվեց. նա, որին աչքը չէր կարողանում համարձակ նայել, աստղերից նվազ դարձավ, և միայն շրջանակն էր երևում: նա իր օրինակով ցուցադրում էր եկեղեցու լուսավոր ու անստվեր կարգերի խավարով պատվելը և հոգու պայծառության ու առաքինության էտոագայթների անտեսանելի ու աղքատաղջային դառնալը: Որովհետև, ինչպես սկզբում ասացի, դրանից հետո, որը հայտնի շորս հարյուր ութսուներկու թվականն էր²¹⁹, մինչև այժմ սուրբ ուխտն ու եկեղեցական կարգերը քայքայվեցին ու սպականվեցին, և ո՛չ խաղաղության կամ բարօրության ավետիք լսեցինք, ոչ էլ թագավորների ու իշխանների հաղթության որևէ արձան կանգնեց: Եվ ոչ միայն այդ. կրոնավորները չ'որոշացան դիմակայել շարասիրտ դեկին, այլ տկարացած ու անզորացած, անժուժկալ դարձած՝ խոտորվելով ընկան թշնամիների ձեռքի տակ. երկիրը ծայրեծայր լցվեց խոռվությունք ու շարությունք. կամաց-կամաց ճշմարիտ մարգարեություն դարձավ արեգակի խավարումը. այնուհետև թըշնամիները հարձակվեցին մեզ վրա, մեզ հագցրին սգի ու տրտմության հանդերձ, և ուրախությունը վերացավ աշխարհից:

Եվ այնպես, աշխարհահեծ տառապանքներ, թշվառություն ու աղետներ տարածվեցին ամբողջ երկրով մեկ, բորբոքվեց հարավային կրակը, այրեց բարձրաբերձ բերդերը և անմատչելի աշտարակները մոմի պես հալելով ոչնչացրեց, պակասելով նվազեցին թագավորներն ու իշխանները, և փրկության հույսը վերացավ մեզանից: Ընդհանրապես մեզ վրա տարածվեց սիրող բարկությունը. ազոթատներն ավերվեցին, և սուրբ յուզով օձված քարերով զրվեցին ալլադգիների ապա-

րանքների հիմքերը. սուրբ պաշտամունքը մեջտեղից վերացավ, ծաղր ու նախատինք դարձանք հեթանոսներին. մաշվեցինք, կորացանք ու հողին հավասարվեցինք, դարձանք ցամաքած ոսկորների պես, որոնց մեջ չկա ո՛չ շնչի և ոչ էլ կենդանության հույս. մեր նախնիների հանցանքներն ամբողջապես մեզ վրա ընկան, որոնց համար յոթնապատիկ հատուցեցինք, որովհետև քրիստոնեության անունը ենթարկված էր նախատինքների, ծաղրուծանակի: Օրենքն ու արդարությունը վերացան մեզանից, և մեր արտասուքներին ու հառաչանքներին տեղ չկար, որովհետև նրանց բարեպաշտությունն էր մեզ զըրկելը, կողոպտել ու սպանելը: նրանց դուր չէր գալիս մեր ամոթույթը ծածկող անհրաժեշտ զգեստը, և երբ տեսնում էին մեզ մերկ ու խայտառակ, ավելի էին հրճվում. մեզ հասած անթիվ վշտերից հալումաշ եղած, շորացած՝ երկրի վրա շըրջում էինք ստվերների պես, դողահար ու զարհուրած. մեր տերերի ահ ու սարսափից մեր կերակուրը անզոր էր, իսկ ըմպելիքը՝ դառն, որովհետև նրանք չէին գտնում, թե մենք Աստված ունենք երկնքում, կամ մեր աղոթքն ու պաղատանքները կհասնեն նրան: Աստված կամեցավ այդպիսի խոշտանգումներով լկեկել, հալածել ու շարժարել մեզ, բոլոր հասակներին էլ տանջանքի ենթարկել, որպես հանցավորների ու պատժապարտների արտաքսել, մերժել իրենից, ցրել ու տարագիր դարձնել օտար ազգերի մեջ, որպեսզի թերևս կարողանա մեր ստամբակ, անհնազանդ ու սանձարձակ բնությունը զսպել, ենթարկել մեզ իր խրատի գավազանին, ինչպես Իսրայելը՝ Եդիպայի, իսկ Սամարիան՝ Եդիսեի օրերում: Համենայն դեպս, նրանք ունեին հույսի մի նշույլ՝ թագավորների ու իշխանների խնամակարությունը և, որ ամենից գլխավորն է, մարգարեների բարեշնորհ ու ավետաբեր պատգամները, որոնցով գոտեպնդվում էին և կարողանում էին դիմակայել տիրողից հասած փորձություններին ու նեղությունը: Մերը բոլորից ավելի ծանր է ու մեծ. բայց հոգու և ըստ մարմնի՝ անթագավոր ենք ու անխելոս, անտերունչ ու անխնամակալ և չենք կարող դանել ապաստանի մի տեղ. տկարացած ու հնազանդված մեռում ենք հեթանոսների իշխանության ներքո և օրրստօրն ընդունում ենք նրանց գավազանի դաժան հարվածները²²⁰. քանի

որ շժառայեցինք տիրոջը, պիտի ծառայենք այլազգիներին, քամահրեցինք տիրոջ երկյուղը, օրըստօրե պիտի տազնապենք սրանց երկյուղով. որովհետև տիրոջը պաշտեցինք հեղգորեն, գիշեր ու ցերեկ պիտի պաշտենք ու սպասավորենք սրանց: Նա դեռ ըստ մեր հանցանքի չպատժեց մեզ, այլ գթությամբ ու ողորմածությամբ զցեց խրատի բովի մեջ՝ մեզ սթափեցնելու և պիտանի դարձնելու համար:

Եթե մեր մեղքերը դնես կշեռքին, ավելի ծանր կլինեն, քան այն պատիժները, որ քեզնից ընդունեցինք, և պատուհասները ավելի թեթև են, քան մեր հանցանքները. ամեն տանջանքի ու տառապանքի ենթարկի՛ր մեզ, տե՛ր, սակայն մի՛ լքիր, ամեն փորձություն ու աղետ բե՛ր մեզ վրա, միայն քո սիրուց մի՛ զրկիր մեզ, տե՛ր. ավելի լավ է ընկնել քո ձեռքը և քեզանից ստանալ խրատ ու պատիժ, քան թե քեզանից անպատիժ հեռու մնալ. ավելի լավ է քեզ մոտենալ շարչարանքով ու նեղությամբ, քան թե քեզանից հեռանալ ու ապրել անդորր ու հանգիստ. բավական է մեզ, որ պատվական արյամբդ դառնալով քո նոր ուխտի ժողովուրդն ու համարվելով ժառանգությունդ, քո սուրբ անունն ենք կրում մեզ վրա: Արդ, արարչական կամքիդ հաճությամբ ձեռքից մի՛ թող մեզ, որ քեզ ատելի հեթանոսներից անվերջ շտանչվենք, որովհետև այս բոլորը և ավելի, քան այս մատյանում գրի առածս, մեր գլխին եկան մեր մեղքերի պատճառով:

Եվ այսպես, բավական համարեցինք գրել մեր օրերում կատարված ամբողջ իրարանցումն ու աղետները և այն ամենը, ինչ որ պատահեց, ինչ որ կրեցինք հեթանոսներից, ներկայացնել ըստ յուրաքանչյուր տեղի, գավառի ու քաղաքի առանձին-առանձին: Որովհետև ոչ մի օր ու ժամանակ անդորրություն ու հանգիստ չտեսանք. մեր կյանքի բոլոր ժամանակները լի եղան խռովությամբ ու նեղությամբ, և օրըստօրե միայն ավելացան շարչարանքներն ու տառապանքները: Թեպետև շատ տարիներ ապրեցին մեզ մոտ, սակայն նրանցից ոչ մեկը բարեմիտ չեղավ մեր նկատմամբ. օձի պես նրանց բարկությունը երբեք չզսպվեց, և կրակի պես չհազեցավ նրանց ազահությունը. նրանց միտումները միշտ շար էին մեր հանդեպ, իսկ խոսքերը՝ նենգությամբ լի: Ամեն

առավոտ սկիզբ էր դրվում նոր աղետների, որովհետև նրանց բոլորի նպատակն էր բնաջնջել մեզ իբրև հնացած ձորձեր, վերացնել մեր հիշատակը իրենց միջից, որպեսզի բնավ չնայեն ու շտեսնեն մեզ կենդանի, այլ մեր գերեզմանները անհետանան իրենց ոտների տակ:

Այդ պատճառով էլ պետք է լինեին հին ժամանակագիրները, որ անսխալ ի մի բերելով ներկայի ու անցյալի դեպքերը՝ ըստ պատշաճին ու իրենց վայելու լեզվով շարադրեին այս երկը, իրենցից հետո թողնելով կատարված իրադարձությունների հիշատակները. դրան վկա է մեր նախնիների պատմագրությունը: Իսկ ինչ որ գրվեց այս մատյանի մեջ, լրիվ չէ, այլ միայն եղած, մեր գլխով անցածների սկիզբն է, որովհետև ամբողջ կատարվածը մտաբերել ու գրի առնել չկարողացանք. իսկ այս ամենը ներկայացրինք նրա համար, որպեսզի ընթերցելով դուք իմանաք, որ մեզ պատահած բոլոր փորձությունների պատճառը մեղքերը եղան, որ նայելով մեզ՝ զարհուրեք ու վախենաք տիրոջից, դողաք նրա զորության ահից, նախօրոք խոստովանությունով և ապաշխարությամբ կանխեք պատուհասները և ոչ թե գալուց հետո դիմակայեք նրանց...

Ք. Հակոբյան, «Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանը Երևան, 1960, էջ 255»:

10. Լաստիվերցին երկու անգամ է հիշատակել Աղոթի աշխարհը կամ գավառը և այնտեղ գտնվող Հավաճիչ բերդաքաղաքը:

Ոստանափրոքների մոտ հակասական կարծիքներ կան: Ըստ Չամչյանի (Նշվ. աշխ., հար. Բ, էջ 881, 962, հար. Գ, էջ 161) Աղոթին մի փոքր գավառ է Տուրուբերանում, իսկ Հավաճիչը գտնվում է այդ գավառում: Ինճիճյանը (Նշվ. աշխ., էջ 375) կարծի է, որ Լաստիվերցու մոտ Աղոթին վրիթակով է, պետք է լինի Աղոթի, որը Տայթի մի գավառն էր 2. Տայջյանը կտրականապես մերժել է այս «ուղղուժը» («Հայ բնագիշուժյունը Սև ծովին մինչև Կարին», Վիեննա, 1921, էջ 63):

Քանի որ Վասիլ 2-րդը այդ ժամանակ Արշամունյաց գավառի Երեզայում էր (Ժան. 8), որեմն բնական է, որ նա այնտեղից պիտի գնաք Տուրուբերանի Հարթ գավառը, ինչպես այդ կա Ասողիկի և Լաստիվերցու մոտ: Նա իր ուղևորության վերջում է անցել բուն Տայթով: Որպես լրացուցիչ փաստ կարող ենք նշել Լաստիվերցու հաջորդ վկայությունը, որից պարզվում է, որ Լիպարիտի որդի Իվանեն իր գործողությունները ծավալել էր ոչ թե Բարձր Հայքում կամ Տայթում, այլ Տուրուբերանում, որտեղ էին նաև Աղոթի գավառն և Հավաճիչ լեռը: Որեմն, Լաստիվերցու բնագրի հիշյալ հատվածում վրիթակ չկա, իսկ Աղոթի աշխարհը կամ գավառը և Հավաճիչ լեռն ու քաղաքը (Ասողիկ), բերդն ու քաղաքը (Լաստիվերցի) գտնվում էին Տուրուբերանում, այսինքն՝ Տարոն աշխարհում՝ ինչպես այն հաճախ անվանվում էր: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է արաբ պատմիչ Իբն Ջաֆրիի հաղորդածը. Կարին քաղաքի արաբական ուժերի դեմ պայքարելու համար բյուզանդացիք նրա դիմաց կառուցել էին մի նոր քաղաք, որը կոչվում էր Հավաճիչ (արաբ. «Հավաճիչ»): (Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում», Երևան, 1965, էջ 162: Այստեղ Հավաճիչը դրված է Տուրուբերանի Մարգարի գավառում, էջ 223, նակ՝ 96 էջի քարտեզը):

11. Խոսքը ուսական զորագնդի մասին է, որը մասնակցում էր Վասիլ 2-րդի ձեռնարկած արշավանքներին: Ասողիկը պատմում է (էջ 276—77), որ ուսաց զոռ (վեց հազար, ըստ Լեոյի՝ հազար, Նշվ. աշխ., էջ 631) հետևազոր կար այնտեղ, որոնք զինված էին նիզակով և վահանով: Վասիլը այդ զորքը վերցրել էր ուսաց թագավորից (իմա՝ Կիևյան իշխան Վլադիմիր Ավաստուլովից, որի հետ խնամիրական կապերի մեջ էր Կայսրը իր քրոջը՝ Աննային, կնուսյան էր ավել նրան):

12. Այստեղ պատմիչը անհարկել է կայսրի խոստացած ռազմա պարգևների մասին, որոնց էլ սպասում էին: Այսինքն՝ Վասիլ 2-րդը ինքն էլ էր խառը Գ. Կյուրոպաղատին թունավորելու գործում, նա պարգևներ էր խոստացել, մի բան, որ իրապես կատարեց:

13. Գուրգենը (994—1008)՝ Բագրատ 3-րդի (978—1014) հայրը, իշխում էր Շավշեթ-Կղարքում, Սամցխեում և Վերին-Ջավախում: Մերագիտի թագավոր Բագրատ 3-րդը պայթուցով միացնելով Քարթլին, Արև-

Մայան Վրաստանը, Տառ-Կղարքը, Կախեթի-Էրեթին, ստացավ թագավոր Ափխազաց և Վրաց տիրոջը, հիմք դրեց միացյալ Վրաց պետության:

14. 11-րդ դարում Բյուզանդական կայսրության մեջ գոյություն ունեք պաշտոնյաներին տրվող 15 աստիճան՝ հաջված բարձրից ցածր՝ կեսար, սեվաստ, նովոդեսպիսոս, կյուրոպաղատ, պրոտոպրոնոքոս, պրոնոքոս, մագիստրոս, վաստարքոս, վեստ, անթիպատ, պատրիկ, պրոտոպարիտոս, սպաթարիո-կանդիդատ, սպաթարիոս, կանդիդատ (H. Скабланинович. «Византийское государство и церковь в XI веке», С.-Петербург, 1884. էջ 149—150):

Դավիթ Տայջյուն, Գրիգոր Գահլավունուն, Անի-Շիրակյան թագավորության կործանման գործում (1045) ակտիվ դեր խաղացած Սարգսին և ուրիշների տրված բյուզանդական համապատասխան աստիճանը հաճախ գտնում է նրանց համար մականուն՝ Դավիթ Կյուրոպաղատ, Գրիգոր Մագիստրոս, Վեստ Սարգիս և այլն:

15. Հարթը Տուրուբերան նահանգի 9-րդ գավառն է, այժմ համապատասխանում է Բուլանիի շրջանին: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ այս գավառը իր անունը ստացել է Հայկ նահապետից: Հարթը 9—11-րդ դարերում թանգրակյան շարժման կարևոր կենտրոններից էր:

16. Մանազկերտը գտնվում է Հարթ և Ապահունիք գավառների սահմանագլխին, Եփրատի վտակ Արածանիի մոտ, ահա թե ինչու այն երբեմն հաջվում են Հարթի, երբեմն՝ Ապահունիքի մեջ: Լաստիվերցին մեկ անգամ համարում է ամառ բերդ ունեցող քաղաք Տուրուբերանի Ապահունյաց գավառում, մեկ անվանում է Մանազկերտի գավառ:

Արաբական Սուլայմ ցեղին պատկանող կայսրիկները 9-րդ դարում գրավում են Մանազկերտը, որը նրանց ամիրայության հիմնական կենտրոն է գտնում: 968—969 թ. Բյուզանդիան գրավում է Մանազկերտը, հիմքից կործանում նրա պարիսպները: Վարդ Ալեքսոսի ապստամբության (976—79) ընդմանը օգնելու համար Մանազկերտը ևս արվում է Կյուրոպաղատին, որի մահից հետո Տայթը և նրան նվիրած բոլոր հողերը, այդ թվում՝ Մանազկերտը, Վասիլ 2-րդը միացնում է Բյուզանդական կայսրությանը: Լաստիվերցին մանրամասնորեն պատմում է 1045 թ. Տուրքիի զինավորությանը թուրք-սելջուկների կողմից Մանազկերտի պաշարման, քաղաքի հետոսական պաշտպանության և թշնամու ետ նահանջելու մասին: 1070 թ. սելջուկյան հաջորդ սուլթան Ալի-Արսլանը գրավում է Մանազկերտը, գաժանորեն լուծում իր հորեղբոր այնտեղ սենցյալ անեցած անհաջողության վրեժը: Բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Գիդոցենսը (1068—71) ևս է նվաճում Մանազկերտը, իսկ 1071 թ. այս քաղաքի մոտ նա մեծ պարտություն է կրում Ալի-Արսլանից և գերիվարվում: Տե՛ս Ժան. 213:

17. Բագրևանդը գտնվում է Այրարատ նահանգում, այն Բագրատունիների սահմանական գավառն էր: Այժմյան Ալաշկերտի դաշտը ընդգրկում է Բագրևանդի տերիտորիայի մեծ մասը:

27. Կարևի է եմբարդի, որ պատմիչի խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Նարեկացուն (951—1003): Բնագրում ասված է՝ «Գրիգոր յոյժ իմաստունն բանիւք», որը ոչ միայն նշանակում է՝ խոսքերով իմաստուն, շափազանց բանագետ, այլև՝ շատ իմաստուն իր գրավոր խոսքերով, ստեղծագործություններով: Ուշագրավ է, որ Ուռհայեցին (էջ 179) Գագիկ 1-ինի ժամանակի նշանավոր վարդապետների թվում չի հիշատակել ուրիշ Գրիգոր վարդապետի, բացի Գրիգոր Նարեկացուց:

28. Հովհաննես-Սմբատը (1020—1041) Անի-Երրակյան Բագրատունյաց թագավոր Գագիկ 1-ինի (990—1020) ավագ որդին էր, մարմնով խոշոր ու հաստ, դանդաղաշարժ, պատերազմական գործին անընդունակ, սակայն, ինչպես վկայում են աղբյուրները, խելացի ու շինարար: Աշոտը (1020—1041) նրա հակապատկերն էր՝ գործարար, ազամիկ, իսկապես այնպիսին, որի կարիքն այն ժամանակ Հայոց աշխարհը խիստ զգում էր: Սակայն, համաձայն ընդունված կարգի, թագավոր է դառնում ավագ որդին: Նրա և Աշոտի միջև սկսվում են զահակապետական վեճեր: Սպարապետ Վահրամ Պահլավունին, Ախիազիայի և Վրաստանի թագավոր Գեորգի 1-ինը (1014—1027) միջնորդում են ու հաշտեցնում նրանց: Հովհաննես-Սմբատը թագավորում է Անիի և շրջակա գավառների վրա, իսկ Աշոտը՝ «զբոց աշխարհում»՝ Անիից ու Երրակից գուրս գտնվող տեղերում, որոնք սահմանամերձ էին Պարսկաստանին և Վրաստանին (Թեոդոս Սեուկ լճի ավազանը, Արագածոտն, Նիզ, Կոտայք և այլ գավառներ):

29. Շատիկ բերդը գտնվում էր Ճակատք գավառում (Ասորիկ, էջ 188), իսկ Ճակատք գավառ եղել է և՛ Այրարատում, և՛ Տայքում: Չամչանը (Եջվ. աշխ., հոր. Բ, էջ 866, հոր. Գ, էջ 164), Ինճիճյանը (Եջվ. աշխ., էջ 443), Ալիշանը (Այրարատ, էջ 124) Շատիկը դրել են Այրարատ նահանգի Ճակատք գավառում: Անիի թագավորները, ինչպես երևում է, շատ էին ձգտում տիրել Շատիկ ամուր բերդը: Գեոռն Սմբատ 2-րդը (977—990) այն խլում է Կարսի թագավոր, իր հորեղբայր Մուշեղից (962—984/85), միայն Տայքի Կյուրոպաղատի միջնորդությամբ է նա վերագաղթեում:

30. Բարձր Հայքի Կարին գավառի հին և նշանավոր բնակավայրերից է, 387 թ. Հայաստանը երկու մասի բաժանելիս քաղաքն անցավ Հռոմեական կայսրությանը: Կայսրի անունով քաղաքը վերանվանվեց Թեոդոսի քաղաք՝ Թեոդոսուպոլիս:

7-րդ դարից այստեղ հաստատվեցին արաբական զորքեր՝ դարձնելով այն կարևոր հենակետ ընդդեմ Բյուզանդիայի նրկար պայքարից հետո ի վերջո Բյուզանդիան 949 թ. կարողացավ գրավել քաղաքը, մեծ ավերածությունների ենթարկելով այն: Ինչպես վկայում է Լաստիվերցին, 1018 թ. Բյուզանդիան նիկոմիդիացի (Փսքր Ասիայի Բյուֆանիս գավառի քաղաքներից էր Նիկոմիդիան) մի իշխանի ձեռքով վերադարձրեց կառուցել և տալիս Կարինը, դարձնելով հենակետ նոր նվաճումների համար: Չնայած անառարկան կարևոր ճանապարհների վրա էր քաղաքը, սակայն անընդհատ հարձակումների պատճառով չժաղկեց: Թուրք-սելջուկների կողմից

1048 թ. Արմեն Կորմազկունց հետո այստեղի բնակչությունը տեղափոխվեց Կարին, այն կոչվեց «Հոռոմների Արժն» («Arzanar-Rum», որից՝ Արզրում, հետո՝ Էրզրում):

31. Գեորտա Ա կաթողիկոսը (1019—58/59), որին հետագայում Գեոտագարձ մականունն է տրվել, իր ժամանակի գրասեր անձնավորություններից էր: Նրա պատվերով գրվել են Պատմություն (հեղինակ՝ Հովհ. Տարնեցի), մեկնություն, արտագրվել են ձեռագրեր, նրա անունով մեզ են հասել արձանագրություններ և հիշատակարան, ինչպես նաև՝ Հանգստյան և Մարտիրոսաց շարականներ: Սակայն նա եղել է փառամոլ և արժաթասեր, նսպատել է Հայաստանում բյուզանդական տիրապետության հաստատմանը, միաժամանակ պայքարել է քաղկեդոնության դեմ: Լաստիվերցին իր Պատմությունում զուսպ, բայց հետևողականորեն քննադատել է նրան:

32. Վաղարշակերտ քաղաքը գտնվում է Այրարատ նահանգի Բագրևադ գավառում: Այստեղի ազնվությամբ վրացի եպիսկոպոսի անունն է Զաքարիա:

33. Օկոմին Այրարատ նահանգի Բասեն գավառում Սիրանիս կոչված լեռան մոտ հարուստ և մարդաշատ ավան էր, որի շուրջը կային գյուղեր և ագարակներ: Չնայած 1021 թ. ավերումին, Օկոմին դարձյալ ծաղկում էր 3055/56 թ. վաշկատուն ցեղերը արշավում են Բասեն գավառը և Օկոմի ավանում 30 000 մարդ սրի քաշում, ավերում ու թալանում ամեն ինչ:

34. Խաղտիքը կոչվել է Ճանիվ (կա և Ճանիկ ձևը), վրացերեն՝ Ճանեթի, այժմ՝ Լազիստան: Ըստ Աշխարհացույցի՝ Կողքիս կամ Եգեր աշխարհի շրջա մասերից մեկն է Խաղտիքը կամ Ճանիվը, որն ունի Մեգաղոս-Պոտամոս գետը: Խաղտիքը գտնվում է Ան ծովի (Պոնտոսի) հարավարևելյան կողմում, Պարխար լեռներից հյուսիս-արևմուտք:

35. Պատմության որոշ ձեռագրերում և վեներիկյան տպագրությունում (1844, էջ 9) գրված է, որ Վասիլ 2-րդը «հասան է ի գաւառն Վանդից, կամ ի Փորակ»: Առանձին ձեռագրեր ունեն «հասան է ի գաւառն Կարմիր (Կամիր) Փորակ: Գեոռն Ինճիճյանը (Եջվ. աշխ., էջ 432) կասկածի է ենթարկել այս, սակայն, որ Փորակը ոչ թե նույն Վանանդի այլ անվանումն է, այլ այդտեղ մի ձոր է, կամ ինչ-որ տեղ: Լաստիվերցու Պատմության երևանյան հրատարակությունում (էջ 29) այն ճշտված է՝ «հասան է Վանանդ, ի Կարմիր Փորակ»:

36. Պաղակացիքը (Հյուսիսի ծով, այժմ՝ Չըլդըբ լիճ) գտնվում է Վանանդ գավառի հյուսիսում: Վրաց աղբյուրներում այն հայտնի է Ցելի անունով:

37. Մեծ իշխան Ռատը (Ըռատ) վրաց հայանի զորավոր կիպարիս կաթողիկոսների (1026—58, 1058—64) ավագ եղբայրն էր: 1031 թ. Վասիլ 2-րդը արշավում է վրաց Գեորգի I թագավորի դեմ: Ըստ այլ տեղեկության՝ Հակատամարտը լինում է Երիմբ գյուղում (Համառոտ պատմություն վրաց ընծայելու Ջուաշելի պատմիչի, Վեներիկ, 1884, էջ 110): Մեծ

կառուած է լինում, որտեղ սպանվում է Ռուսը՝ Լիպարիտ ձեծը որդին, Լիպարիտ Լիպարիտյանի եղբայրը: (Մանրամասնութունները տե՛ս Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, պետ. համալսարանի Ն. Սառի անվան կարմիր աշխատություններ, № 2, 1947, էջ 103—149):

38. Երրայական շորս ձեռնարկները մեկն է Երեմիան: Աստվածաշնչում գետնի վրա են նրա Մարգարեությունը և Երուսաղեմի վերաբերյալ ասված հռչակավոր Ողբը, որը խոր ազդեցություն է թողել Լատտիվերցու վրա:

39. Սև ծովի (Պոնտոսի) հարավային ափերին տարածված հռոմեական պրովինցիա Պոնտոս գավառը (Պոնտոս Կապադովիո) 536 թ. հետո Պոզեմոնական Պոնտոսի հետ միացվեց Առաջին Հայք պրովինցիային: Պոնտոսի Տրապիզոն քաղաքում է 1021 թ. գեղատեմբերին Պետրոս Ա կաթողիկոսը հանգրվում Վասիլ 2-րդին:

40. Հռոմոսի վանքը գտնվում է Անիից շորս կմ. դեպի արևելք, Ախուրյանի ափին, որտեղ երեք վանքեր կան՝ Ս. Հովհաննես, Ս. Գեորգ և Ս. Մինաս: Այլշանը կարծել է, որ աշտմյան Ս. Հովհաննեսը կառուցված է նախկին Հռոմոսի վանքի տեղի վրա (Այլշան, Շիրակ, Վեներակ, 1881, էջ 19): Սակայն Քորամանյանը մանրամասն ուսումնասիրելով՝ ուղղել է իսկական Հռոմոսի վանքը Ս. Մինաս կարծված եկեղեցին է: Այս վանքի անունով կոչվել են նաև մյուս երկուսը (Ք. Քորամանյան, Ռ՝րն է իսկական Հռոմոսի վանքը, Արեւմտահայաստան, 1911): Ժամանակին հռչակված այս վանքը ունեցել է հարուստ մատենադարան, ուսումնարան, աղբատներին հյուրընկալող ասպնջականոց:

41. Հայ մատենագրության մեջ Վրաստանը կոչվել է ոչ միայն Վերքս ալև՝ Վեռխա, Իվերիա, իսկ վրացիները՝ իվերացիք, վերիացիք: Լատտիվերցին գրել է «Վերք», «Վրաց», այստեղ՝ «վեռիացաց»:

42. Մուսվիզը (իմա՝ Նիկիֆոր Փոկաս) Վարդ Փոկասի (ծան. № 46) որդին էր, որը 1022 թ. Քսեֆեսի հետ գլխավորում է փոքրասիական զինվորական ազնվականության ապստամբությունը՝ ընդդեմ Վասիլ 2-րդի:

43. Մազազար գտնվում է Խաղտիքում: Այլշանը կարծել է, որ այս բնիկը գտնվել է Վերին Բասենում (իմա՝ Վանանդում), հետագայում այն վերանվանվել է Մասուզ (Այլշան, Այլարատ, էջ 23):

44. Ռազմական փառքով հռչակված հայազգի զորավար էր Վարդ Սկլերոսը, որի քույրը բյուզանդական կայսր Հովհաննես Ա Չմշկիկի (969—976) կինն էր: Վարդը 976 թ. Մալաթիայում իրեն հայտարարելով կայսր, երեք տարի շարունակ սարսափեց մեջ էր պահում կայսրությունը: Նրա դեմ են հանում Նիկիֆոր Փոկասի (963—969) եղբոր որդուն՝ Վարդ Փոկասին (ծան. 46):

979 թ. Հայիս գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Սկլերոսը պարտվում է, փախչում, բայց բռնվում է և շղթայակապ տարվում Բաղդադ: Ազատվում է, զորք հավաքում, փորձում է կռվել Վարդ Փոկասի դեմ: Վերջինս խորհուրդով բանտարկում է նրան: Փոկասի մահից հետո

ապստամբում է, ցանկանում է փախչել Վասիլ 2-րդի դեմ. քանակազորակների միջոցով հաղթվում են: Կայսրին ներկայանալիս կարտաձում է, 991 թ. մահանում: (Հմմտ. Առաջիկ, էջ 190, Ռուհայեցի, էջ 33—84):

45. Ասադիզը (էջ 194) գրում է, որ Վարդին ասնում են Բաղդադ քաղաքը, որ Բարեյունն է: Քակ մեկ այլ տեղ (էջ 265) զգուշացնում է, որ այդ Բարեյունը քաղաքացիների աշխարհից է: Մինչդեռ Լատտիվերցին այն կոչում է քաղաքացիների (իմա՝ բարեյունների) քաղաք: Բոլոր դեպքերում խոսքը Բաղդադի մասին է, որը 762 թ. Տիգրիտի օրհու ափերին հիմնել է Արասյան զինատեսիլի երկրորդ խալիֆ Զաֆար ալ-Մանսուրը (754—775), այն դարձնելով մայրաքաղաք:

46. Այսինքն՝ Վարդ Փոկասը, որը բյուզանդական կայսր Նիկիֆոր Ժ Փոկասի (963—969) եղբոր որդին էր: Վերջինս իր հորեղբոր ապանաթյանից հետո ապստամբություն էր բարձրացրել Ասիայում: Նոր կայսր Հովհաննես Չմշկիկը (969—976) նրա դեմ է ուղարկում Վարդ Սկլերոսին: Վարդ Փոկասը պարտվում է, արքայազն Քիոս կղզին: Կայսրության նոր ծանր կացության ժամին, երբ Սկլերոսը պաշարել էր Կ. Պոլիսը, նրա գեմ է հանվում այդ արքայականը: Վերջինս ի վերջո հաղթում է, մնում Բյուզանդիայի առիական բանակի գլխավոր հրամանատար: Սակայն 987 թ. ապստամբում է Վասիլ 2-րդի դեմ, իր կողմնակիցներից հռչակվում կայսր: Մեկ տարի ութ ամիս հետո, 989 թ., վճռական ճակատամարտից առաջ հանկարծամահ եղավ՝ հավանաբար թունավորվելով:

Լատտիվերցու Պատմության աշխարհարար առաջին թարգմանությունում (էջ 200, ծան. 40) այս Փոկասը շփոթված է Բյուզանդիայի մեկ այլ կայսր Փոկասի հետ (602—610), որը սպանել է Մորիկ կայսրին (588—602):

47. Չամչյանը (նշվ. աշխ., գիրք Բ, էջ 1041) նկատել է, որ այստեղ վրձնակա կա: Դավիթը ոչ թե Սենեբերիմ է կոչվել, այլ նա Սենեբերիմ որդին է: Սենեբերիմը կոչվել է նաև Հովհաննես (Աբշյան, Հայագատում, էջ 309, ծան. 2): Հետևաբար, բնագրում պետք է լինեն «Յովհաննես», որ Սենեբերիմ կոչվեք կամ «Դավիթ որդի Սենեբերիմայ»: Վերջինը առիկ հավանական է, քանի որ այլ աղբյուրներում Նիկիֆոր Մուսվիզի կողմ կամ գեմ գործել է Դավիթը: (Հմմտ. Ռուհայեցի, էջ 51, Սմբատ, էջ 28) Վաստատությանը Վասիլին կարող էր հանձնել և փոխարենը սասնա, նոր հողեր, անշուշտ, Սենեբերիմը: Սակայն գործաբար կնքվել է նրա որդու՝ Դավիթի միջոցով, որը մեկնել է Կ. Պոլիս կամ Տրապիզոն՝ Վասիլ 2-րդին հանդիպելու: Ճիշտ է, պատմիչը այլ առիթով է խոսել Վաստատական փոխանակման մասին, բայց ցավոք չի նշել զաղթի ճիշտ թվականը (1021/1022):

48. Վաստատականը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից 8-րդն է և տեղի-տեղի առիթով ամենաբնագրականը (շուրջ 40870 էտա. կմ): Այն ըստ Այլարատ-հայտնի ունի 35 գավառ: Աստմանակից է Տուրուքերտան, Այլարատին, Մրտնեբին, Գարակահայեցին, Կարեթին, Մակրին և Աղանեբին: Նրա միջով են անցնում Արարիք, Տիգրիսի և Վանա լճի ավազաններին պատկանող

բազմաթիվ գետեր ու գետակներ: Հարուստ է եսթրով, պղնձով, կապու-
րով, երկաթով, աղով և այլ հանածոներով: Վանա զեղեցիկ լիճը և գե-
տերը հարուստ են ձկներով: Վասպուրականը հայ ժողովրդի կազմավոր-
ման շրջանի բնօրրաններից է. պատահական չէ, որ 9—6-րդ դդ. (մ. թ. ա.)
Տուշուզի (Վանը) Ուրարտական պետության մայրաքաղաքն էր:

Վասպուրականում իշխում էին Արժրունիները, որոնք 908 թ. այգտեզ
հիմնում են թագավորություն, որը հզորանում է հատկապես 10-րդ դա-
րում և 11-րդ դարի առաջին կեսին: Եինարարական մեծ աշխատանք է
ծավալվում հատկապես Գագիկ Արժրունու (908—943) ժամանակ: Գագիկը
Սանվել հանճարեղ ճարտարագետի ձեռքով ի թիվս այլ կոթողների կա-
ռուցել է տալիս Աղթամարի Ս. Խաչ ընդհակազարդ վանքը, որը հայ
ճարտարագետության գլուխ-գործոցներից է: Եինարարական այդ աշխա-
տանքների մասին հազվագյուտ տողեր է թողել Քովմա Արժրունու երկի
շարունակողը՝ անանուն (երկրորդ) Արժրունին:

10-րդ դարի 30-ական թվականներին Ատրպատականում իշխանու-
թյուն կազմած գեմիկները արշավում են Վասպուրական: Արշավանքներից
սաստիկանում են 1016—21 թ., Թուրքական հրոսակախմբերը հրի ու սրի
են ննջարկում երկիրը: Այդ արշավանքների, բյուզանդական նվաճողական
քաղաքականության հետևանքով և 1000-ամյակը լրանալու սարսափից Սե-
նեբերիմ Արժրունին (1003—1026) Վասպուրականը (10 քաղաք, 72 բերդ
ու ամրոց, 4400 գյուղ, բացի վանքերից) հանձնում է (1021/1022) Վա-
սի 2-րդին, փոխարենը ստանում Փոքր Հայքի Սերաստիա (Սվազ) քա-
ղաքն իր շրջապատով: Հազարավոր մարդիկ նրա հետ գաղթում են Կա-
րենի եզերքի՝ սրտերում կակիծ ու մրմուռ: Սեչունկները շուտով Վաս-
պուրականը զբաղում են Բյուզանդիայից, 11-րդ դարի վերջում այնտեղ
կազմվում է Շահ-Արմենիների էմիրությունը:

49. Տե՛ս ծան. 48: Սերաստիայի տեղագրության մասին մանրամաս-
ները տե՛ս Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ, 1853, էջ
517, 554—55, 2. Տաշլյան, Հին Հայաստանի արևմտյան սահմանը, Վիեն-
նա, 1948, էջ 152—159:

50. Ասողիկի մոտ (էջ 270) հիշատակված կա Փերս անունով դոքա-
վար, որը վրաց իշխանաց իշխան Ջոշիկի որդին էր: Նա փառարանված
Վահրամ Պահլավունու հետ 998 թ. մեծ շարժ է տալիս Ատրպատականի
Աբլահան էմիրի որդի Մամլունին: Արդյոք նո՛ւյն Փերսի մասին է այստեղ
խոսքը:

51. Սալթրոս (հետագայում՝ Սալթրի) գյուղը գտնվում է Թառն
գավառի արևելյան սահմանում, որից հետո սկսվում էին Հավնունիք և
Արեղյանք գավառները: Ըստ Ալիշանի՝ այն գտնվել է Խանի-չալ և Արաքս
գետերի խառնման տեղում (Այրարատ, էջ 16, 36): Հմմտ. АДОНИ, նշվ.
աշխ., էջ 301:

52. Խաղտո Առիճը (այժմ՝ Գաղտառիճ) գտնվում է Բարձր Հայքի Կա-
րին գավառի արևելյան սահմանում, Եփրատից հյուսիս: Այն ժայռոտ կիր-
ճի մեջ ամուր բերդ է:

53. Եղիմյի հիշտն տեղն անհայտ է: Ինճիճյանը (նշվ. աշխ., էջ 534)
մտածվորապես նշում է Բասեն գավառում, Սալթրոս գյուղի մոտ: Ալի-
շանը տարակուսանքով նույնպես այն սահմանակից է համարել Տալթի
Պարտեզ (ի՛նչ՝ Պարտիզաց փոք) գավառին:

54. Այսինքն՝ ափիսագ-վրացական թագավոր Գեորգի 1-ինը (1014—
1027):

55. Հերը (այժմ՝ Խոյ) Պարսկահայքի 9-րդ գավառն է, որը գտնվում
է Կասպտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս: Կոտոր գետի մոտ մի ոչ մեծ դաշ-
տի կենտրոնում գտնվում էր գավառին համանուն Հեր (այժմ՝ Խոյ) քա-
ղաքը: 9—11-րդ դդ. Հեր և Զարևանդ գավառները մտնում էին Վասպու-
րականի իշխանության մեջ:

56. Նորայր Բյուզանդացին իր «Նախնիք» (էջ 829) անտիպ աշխա-
տությունում (միլիոնավանդ Մաշտոցի անվ. մատենադարանում է)
տալղել է այս հատվածը («այլ ի ցրտոյն վարանսն էին» կամ «այլ առ
ցրտոյն վարանսն») «առ ցրտոյն վարանսն» ձևով, որը հաստատվում է
լատիվերցու Պատմության ամենահին ձևագրով (Մաշտոցի անվ. մատ.,
ձև. № 2865, 13-րդ դ.): Նախորդ (աշխարհաբար) թարգմանությունում
(էջ 26) ազավազված այս հատվածը մնացել է ճապաղ վիճակում:

57. 1022 թ. ափիսագ-վրացական դրոջը պարտվում է, և Վասի 2-րդի
և Գեորգի 1-ինի միջև կնքվում է հաշտություն, որով Կյուրոպաղատին
դատական օրոնյութները անցնում են Բյուզանդիային, միաժամանակ Վա-
սիլը երեք տարով պատանդ է վերցնում փոքրահասակ թագածառանդ
Թագարատին և իր հետ տանում Կ. Պոլիս:

58. Նիկիան Փոքր Ասիայի Բյութանիա գավառի գլխավոր քաղաքներից
է, որի բնակիչների անվամբ էլ հեղինակը կոչել է գավառը: Կոստանդինը
(1025—1028) այս ժամանակ գտնվում էր Բյութանիա գավառում:

59. Ըստ Լատովիբցու՝ Վասի 2-րդի թագավորելու վերջին տարին
հայտց 474 (1025) թ. է: Տե՛ս հաջորդ ծան.:

60. Կոստանդին 8-րդը՝ իսկապես իր եղբայր Վասի 2-րդի գահակցի
էր: Նա թագավորեց Վասիի մահից անմիջապես հետո՝ 1025 թ. ղեկավար-
ների կեսերից մինչև 1028 թ. նոյեմբերի կեսերը, այսինքն՝ չորս տարի
(առ. ամիսների հաշվով), իսկ իրականում՝ երեք տարի: Լատովիբցին
ասում է, որ հայտց 475 (1026) թ. Կոստանդինի թագավորության առա-
ջին տարին է, ուրեմն նա հայտց 474 թ. համարում է Վասիի թագավո-
րելու վերջին տարին, շնայած ըստ հայկական թվագրության այն ավարտ-
վում է 1026 թ. մարտի 15-ին: Հնարավոր է՝ այստեղ պատմիչը առաջ-
նորդված լինի քրիստոնեական թվագրությամբ, տարիքիվը հայկական
հաշվով նշելուց անկախ:

61. Կոմիանոսը Նիկեիոս Կոմնենն է: Բյուզանդական պատմիչ Կեղ-
րենոսը գրում է, որ այս Նիկեիոս Կոմնենոսը խոհեմ, առաքինի և քաջ
մարդ էր: Նա նշանակվում է Վասպուրականի կառավարիչ, առանց հիմ-
նավոր պատճառի պաշտոնանկ է արվում, տարվում Կ. Պոլիս, կուրացվում

4G. Cedreni, „Compendium“, Bonn, 1839, հատ. II, 481—483),
լատիվերենի մեծարժեք է նրան, որ նա Արճեշը (ժան. 63) իր գաղա-
պարտներով ենթարկել է Բյուզանդիային:

62. Կապուղիկիան Փոքր Ասիայի գավառներից է:

63. Արճեշ քաղաքը գտնվում է Տուրքմենիստանի Աղիզվա գավառում,
Վանա լճի Հյուսիսային ափին: Հին Արճեշի ավերակները Վանա լճի
բարձրանալու հետևանքով մնացել են ջրի տակ: 11-րդ դարի սկզբին Ար-
ճեշում իշխող մահմեդականները գտնվում էին Վասպուրականի Արժրունի-
ների ենթակա վիճակում: Սենեքերիմ Արժրունու՝ Սիբաստեա տեղափոխ-
վելուց հետո (1021/1022) այն ևս անցավ Բյուզանդիային, սակայն մահ-
մեդականները շարունակում էին իշխել այնտեղ: Վասպուրականի կաթա-
պան Նիկեիոս Կոմնենոսը մոտավորապես 1023—26 թ. զբաղեցրեց Արճեշը և
վերջ դրեց տեղի մահմեդականների իշխանությանը: Հենց այս դեպքն է
հիշատակել Լատիվերենի:

64. Պատմության ձեռագրերում և վեներիկյան (1844) տպագրությու-
նում (էջ 22) այս անունը աղավաղվել է՝ դառնալով Նիկիտոմ (քննադատ՝
«գերիկիտոմ»): Պատմության երևանյան (1963) հրատարակությունում
(էջ 41) նշված է, որ Ն. Ադոնցը «Notes arméno-byzantines» («Յց-
zantion», 1935, 1, p. 180, n. 1) աշխատությունում ուղղել է ոմն Նի-
կիտոմ (սլավոնական ոմն), որից և վերցվել է ուղղումը: Սակայն Մաշտոցի
անվ. մատ. ձեռ. 3502, էջ 368ր կա՝ «գերիկիտ ոմն» ընթերցվածը. այն չի
նշված այս նոր հրատարակությունում: 2. Մանանդյանը կարծել է, որ
ազճատված այդ անունը պետք է լինի Նիկոգեմոս կամ Նիկոմիդես (նշվ.
աշխ., էջ 26, ժան. 2):

9. Կեդրենոսը, հավանաբար, այդ անձնավորության մասին է ասում,
որ Նիկոլայոսը նշանակվում է գլխավոր սպարապետ և սենեկապետ
(G. Cedreni, նշվ. աշխ., հատ. II, էջ 480):

Արշավանքը տեղի է ունեցել Կոստանդին 8-րդի թագավորելու 2-րդ
տարին՝ 1027 թ.:

65. Միմովի ներքինին, հավանաբար, Կեդրենոսի նշած անձնավորու-
թյանն է, որը նպատակ է Կոստանդին 8-րդի մահից հետո կայսր գառ-
նալու Ռոմանոս 3-րդին (1028—34): Պառնիկիմանոսը (կամ՝ Պառնակիմա-
նոս, հմմտ. Ուոհայցի, նշվ. աշխ., Երուսաղեմ, 1869, էջ 549, ժան. 3),
հունարեն՝ Para-Koimonemos, բարձր աստիճան կամ փոքրագույն էր բյու-
զանդական արքունիքում: Պառնիկիմանոսը կարելի է թարգմանել՝ սենեկա-
պետ:

66. Կոստանդին 8-րդը (1025—28) ոչ թե երկու, այլ երեք դուստր
ունեի՝ Եվդոկիան, Ջոյին և Յեոդորան: Մեծը՝ Եվդոկիան, վաղուց վաճք
էր մտել, փոքրը՝ Յեոդորան, հրաժարվել էր ամուսնանալուց, մնում էր
50-ամյա Ջոյին, որի հետ ամուսնացողը պետք է հարաբեր Կոստանդինին:
Հնարությունը վիճակվեց Ռոմանոս Արզիրոսին (1028—34)՝ Հեռադայում

Ջոյին օգնությամբ դավադրաբար սպանվում է այս Ռոմանոս III կայսրը,
որի մասին պատմում է նաև Լատիվերենի:

67. Հալպը (Հալիպ) Ասորիքի (այժմ՝ Սիրիա) մայրաքաղաքն էր, որը
կոչվում էր Բեռիա:

68. Միջին դարերում Սև լիճ են կոչվել Կիլիկիայի և Ասորիքի միջև
հարավից Հյուսիս ձգվող Ամանոս լեռնաշղթայի Հյուսիս-արևելք ու արևելք
թեքվող ճյուղերը, որոնք միանում են Կիլիկիայի Հյուսիսից դեպի արևելք
ձգվող Տավրոս լեռնաշղթայի ճյուղերին: Այս լեռան վրա կային հույն և
ասորի շատ կրոնավորների և ճգնավորների անապատներ ու մենաստան-
ներ: Այգաեղ, հատկապես 11-րդ դարում, խույս տալով Բյուզանդիայից
ու թուրք-սելջուկներից, հավաքվում են հայ կրոնավորներ: Հիշատակված
արշավանքի ժամանակ Ռոմանոս III կայսրը Կ. Պոլիս է տանում սիրիա-
ցիների պատրիարք Մար-Հոհաննիս և ծաղրածանակի ենթարկելով աք-
սորում:

69. Պատմության վեներիկյան (էջ 23) և երևանյան (էջ 43) հրա-
տարակություններում այս հատվածը ներկայացված է այսպես. «21 ինձ
պիտոյ աղօթք նոցա. այլ գերեցե՛լ յամենայն վանորէիցն աղիզուարոս
ի ծառայութիւն իմում թագաւորութեանս»: Բյուզանդացիներու լուրջի է՝ գրեցե՛մ
(Նախնիք, էջ 1039): Այս ճիշտ ընթերցումն ունեն վեներիկյան երկու,
Մաշտոցի անվ. մատենագրանի 2865, 3502, 3070, 6457 թվահամարներ
ունեցող ձեռագրերը. վերջիններս չեն նշված Պատմության երևանյան հրա-
տարակության տարբերակներումներում:

70. Բաղդեղոնը (այժմ՝ Գառը-քեռ) Փոքր Ասիայի Բյուբանիա գա-
վառում էր, Կ. Պոլիս դիմաց, ասիական ափի վրա:

71. Պատմիչը այստեղ տաճիկներ ասելով նկատի ունի արաբներին.
(Հմմտ. Ասորիկ, էջ 437, ժան. Մալխոսյանցի): Սակայն Լատիվերենի
տաճիկ է կոչել նաև թուրք-սելջուկներին: Տուրքի բեկին նկատի ունենա-
լով՝ նա գրում է. «Սուլթան տաճկաց»:

72. Նիբառի ափին գտնվող Սամոսատը (նաև Սամոսատ, Շամշատ)
արաբներից 958 թ. Բյուզանդիան ևս գրավեց: Ինչպես վկայում է Լատ-
իվերենի, 11-րդ դարում Սամոսատը բյուզանդական արևելյան թեմերի
կառավարիչների կամ հրամանատարների նստավայրն էր:

73. Թուրք-սելջուկները գրավել են Ուոհ (կամ Նդեհիա) քաղաքը
1086—87 թ.: Եվ ջանի որ Հեղինակը նաև վկայում է. «Այն օրվանից
(1032—9. Մ.) մինչև այժմ Ուոհ քաղաքն ընկավ Հոռոմոց ձեռքը», ապա
հնարավոր էր եղբակացնել, որ նա իր Պատմության գրելն ավարտել է
1086—87 թ. (այս ժամանակ Բյուզանդիան Մրվանյաններից ևս գրավեց
Եգիպտոս): Սակայն կան հակառակն ապացույցող հետազոտման ք-
ները.

ա) Նրա Պատմության կարևոր բոլոր ձեռագրերը չեն, որ ունեն «միևնի
այժմ», ըն այստե՝ արտահայտությունը (տե՛ս Մաշտոցի անվ. մատենագր-
անի №№ 3100, 3502, 3070 ձեռագրերը):

բ) Այդպես կարող էր Լաստիվերցին տեսլ 1072—1086—87 թվականներին ցանկացած տարում. 1072 թ. համար նա հիշատակել է իր վերջին տեղեկությունը՝ Ալփ-Արսլանի մահը:

գ) Քանի որ ոչ մեկին հայտնի չէ, թե Լաստիվերցին երբ է սկսել գրել իր Պատմությունը, ապա դժվար է 1086—87 թ. վերջին ժամանակը համարել:

Չէ՞ որ այս ասված է երկի 7-րդ գլխում, զենևս մեր հեղինակն ունեք շարագրելու եռակի անգամ շատ ծավալ ունեցող մի գործ, ուրեմն նա այդ հատվածը կարող էր գրել 1032 թ. հետո, 1086—87 թ. շատ վաղ:

74. Բյուզանդական կայսր Ռոմանոս 3-րդ Արգիրոսը (1028—34) իր կնոջ՝ Ջոյեի գործակցությամբ 1034 թ. ապրիլի 11-ին շրահեղձ արվից լողաբանում:

75. Միքայել 4-րդ Պափլագոնացի, բյուզանդական կայսր (1034—41):

76. Թեսալոնիկը (Սալոնիկ) գտնվում է էգեյան ծովի հյուսիս-արևմտյան կողմում, համանուն ծովածոցի մոտ: Բարեջին, ամուր և վաճառաշահ թաղաք է: Այն համանուն թեմի կենտրոնն էր: Թեսալոնիկ թեմը ունեք ռազմատրատեղիական կարևոր նշանակություն, քանի որ սահմանակից էր Բուլղարիային:

77. Անտիոք անունով մի քանի թաղաքներ կան, որոնց մեջ նշանավոր էր Ավագ Անտիոքը, որը Սելեկյան երբեմնի հզոր պետության մայրաքաղաքն էր: Պատմիչը Մեծն Անտիոք է կոչել, այն զենլով Ասորթի (Միդիա) Փյունիկիա գավառում: Այս Անտիոքը Բյուզանդական կայսրության ասիական թեմերից ամենակարևորն էր: Լաստիվերցու խոսքը, հավանաբար, նիկիտի մասին է, որին Դեմեստրիոս է անվանում: (Հունարեն՝ *domesticos*. զինվորական աստիճան է, որը տրվում էր Բյուզանդական կայսրության արևելյան բանակների զորավարին և մտավորապես անկախ սպարապետ նշանակությունը):

78. Միքայել 4-րդ կայսեր ներքինի և արեղա կոչված եղբայրը Հովհաննեսն էր, խորամանկ և քաղաքագետ մի անձնավորություն, որը փաստորեն ինքն էր անօրինում երկրի գործերը: Լաստիվերցին տեղեկացնում է, որ եղբայրը՝ կայսրը, նրան դարձրեց Սինկլիտոս (կամ՝ Սինկլիտոս): Այս բառը նշվում է (հուր. թ. էջ 714) բացատրում է՝ ծերակույտի անգամ, ավազանի, ատենակալ: (Հունարեն՝ *sugklētós* = ծերակույտ, սենատ, իսկ *sugklētikós* = ծերակույտական, սենատոր: Հմմտ. Մալխասյանց, Հայերենի բացատրական բառարան, հուր. II, էջ 215): Հետ այլ տեղեկություններն առաջ է քաշել նախորդ կայսրը՝ Ռոմանոս 3-րդը (1028—34), որի դեմ այս խորամանկ ներքինի գավազություն է կազմակերպում. կամայկամայ նրա կնոջը՝ Ջոյեին, և իր եղբորը՝ Միքայելին, մոտեցնում է իրար («История Византии», М., 1967, հուր. II, էջ 264): Հովհաննես ներքինի կոչվել է նաև Օրֆանտորոֆոս, այն է՝ որբերի խնամակալ, հազարարձու. Լաստիվերցու մոտ այն դարձել է Օրֆանտոս: Պատմության երկվանյան հրատարակությունում (էջ 47) այս փոքրատառով է գրված, հա-

կառանկ այն բանի, որ հեղինակը գրել է. «Որի անունը Օրֆանտոս էր կոչվում» (հուրում անուն կոչիք Օրֆանտոս):

79. Բերկրին Վասպուրականի 7-րդ գավառ Արերբանի գլխավոր քաղաքն է, գտնվում է Վանա լճից հյուսիս-արևելք, մի ընդարձակ դաշտում: Հնետաղյուս այս քաղաքի անունով է կոչվել ամբողջ գավառը:

10-րդ դարի սկզբում արարական մեկ ուրիշ ցեղ՝ կայսիկները, ութմանիկներից նվաճում է Բերկրին: Վասպուրականի բյուզանդական գավառացիտ Կոստանդին Կավառիսը համարյա գրավում է Բերկրին (1033—34), սակայն Ատրպատկանից օգնություն է ստանում քաղաքի ամիրա կտրիկը, ճակատամարտում բյուզանդական զորքը պարտվում է: Հաջորդ տարի Բյուզանդիան մեծ բանակ է ուղարկում նիկիտաս Պեդոնիտեսի գլխավորությամբ, որը նվաճում է Բերկրին: Հետ Ուսահայեցու (էջ 74—75)՝ Լեոկիի քաղաքի դեմ ուղղված պատերազմական գործողությունը ղեկավարում էր հայ իշխան Գանձին:

80. Ինճիճյանը ենթադրել է, որ Արծալը Արծկե քաղաքն է (նշվ. աշխ., էջ 123): Լաստիվերցու Պատմության՝ Ինճիճյանի օգտագործած ձեռագրում Արծալը ինչ-որ տեղ է համարված Բերկրիում:

81. Լաստիվերցին արևի այս նույն խավարման մասին հիշատակում է Լուս մեկ ուրիշ անգամ: Երկու դեպքում էլ հիշատակել է հայոց 482 (1033) թ., նշելով ամիսը (արաց), ցավոք, նա պարզորեն չի գրել ամսաթիվը (սյուտրն ուրբաթու ի դաննալ աուրն): Մաշտոցի անվ. մատենագրության՝ Պատմության ձեռագրերի մի մասը «ի դաննալ աուրն» ընթերցման փոխարեն ունի «ի դաննալ արևուրն» (ձեռ. ՄՄ 3160, 3502), առանձին ձեռագրեր (Մ Մ 3070, 6457) ունեն արևուրն: Հավանաբար, սկզբում եղել է արևուրն, որից և աղավաղված՝ առևուրն, նաև՝ աուրն, առևուրն ձեռքը: Օրմանյանը (նշվ. աշխ., էջ 1210) գտնում է, որ այստեղ խոսվում է ամառուտի մասին: Այնուամենայնիվ, չի լուծվում հիմնական հարցը. հայոց 482 թ. արաց ամսին, որը մեկ հայտնի հաշվումներով համապատասխանում է 1033 թ. օգոստոսին, արևի ոչ մի խավարում չի եղել, այն տեղի է ունեցել այդ թվականի հունվարի 4-ին, հունիսի 29-ին, դեկտեմբերի 24-ին, որոնցից ուրբաթ է միայն հունիսի 29-ը: Դեռևս Ալիշանը ասել է, որ եթե հայոց ամիսները հաշվենք հունական ամիսների հետ, այսինքն՝ հունվարին համապատասխան զենեք նավասարդը և այսպես շարունակ, ապա արաց ամիսը կհամապատասխանի հունիսին, որի 29-ին, ուրբաթ օրը իսկապես արև խավարել է (Բազմավեպ. 1864, էջ 163, ծան.): Նույնը մի փոքր տարբերությամբ ասում է Վ. Հակոբյանը («Մանր ժամանակագրություններ», հուր. II, էջ 163, ծան. 56): Այսպիսով, եթե առաջնորդվենք այս դիտողություններով, ապա հայոց 482 թ. նավասարդի 1-ը ոչ թե կհամապատասխանի 1033 թ. մարտի 13-ին (տե՛ս է. Գյուլյուրի, Recherches sur la chronologie arménienne, t. 1, էջ 380, թ. Թումանյան, Առձեռն տոմարացույց, Երևան, 1965, էջ 19), այլ՝ հունվարի 3-ին: Այս դեպքում կստացվի, որ արևը խավարել է հայոց 482 թ. արաց ամսի 29-ին (հնարավոր է նաև՝ 1-ին, 8-ին, 15-ին, 22-ին. այդ

օրերը ուրբաթ են) ուրբաթ օրը, այսինքն՝ 1033 թ. հունիսի 29-ին, օրվա վերջին: Այլ հեղինակներ (Ուոհայնցի, Մխ. Յլրիվանցի և ուրիշներ) առաջինը թվեր են հաղորդել, սակայն հավաստի պետք է համարել Լաստիվերցու տեղեկությունը:

82. Նեոն կամ Նեո անունը հիշվում է Հովհաննես ավետարանիչի մաս: Իբրև թե Նեոի գան ու աշխարհի կործանումը լինելու էին հազարամյակը ցամաքուց հետո: Իսկ ոմանց հաշվով հազարամյակը լրանում էր 1033 թ., քանի որ այն հաշվում էին ոչ թե Քրիստոսի ծննդից (1 թ.), այլ խաչելությունից: Եվ բանի որ 1033 թ. առեր խավարում է, կարծում էին՝ Նեոի աշխարհ գալու նշանն է: Նեո անունը ստացել է նաև շարագործ, նենգ, դաժան, դիակալ իմաստները:

83. Նշանավոր եկեղեցական գործիչ և մատենագիր Եվսեբիոս Կեսարացու (267—340) «Եկեղեցական պատմությունը» 5-րդ դարում Մահակի և Եւաղոսի աշակերտները ասորերենից թարգմանել են հայերեն՝ հմուտ չի ներկայացնում հետ համեմատել են հունարեն քննարկի հետ: (Հմտ. 9. Զարհանալուան, Մատենադարան հայկական թարգմանությունից նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 54—55): Ահա այդ աշխատանքն է մատնանշել պատմիչը:

84. Ինչպես տեսանք (ծան. 14), բյուզանդական աստիճաններից ամենաբարձրը կեսարն էր: Միթայել 4-րդ (1034—1041) Դր քրոջ որդուն՝ Միթայելին, դարձնում է կեսար, որին որդեգրել էր կայսրուհի Զոյեն:

Կայսրի մահից հետո գահը անցնում է այս Միթայել 5-րդ Կալաֆաթին, որը խոնարհաբար Զոյին կոչում է «մայր և կայսրուհի»: Սակայն շուտով նա ոչ միայն աքտորում է Զոյին, այլև փորձում է իր դիրքը ամրապնդող մեծ փոփոխություններ կատարել, որը պատճառ է դառնում սեփական անհաջողության:

Մերակույտի առաջարկով 64-ամյա Զոյին ամուսնանում է Կոստանդինի հետ Կոստանդին 9-րդ Մոնոմախ կայսրը (1042—1055) նրա երրորդ ամուսինն էր:

Լաստիվերցու մոտ մանրամասն և ճշգրտորեն արձանագրված են պատմական փաստերը: (Հմտ. «История Византия», հտր. II, էջ 266—68):

85. Պրյուզոմը Պատմության Ֆրանսերեն թարգմանությունում (էջ 55, ծան. 2) գրել է, որ այլ հեղինակների մոտ ինքը փնտրելով չի գտել Կոստանդին 9-րդ Մոնոմախ կայսեր հոր անունը՝ Քեոզոս, և իրեն հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրից է Լաստիվերցին այդ անունը քաղել:

86. Գալիստուրյուն բառը ՆՁԲ-ում (հտր. թ, էջ 527) վկայակոչված է գալիստություն ձևով, որը դիտվել է անհայտ բառ՝ կեսարություն կամ զբխավոր դասավորություն նշանակությամբ: (Հմտ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հտր. Ա, էջ 410): Պատմության վենետիկյան հրատարակությունում (էջ 32) բերվում է գալիստուրյուն ձևով, այդպես է և երևանյանում (էջ 51): Ֆրանսերեն թարգմանիչը՝ Պրյուզոմը, այս կապել է հունարեն աղափարաբանություն բառի հետ և ֆարգմանել՝ առն-

նապետ: Իսկ աշխարհաբար նախորդ թարգմանությունում (էջ 44) այն զարձկած է՝ զոգավորություն: Սակայն Բյուզանդացին ուղղել է («Նախնեից», էջ 190) դալիստություն. ձևազերծի մեծ ու ընտիր մասն ունի այս ընթերցումը:

87. Գեորգի Մանյակը Իտալիայի՝ բյուզանդական կուսակալն էր, որը պատմարում է, արշավելով Կ. Պոլսի վրա: Քեսաղունիկից (այժմ՝ Սելանիկ) ոչ հեռու, Օստրովի մոտ եղած ճակատամարտում կառավարական զորքերին նա մեծ շարդ է տալիս, սակայն պատահական մի նեո մահացու խոցում է նրան կրծքից: Ֆրանսերեն թարգմանությունում (էջ 56, ծան. 4) Պրյուզոմը ծանոթագրել է, որ ըստ բյուզանդական պատմիչ Գեորգի Կեոքենտի (հտր. II, էջ 500), Մանյակը Գուդելյաս Մանյակի որդին էր: Գտնում է, որ հնարավոր է քննարկ արդեն Մանեակ ընթերցումը գրչի վրիպակ լինել: Սկզբում երևի եղել է Մանեակյ աղին Մանեակ: Լաստիվերցին այս պատմարությունը գրել է հայոց 494/1041 կամ 1042 թ., մինչդեռ այն ընդունված է 1043 թ., Կ. Մոնոմախի կայսրության կրկրորդ տարում («История Византия», էջ 271): Կարելի է ենթադրել, որ քննարկում եղած լինի արդեն Մանեակյ, ընդօրինակություններում կարող էր վրիպակով բառը գրվել ուղղական հոլովով՝ Մանեակ:

88. Անիի Բագրատունյաց թագավոր Հովհաննես-Սմբատի մահվան վերաբերյալ աղբյուրներում կան իրար հակասող տարբեր թվեր: 11-րդ դարի վարդապետ Սարգիսը (Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 50), Ուոհայնցին (էջ 84) և Սմբատ պատմիչը (էջ 56) նշում են 1041 թ., 13-րդ դարի ժամանակագիր անտոնոս Սերաստացին՝ 1044 թ. («Մանր ժամանակագրություններ», հտր. II, էջ 132): Ինչպես տեսնում ենք, 1044 թ. է մատնացույց անում նաև Լաստիվերցին (հայոց 490 թ. + 3 + 551 = 1044 թ.): Գիտական պատմագրության մեջ Հովհ.-Սմբատի թագավորելու ընդունված թվերն են՝ 1020—1041: Աղբյուրներից երևում է, որ նույն տարում, Հովհաննես-Սմբատից առաջ մեռնում է նրա եղբայր Աշոտ 4-րդը:

89. Անոն Կիրակոսի մասին Լաստիվերցու հաղորդածը համարում է լուր ժողովրդական զրույց (նշվ. աշխ., հտր. IV, էջ 657—58): Իբրև թե կայսր Կոստանդին 8-րդը (1025—28) մահանալիս Վասիլ 2-րդի և Պետրոս կաթողիկոսի միջև կնքված Անիի հանձնման հետևարը տալիս է ոմն Կիրակոսի, որը պահում է իր մոտ և վաճառում կայսր Միթայել 4-րդին (1034—41): Իսկ Միթայել 4-րդին վաճառելը (Կոստանդինի հաղորդել է Ռոմանոս III կայսրը՝ 1028—34), և ոչ թե մեկ ուրիշի, բացատրվում է նրանով, որ այս կայսրը բարձրացրեց Անիի հանձնման հետևարի խնդիրը: Նա, լսելով Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի մահվան լուրը, զորք է ուղարկում Հայաստան՝ ի կատար ածելու Տրպիզոնի դաշնագիրը (Լեո, նշվ. աշխ., էջ 668):

Սակայն Լաստիվերցին, հավատարիմ իր այն տեղեկությանը, որ Հովհաննես-Սմբատը և Աշոտը մահացել են 1044 թ., այդպիսի բան չի անում: Պահանջներ ներկայացնող Կոստանդին 9-րդ Մոնոմախ կայսրն է (1042—55): Հետևաբար, հիմք կա ինչ-որ լավով այլ կերպ բացատրելու:

ըստ Կիրակոսի մասին ժամանակակից պատմիչի հազարաժամը: Քեկուզե այդ ժողովրդական գրույց լինի, սպա դարձյալ կմեա անառարկելի ապացույց, որ հայրենասեր Լաստիվերցին խիստ դեմ էր հայկական հողերը Բյուզանդիային հանձնելուն:

Նա Անիի հանձնման վերաբերյալ կազմված հետկարը համարում է հայոց կորստյան գիր և նամակ, իսկ այն նորից Բյուզանդիային վաճառող կիրակոսներին, որպես ստոր հայրենադավներ, ամենասուր կերպով ձաղկում է:

90. Հարուստ, բայց վատանուն այս իշխանավորը Բյուզանդիայի նկատմամբ ցուցաբերած իր հավատարմության համար ստացել էր «պատրիկ», «անթիպատ», «վեստ» աստիճանները և «արևելից դուկ» պատվանունը: Իրեն «երեք կայսրերի ճորտ» համարող Վեստ Սարգիսը դավեր լարելով, ցանկանում էր կործանել Բագրատունիների իշխանությունը և Բյուզանդիայի օգնությամբ ինքը թագավորել Շիրակում ու շրջակա գավառներում: Նա, Պետրոս կաթողիկոսի հետ, գլխավորում էր Անիում գործող բյուզանդամուսուկոսությունը:

91. Քաշ և տաղանդավոր զորավար, իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունին մեծ իշխան Գրիգոր Համգիի և Շուշանիկ տիկնոջ ավագ որդին էր՝ ծնված մոտ 967 թ.: Նա Բագրատունյաց Հայաստանի հզոր սպարապետն էր, Անիի հայրենասիրական թևի հոգին և ուղղություն տվողը, Բագրատունյաց դինաստիայի հարատևելու գլխավոր կազմակերպիչն ու պաշտպանը: 988—1029 թ. իր կառուցած Մարմաշենի հռչակապ վանքի վրա թողած արձանագրությունում Վահրամ Պահլավունին առանձնահատուկ հպարտությամբ է շեշտել իրենց հավատարմությունը հայկական կենտրոնական պետության նկատմամբ: Նա Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի մահից հետո ղեկավարում է պայքարը Անիի ուժով գրավել ցանկացող բյուզանդական բանակների դեմ, կազմակերպում է Աշոտի որդի Գագիկ 2-րդին Բագրատունյաց գահի վրա հաստատելը, կոչում հայրենազավ կուսակցություն դեմ՝ շքանկանալով, որ երիտասարդ թագավորը մեկնի Կ. Պոլիս: Այնուհետև նա էր ղեկավարում իրենց հայկապ քաղաքը պաշտպանելու ելած անցյալների պայքարը: Անիի Բյուզանդիայի կողմից նվաճվելուց հետո (1045), ուխտենամյա զորավարը զենքը ձեռքին դարձյալ կոչում է հայրենի երկիրը ավերող մի այլ թշնամու՝ Գվիկի էմիր Աբու-լ-Ասվարի դեմ: Հենց այդ մարտում (1047) նա իր Գրիգոր որդու հետ սպանվում է՝ մեծ վիրտ պատճառելով հայոց աշխարհին: Պահլավունու մասին շատ մատենագիրներ են գրել, բայց ամենարտառուչն ու գեղեցիկը նրա եղբորորդու՝ Մագիստրոսի մի նամակն է՝ ուղղված Սյունյաց Հովհաննես արքեպիսկոպոսին (տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 36—52):

92. Սովորաբար ընդունվում է, որ Աշոտի և Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո (1041) անցնում է մոտ երկու անիշխանության տարի, մինչև գահ է բարձրանում 17 կամ 18-ամյա Գագիկ 2-րդը (1042—1045), սակայն աղբյուրներում եղած տեղեկությունները հակասական են: Այսպես,

Աշոտի որդի Գագիկ 2-րդի գահակալման սկիզբը Ուոհայցցին դնում է 1041 թ., Մ. Անեցին՝ 1043 թ., Սմբատ պատմիչը՝ 1042 թ.: Օրմանյանի հաշվումներով այդ եղել է 1043 թ. սկզբին (նշվ. աշխ., էջ 1224): Հստ Լաստիվերցու՝ հայոց 493 (1044) թ. մահանում են Աշոտն ու Հովհաննես-Սմբատը, իսկ հայոց 494 (1045) թ. Կոստանդին Մոնումար խարեու-թյամբ գրավում է Անին: Ուրեմն, Գագիկ 2-րդը երկու տարի էլ չի թագավորել, իսկ երկու տարվա անիշխանության մասին նրա մոտ խոսք անգամ չկա: Գագիկ 2-րդը 1044 թ., Բյուզանդիայից և Անիի հայրենազավ կուսակցության կողմնակիցներից խաբված, ուղևորվում է Կ. Պոլիս, ստիպումով Բյուզանդիան նրանից համաձայնություն է վերցնում Անիի հանձնելու մասին, բնակության այլ տեղ տալով: Այս ապաբախտ և հայրենակարտ թագավորը 1079 թ. մայիսի 5-ին սպանվում է օտարության մեջ:

93. Սուրմառի բերդաքաղաքը (այժմ՝ Սուրմալի) Այլարատյան նահանգի Ճակատք գավառում է, Արաքսից աջ, նշանավոր Կողբից արևելք: Այն կոչվել է նաև Սուրբ Մարի:

94. Սա ցույց է տալիս, որ իսկպես Լաստիվերցին գիտակցաբար և նպատակաղղված է դիմել նման հակադիր ոճի, որն իր պատմածը դարձրել է ողբական ու ցնցող:

95. Այս Լաստիվերցու սիրած ոճերից է՝ նա այժմ է ասում՝ նկատի ունենալով ոչ թե այն պահը, երբ ինքը գրում է այդ տողերը, այլ այն ժամանակը, որի մասին պատմում է: Նրա այս և հաջորդ տողերը ամփոփում են ամբողջ ժ գլուխը:

Այստեղ հիշատակված գերի և կալանավոր թագավորը Գագիկ 2-րդն է, իսկ հայրապետը՝ Պետրոս Գետադարձը, որը նույնպես տարվում է Կ. Պոլիս:

96. Տե՛ս ծան. 89:

97. Տաշյանը նկատել է, որ Լաստիվերցին այս տողերը վերցրել է Խիկարի Իմաստության կամ Խրատների հայերեն թարգմանության մի հին օրինակից («Մասենագրական մանր ուսումնասիրությունը», մասն երկրորդ, Վիննա, 1901, էջ 1029—1030, 1136): Բյուզանդիայի կողմից Անիի գրավման թվականը այդտեղ Տաշյանը նշել է հայոց ՆՂԹ (1050) թ., մինչդեռ Լաստիվերցին գրել է հայոց ՆՂԳ (1045) թ.:

98. Վասակ Հուլումի (մահ. 1021 թ.) որդի, նշանավոր մատենագիր և իշխան Գրիգոր Մագիստրոսը՝ Գրիգոր-Մարցենի Պահլավունին կամ Բչեցցին (≈990—1058), թողել է գրական հարուստ ժառանգություն՝ թղթեր, տաղեր, գանձեր, շարականներ, պոեմ, մեկնություններ, թարգմանություններ և այլն, որոնք ցարդ մանրագլին չեն ուսումնասիրված: Անգամ վերջնականապես չի պարզված՝ 11-րդ դարում մե՞կ, թե՞ երկու Գրիգոր Մագիստրոս է եղել: Հավանաբար, այստեղ դեր է խաղացել ոչ միայն նրա մեզ հասած գործերի բարդ լեզուն, ընդգրկած հարցերի բազմազանությունը, այլև այն, որ Մագիստրոսը մեղադրվում էր Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի Բյուզանդիային հանձնելու գործում մեղսակից լինելու, ուրիշ խոսքով, հայրենազավության մեջ: Զգալի դեր է խաղացել

ողբասաց, ձայնարկու, ողբերգակ կույսեր, սևազգեստ, «աշխարհոյ» (ողբացող, լացող, սգացող) կանայք, մեկը եղել է «եղերամայր» կամ «մայր ողբոց», գլխավորելով մյուսներին:

119. Պատմության վեներիկյան (էջ 53, 91) հրատարակությունում և մի քանի ձեռագրերում «առգնողք» բառը դարձել է «օգնողք» (հավանաբար, «առգնողք»-ը շփոթվել է «ազնողք» բառի հետ), որից աղավաղվել է բնագիրը, քանի որ ոչ թե ազգերի թագավորները գնորդներ են, այլ՝ օգնողներ: Նորայր Բյուզանդացին այս ուղղել է («Նախնիք», էջ 722):

120. Հին հունական փիլիսոփայության մեջ սկեպտիցիզմի հիմնադիր Պյուճոնը (մոտ 365—275 թ. մ. թ. ա.) գտնում էր, որ ճշմարտության ճանաչողությունից պետք է ձեռնապահ մնալ, քանի որ աշխարհն անճանաչելի է: Պյուճոնը Պատմության ֆրանսերեն թարգմանությունում (էջ 80, ծան. 3) նշել է, որ պիճոնացիք ասելով պետք է հասկանալ ոչ թե հույն հուշակվոր սկեպտիկի հիմնադրած աղանդի հետևորդներին, այլ՝ առհասարակ բոլոր նրանց, որոնք կասկածի տակ էին դնում կրոնի ճշմարտությունները, կամ՝ Լաստիվերցին նկատել է ունեցել անհավատներին, ինչպես անվանել են նրանց հայ պատմիչները:

Ձեռագրերում բերված են՝ Սեֆառացիք, Սեֆարցիք, Սեֆարցիք, Սեֆառացիք ընթերցումները, վեներիկյան տպագրությունում՝ Սեֆառայիք (էջ 53):

Ն. Բյուզանդացին «Հայկական բառարանություն»-ում (Կ. Պոլիս, 1880, էջ 89) ուղղել է՝ Սեֆառացիք, որը և վերցված է Պատմության երևանյան հրատարակությունում (էջ 75): Պյուճոնը Պատմության ֆրանսերեն թարգմանությունում (էջ 80, ծան. 1) գրում է, որ իր որոնումները՝ բացատրելու այս բառը, արդյունք չեն տվել:

Պետք է կարծել, որ սրանք Սեքստ-էմպիրիկիոսի (2—3-րդ դ.) հետևորդներն են: Հույն նշանավոր այս փիլիսոփան քարոզում էր աշխարհի անճանաչելիության գաղափարը՝ գտնելով, որ որևէ բանի մասին չպետք է ասել՝ այս՝ կամ ո՛չ: Սեքստ-էմպիրիկիոսը իրեն նախորդած Պյուճոնի նման սկեպտիցիզմի և ագնոստիցիզմի կարկառուն ներկայացուցիչներից էր հին հունական փիլիսոփայության մեջ: Ուշագրավ է, որ նա գրել է մի հատուկ աշխատություն «Պյուճոնական ակնարկներ» խորագրով: (Տե՛ս Գ. Զարբանապյան, Պատմություն մատենագրութեան յունաց, հռոմեականաց և հարց եկեղեցւոյ, Վեներիկ, 1886, էջ 250)։ Յ. Целлер, Очерк истории греческой философии, М., 1913, էջ 283):

Ար. Լաստիվերցու մոտ կողք-կողքի գրված Սեֆառացիք և Պյուճոնացիք փիլիսոփայական նույն հոսանքի տարբեր անվանումներն են: Պատմիչը այդ հատվածը քաղելով Գրիգոր Աստվածաբանի ճառերից, քննադատել է այն հոգևորականներին, որոնք հարել էին թունդրակեցությանը, կամ ավելի արծաթասեր էին, քան թե աստվածասեր:

121. Պատմիչների վկայության համաձայն Արծնը ուներ մոտ 300000 բնակիչ, որից թուրք-սելջուկները 1048 թ. սպանեցին 140000 (G. Ce-

dreni, հտր. II, էջ 577), կամ 150000 (Ուռհայեցի, էջ 103) մարդ, մոտավորապես վերածնվող քաղաքը: Կեդրնուրը և Լաստիվերցին Արծնի ավերումը դնում են 1048 թ., իսկ Ուռհայեցին՝ հայոց ՆՂԸ (1049) թ.: Վերջինս ավելի մանրամասն է շարադրել կատարված անցքերը (էջ 102—103):

122. Կամենասը (իմա՝ Կատակալոն Կեկավմենոսը), ինչպես վկայում է նաև Լաստիվերցին, փոխարինել էր Արևելքի կողմի (իմա՝ Իբերիա թե՛ մի և այդ թե՛ մյուս միացած Հայաստանի) կուսակալ (կատապան) Ասիտին (Միթայիլ Իասիտես): Թե՛ մի կենտրոնը դարձել էր Անին: Կեկավմենոս նշանակում է այրված, Լաստիվերցին թարգմանել է կրակ:

123. Վասպուրականի կուսակալը Ահարոն Բուղարն էր, իմա՝ բուղարական Վլադիսլավ թագավորի որդի Առոնը, որը հետո դարձավ Անիի (կամ Հայաստանի) կառավարիչ (տե՛ս ծան. 165):

124. Բյուզանդական բանակին օգնության է շտապում նաև Միշագետքի ղուբա դարձած Գրիգոր Մագիստրոսը:

125. Այս Լիպարիտը Լիպարիտ Օրբելյանը չէ, ինչպես ընդունել են որոշ հայագետներ, հենվելով Ստ. Օրբելյանի համապատասխան վկայության վրա («Պատմություն նահանգին Միսական», Քիֆլիս, 1910, էջ 374):

Ինչպես ապացուցում է Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ անդամ Ս. Տ. Նրեմյանը (տե՛ս Նրևանի պետհամալսարանի՝ Մատի անվան կարինետի աշխատություններ, № 2, 1947, էջ 103—140), այս քաջ զորավարը, քաղաքական և գրական տաղանդավոր գործիչը ծագում է Արզնիթի և Թրիալեթի տեղ Բաղուշի Լիպարիտյան ֆեոդալական տոհմից:

126. Այս պատմությունից ինչպես պարզ երևում է, իր գիրքը գրելու պահին դարձյալ շարունակվել են թուրք-սելջուկյան ավերիչ արշավանքները, ու Հայաստան աշխարհը դարձյալ ծվանով է նրանց գիշատիչ ճանկերում: Արյունարբու Ալի-Արսլանին հաջորդած նրա որդին՝ սուլթան Մելիթ-բաշը (1072—92), վարում էր համեմատաբար մեղմ քաղաքականություն: Պետք է կարծել, որ նման քաղաքականությունը Մելիթ-բաշը ձեռնարկեց ոչ ի սկզբանե: Հավանաբար, հենց այդ տարիներին էլ (1072—79) իր երկը շարադրել է պատմիչը:

127. Ըստ Ուռհայեցու (էջ 102), թուրք-սելջուկյան զորապետներն էին Յարբիմը և Գիլմուշը: Աբրեիմը (Իբրահիմ իբն Ինալ) Տուրքի սուլթանի հորեղբոր որդին էր: 1048 թ. սեպտեմբերի 18-ին Բասենի դաշտում, Արշովիտի Կապուտուու բերդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, ըստ Լաստիվերցու, պարտվում էր բյուզանդական-հայկական և վրացական միացյալ բանակը: Թուրք-սելջուկները գերում են 100000 մարդ, 10000 նայով տանում ավարը:

128. Սմբատ պատմիչի հաշվումները (էջ 71) մոտավորապես համընկնում են Լաստիվերցու ասածին: Նա Պետրոսի կաթողիկոսության ժամանակը 32 տարի է հաշվել, այսինքն՝ մինչև 1053 կամ 1054 թ.:

129. Ատոմը Սենեքերիմ Արծրունու որդին էր, որը 1035 թ. հաջորդեց իր եղբայր Դավթին: Արծրունիները Սեքստափայում կախման մեջ էին Բյուզանդական կայսրությունից:

130. Լաստիվերցու Պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնում (1893, էջ 216, ծան. 98) սխալմամբ Սեբաստուպոլիսը համարված է Ափխազաց աշխարհի մի քաղաք, որը գտնվում է Աև ծովի ափին և կոչվել է նաև Դիոսուպոլիս: Սակայն այդ Սեբաստուպոլիսը (հնում՝ Դիոսուպոլիս, այժմ՝ Սուխումի), ոչ մի կապ չունի պատմիչի նշած նույնանուն քաղաքի հետ: Պատմաբանները այդ նույնացրել են Փոքր Հայքի Սեբաստիա նշանավոր քաղաքի հետ: Պետք է ասել, որ Փոքր Հայքում, Սեբաստիայից արեւմուտք եղել է Սեբաստուպոլիս (այժմ՝ Սուպու-Սարու գյուղ) անունով մի քաղաք, որն անվանվել է նաև Կարանա. Հերակլետոպոլիս: Այն գտնվել է Սեբաստիա թեմի մեջ (10-րդ դ.): Հիտանաբար, Լաստիվերցին կարող էր զանազանել այս երկու բնակավայրերն իրարից: Նա տեղեկացնում է, որ Սենեքերիմ Արծրունուն Վասպուրականի փոխարեն տվեցին Սեբաստիա քաղաքը և նրա շրջակա զավառները: Մի՞թե նա այստեղ նկատի չունի նաև Սեբաստուպոլիսը: Եթե ընդունենք, որ Սեբաստուպոլիսը Սեբաստիան է, այդ դեպքում պետք է ճիշտ չհամարենք պատմիչին, որովհետև այստեղ Ս. Նշան եկեղեցին կառուցել էր ոչ թե Աստու Արծրունին, այլ հայրը՝ Սենեքերիմը:

131. Սենեքերիմ Արծրունին Վասպուրականից տեղափոխվելով Սեբաստիա (1021/22), այնտեղ կառուցեց նոր վանք և եկեղեցի՝ կոչելով Ս. Նշան: Վանքը գտնվում է Սեբաստիայի եմպոլիս գավառի Պիղեր գյուղի մոտ: Սկզբնապես այն կոչված է Ս. Նշան կամ Ս. Խաչ, ափելի ուշ՝ Ս. Ոսկեբերան: (Տե՛ս Հ. Ոսկյան, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպեղիքի ու Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը, Վիեննա, 1962, էջ 28—34):

132. Տարնտա կամ Տարանտա (այժմ՝ Տարնտա), Խաչիկ Բ Անեցու (1058—65) նոր սթոնանիստը ըստ Ուոհայեցու (էջ 138) գտնվում է Թավարլուրում (Թավրուր), որը հավանաբար Տարնտայի մոտ նրան տրված երկու վանքերից մեկն էր (Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 1263, Ա. Աբդուլազիս, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հտր. Ա, էջ 445): Տարնտան Կասպոնովկիայի հայ թագավորների սահմանում շէր, այլ հունական մի կուսակալութեան մեջ էր, որի մասին Սմբատ պատմիչը (էջ 73) գրում է. «Եւ սահմանս Կոկիսոսն»:

133. Կարսը, որը հիմնված էր 962 թ., Վանանդի թագավորութեան գլխավոր քաղաքն էր (տե՛ս ծան. 146): Դեպքը տեղի է ունեցել 1054 թ. հունվարի 5-ի լույս 6-ի գիշերը:

134. Այս գլխից Ալիշանը հրատարակել է մի ընդարձակ հատված, սկզբում գրելով. «Ողբասաց պատմիչ հեղինակին շատ զեղեցիկ և սրտաշարժ մէկ կտոր գրուածն է այս» («Հայագատում», էջ 329):

135. Այս նույն՝ հայոց 503(1054) թ. է նշում նաև Ուոհայեցին (էջ 118), սակայն փոքր-ինչ տարբեր ձևով ներկայացնելով կատարվածը: Իսկ արշավանքի ժամանակը կոնկրետացնող ամսի և ամսաթվի մասին Լաստիվերցու դիտողութունը, երևի, ոճական նշանակութուն ունի: Քանի որ ըստ նրա՝ թուրք-սելջուկների հիշատակված արշավանքը տեղի է ունեցել

1048 թ. սեպտեմբերին, ս. Խաչի տոնին, շորթաբաթի, իսկ այս նոր արշավանքը եղել է 1054 թ. հնձի ժամանակից առաջ:

136. Արշավանքը այս անգամ անձամբ գլխավորում էր թուրք-սելջուկյան սուլթան Տուղրիլը (1038—1063), որի անունը Լաստիվերցին չի հիշատակել:

137. Ըստ Ուոհայեցու (էջ 118), Տուղրիլը ոչ թե շրջանցել է Բերկրինու Արճեշը, այլ առաջինը գրավել է, սրի քաշել բնակչությանը, իսկ երկրորդը պաշարել է ութ օր և մեծ փրկագին անելով՝ խաղաղ գրավել:

138. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Պարխար (այժմ՝ Բարխալ-դաղ) գրտնրվում է Տաջից արեւմուտք, սահմանակից է այդ նահանգի Արսլայց Փոր գավառին: Այնտեղից հոսում է Վոհ գետը (Ճորոխ), որն իր մեջ առնելով մի շարք գետակներ, թափվում է Պոնտոսի ծովը:

139. Իմա՞ Խաղտիթի անտառները (տե՛ս ծան. 34):

140. Հայկական Տավրոսը կամ նրա մի մասը կոչվել է նաև Սիմ լեռ կամ Սիմ սար: (Հմմտ. Խորենացի, էջ 116):

141. Ակնարկում է Աստվածաշնչի մի նկարագրութունը (Դանիէլի մարգարեութիւն, Գ. 22, 46—48, Երեմիայի մարգ., ԻԹ. 22):

142. Բնագրում ասված է. «Ոչ լնու հնձող որայի զգիրկս», որը Պատմութեան աշխարհաբար նախորդ թարգմանութիւնում (էջ 94) իրավացիորեն դարձված է. «Հնձողները շնն լցնում իրանց գիրկը խրճերով»: Հնարավոր է, որ հնձողները իրենց հավաքած խրճերը ոչ թե դիզեն, այլ՝ բարձնեն: Ուշագրավ է՝ մեկ այլ տեղ հեղինակը համանման տողեր քաղելով Աստվածաշնչից (Սաղմ. ՃԻԸ. 7—8), թերևս ակնարկում է հունձը ձեռքով կամ մանգաղով անելու փաստը: Պատկերավոր ձևով առատութեան ընդգծումը կա այդ և հաջորդ տողերում:

143. Բնագրում գրված է. «Ոչ ծանրանան պահառք ի ստոմանաց» (կամ՝ «Ի ստոմանեաց»): ՆՂԲ-ում (հտր. Բ, էջ 584, 747, 839) կատկած կա, որ «պակառ»-ը կամ «պահառ»-ը եղած լինի «տակառ»: Ալիշանը հակված է ընդունելու «պահառ»-ը («Հայագատում», էջ 329), Բյուզանդացին ընդունում է «պահառ» ընթերցումը («Նախնիք», էջ 695): Անշուշտ, ճիշտը «պահառ»-ն է՝ պահարան իմաստով, որը ծանրացել է ստոմաններից, այսինքն՝ խեցեղեն անոթներից, սափորներից:

144. Բարբերդը (Բայտերդ) կամ Սմբատավանք (այժմ՝ Բայբուրթ) գտնվում է Ճորոխ գետի ձախ ափին, Բարձր Հայքի Սպեր գավառում: Այստեղ 1054 թ. ճակատամարտ է եղել թուրք-սելջուկների և բյուզանդական զորքերի (իմա՞ վրանգների կամ ֆրանկների) միջև:

145. Լաստիվերցու Պատմութեան երկու ձեռագրում (Մաշտոցի անվ. մատ., ձեռ. № 2865, 13-րդ դ., Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 341, 1599 թ.) կա վրանգ ընթերցումը (Վերջինիս մասին տե՛ս Երևանի պետհամալսարանի նշվ. հանդես, էջ 199—200): Իսկ մնացած ձեռագրերում գրված է՝ ֆրանգ, ֆրանկ, Պատմութեան վեներաբլան տպագրութիւնում՝ ֆրանկ, երևանյան հրատարակութիւնում՝ վրանգ: Վրանգները (ВАРЯГН) ուու-սկանդինավյան վարձկաններն էին,

իսկ ֆոնզները՝ հարավ-իտալական նորմանները. նրանք ծառայում էին բյուզանդական բանակի շարքերում: Լաստիվերցին, անշուշտ, նշել է նրանցից մեկի անունը, սակայն, ինչպես տեսանք, ձեռագրերում շփոթ է առաջացել: Ո՞րն է ճիշտը: Ահա այս հարցին է նվիրված պատմ. գիտ. թեկնածու Կ. Յուզբաշյանի հետաքրքիր հոդվածը: (Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, № 4, 1958, էջ 77—86): Ինչպես նշում է բյուզանդական պատմիչ Գ. Կեղրենուրը, այդ ճակատամարտին մասնակցում էին ֆոնզներ և վոանզներ: Այս փաստը վկայակոչելով, միաժամանակ նշելով, որ 11-րդ դարի կեսերից վոանզների հետ մեկտեղ բյուզանդական բանակում սկսում են ծառայել նաև ֆոնզներ, Յուզբաշյանը այստեղ ճիշտ է համարում վոանզ ընթերցումը: Սակայն այդ հաստատուպես պրնցիպը համար, մեզ թվում է, կոմանները թույլ են: Նա գրում է, որ Լաստիվերցին Երարդ ձևով է արտահայտվել. «գունդ մի ի զորացն հոռոմոց, որ կոչին ֆոնզք» («հոռոմների զորքերից մի գունդ, որ կոչվում են ֆոնզներ»): Իսկ «ֆոնզները Հայաստանում հայտնի էին սունվազ Երբակացու ժամանակներից» (էջ 78), հետևաբար, դրանք վոանզներն են, ոչ թե ֆոնզները, ապացույց ծառայել չի կարող: Այդ Լաստիվերցու սովորական ոճն է: Ռուսական զորագնդի մասին, որոնց Յուզբաշյանը համարում է հենց այս վոանզները, պատմիչը նույն ձևով է արտահայտվել՝ «արևմտական զորն, որ կոչի ըռուզք» (էջ 23): Ոչնչով չի հիմնավորված, որ Լաստիվերցին նույն գործի մեջ միևնույն զորագնդին երկու անունով կարող էր կոչել, թեև ուղե բյուզանդական աղբյուրներում զուգահեռաբար կային ռուս և վաղաճառ հոմանիշները: Եթե պատմիչին հայտնի էր, որ դրանք նույն ռուսական զորքերն են (էջ 82), ապա էլ ինչու էր Երարդ արտահայտվում և այլն: Այսուհանդերձ, մենք չենք ձգտում առաջնությունը տալու վոանզներին կամ ֆոնզներին, այլ ցանկանում ենք ասել, որ եղած փաստերը վերջնական եզրահանգման համար թերի են:

146. Գագիկը (1029—64) Վանանդի կամ Կարսի թագավոր Աբասի (984—1029) որդին էր: Նա վախենալով թուրք-սելջուկներից, 1065 թ. Կարսը հանձնում է Բյուզանդիային, փոխարենը հողեր է ստանում Փոքր Հայքի արևմուտքում (տե՛ս ծան. 103):

147. Զամչյանը (նշվ. աշխ., հտր. Բ, էջ 955), նրա հետևությունները Պատմության աշխարհաբար առաջին թարգմանողը (էջ 219, ծան. 107) և Անտոյանը (նշվ. աշխ., հտր. Բ, էջ 259) այս Թաթուլին համարել են Կարսի Գագիկ թագավորի քաջ սպարապետը: Մինչդեռ պատմիչը նրա մասին ասում է՝ «զմի ոմն յազատացն», այսինքն՝ «ազատներից մեկին» (ազատ՝ ազնվական, իշխան, ոստանիկ): Թաթուլը քաջ ու օլտոտրազմասեր զորական էր, որը կալում էր հայրենիքի փրկության համար՝ արժանատի պատմիչի գովասանքին:

148. Բնագրում՝ «զի միով տամբ խաղաց»: Այլեանք ենթադրում է, որ «միով արամբ» («մի մարդով») պետք է լինի («Հայաստանում», Բ մաս, էջ 825):

149. Տվարածատափը (այժմ՝ Ղարալագի դաշտ) Տուրուբերանի 7-րդ զավառն է, որը շրջապատում են արևմուտքից՝ Մարդաղի, հարավից՝ Վարածունիք, արևելքից՝ Դալառ և հյուսիս-արևելքից՝ Դասնավորք զավառները:

150. 1054 թ. Տուրուբերանից պաշարեց Ավնիկ (այժմ՝ Ավնիկ գյուղ) նշանավոր բերդը, որը գտնվում է Բասենի ընդարձակ դաշտի հարավարևմուտքում:

151. Դու գյուղը գտնվում է Բասենի զավառում, Աղբերականք կամ Արծաթ աղբյուրներ կոչվող դաշտի մոտ:

152. Մեկ այլ տեղ (էջ 66) պատմիչը հիշատակում է Մանազկերտ քաղաքի վերակացու իշխանի անունը՝ Վասիլ (Համտ. Ուսուցիցի, էջ 119):

153. Փիլիվոսը (կամ՝ փիլիվոն) պատերազմական մեքենա է, որով քարեր էին նետում թշնամու վրա: 11-րդ դարում գործածված պատերազմական գործիքների, զենքերի վերաբերյալ ուշագրավ այլ տեղեկություններ ևս կան Լաստիվերցու մոտ:

154. Անանիա Երբակացուն վերագրված մի աշխատանքում մեկ լիտրը հաշվում է 326,4 գրամ: Հետևաբար, վաթսույն լիտրը կլինի մոտ 20 կգ: Արդյո՞ք 11-րդ դարի Հայաստանում մեկ լիտրը ավելի ծանր չէր, մի բան, որը ենթադրելի է պատմիչի ասածից:

155. Մի շարք ձեռագրեր բամբակի բառի փոխարեն ունեն բազմակի ընթերցվածքը, որը, թերևս, բնագրային է:

156. Պատմության նախորդ հրատարակությունում (1844, էջ 69) այս մասը ընթերցված էր. «Որտիմեզ՝ որ զօրուն իշխանն էր», այսինքն՝ «Որտիմեզ զորավարը»: Երևանյան (էջ 92) տպագրությունում ուղղված է «որ Դիմից զօրուն իշխանն էր», այսինքն՝ «որ Դիմից զորավարն էր»: Աշխատասիրողը՝ Կ. Յուզբաշյանը, «Դիմիկները Արխատակես Լաստիվերցու Պատմության մեջ» հոդվածում («Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1960, № 5, էջ 307—311) մանրամասն խոսել է իր այդ ուղղման մասին, գիտողություններ արել դիմիկների և նրանց՝ Հայաստան կատարած արշավանքների մասին:

Դիմիկների մասին հայկական աղբյուրներում շատ տեղեկություններ կան: Դեյլամիները կամ դեյլեմիտները իրանական ժողովուրդ էին, որոնք բնակվում էին Կասպից ծովից դեպի հարավ-արևմուտք: 1021 թ. դեյլեմիկները արշավում են Հայաստան, կողոպտում Դիմիկ: Այդ արշավանքը վերագրում էին թուրք-սելջուկներին, սակայն, ինչպես ասացուցել է Մանանդյանը (նշվ. աշխ., հտր. Գ, էջ 38, 39), դրանք դեյլեմիկներն էին:

Նորայր Բյուզանդացին մեկ այլ առիթով «դեյլից» բառը ուղղել է «դեյլիկ» ձևով («Նախնիք», էջ 394):

157. Ալիշանը ծանոթագրել է քրոս հոնաց և լատինաց՝ լուր կամ հրաման բերող-տանող («Հայաստանում», Բ մաս, էջ 92):

158. Արծկն քաղաքը Տուրուբերանի Բզնունիք զավառում էր, Վանա լճի հարավային ափին: Լաստիվերցու ասածից երևում է, որ լճի շրջերը բարձրանալով՝ ցամաքի և քաղաքի միջև ստեղծել էին ծանծաղուտ: Տուրուբի բեկը, Ղարազանալով գրավել Մանազկերտը, իր զայրույթը թափում

է այս քաղաքի և բնակչության վրա (1054 թ.): Քաղաքի դիմաց գտնու-
վում է համանուն կղզին:

159. Բզնունյաց ծով է կոչվել Վանա լիճը՝ Բզնունիք գավառի անու-
նից:

160. Կոստանդին Մոնոմախը թագավորն է 1042 թ. հունիսից մինչև
1055 թ. հունվարի 11-ը: Կեղրենուր գրում է, որ Քեոդորան զահ է բարձ-
րանում հաջորդ օրը՝ 1055 թ. հունվարի 12-ին (հար. II, էջ 619): Հե-
տևաբար, պատմիչը ճիշտ է հաշվել Կոստանդին Մոնոմախի իշխելու տա-
րեքանակը: Սակայն ընդունված թվականների վերածելիս մի երկու տարվա
հակասություն է առաջանում: Նա գրել է, որ Կոստանդինի թագավորու-
թյան սկիզբը հայոց 490 թ. է, այնուհետև՝ թագավորել է 13 տարի
(490+12=502 թ.): Մեկ տարի պակաս ենք գումարում, քանի որ հայոց
490 թ. նրա թագավորելու առաջին տարին է: (Հայոց ՆՂ (490) թ. նա-
վասարդի 1-ը համընկնում է 1041 թ. մարտի 11-ին, ՇԲ (502) թ. նա-
վասարդի 1-ը՝ 1053 թ. մարտի 8-ին): Ուրեմն, առաջնորդվելով հայոցի
հաշվումներով, դուրս է գալիս, որ ըստ Լաստիվերցու՝ Կ. Մոնոմախը թա-
գավորել է ոչ թե 1042—55 թ., այլ՝ 1041—1053 թ.:

161. Խոսքը թուրք-սելջուկյան սուլթան Տուղրի բեկի մասին է:

162. Պատմության Երոսաղեմի № 341 ձեռագրում՝ Դ (չորս) դահե-
կան:

163. Հայոց 504 (1055) թ. իսկապես Տուղրիլը գրավում է Քաղաքը:

164. Պատմիչի հարցրած այս փաստը մասնավորապես հաստատվում
է նրանով, որ Աբու-լ-Ասվարը իր որդիներից մեկին տվել էր նրա պապի
անունը՝ Աշոտ (արաբ. բնագրում՝ Աշուֆ): (Տե՛ս Տեր-Վանդյան, նշ-
աշխ., էջ 181):

165. Պատմության աշխարհաբար նախորդ թարգմանությունում էս
(էջ 110—111) այս հատվածը այսպես է բացատրված՝ «Իսկ Տարոնի կող-
մերում Ահարոնի որդի Քեոդորոսը, որին Ավան էին կոչում իրանց լեզվով,
գավառի իշխանն էր, բայց առանց հաստատուն գրի»: ՆՂԲ-ն (հար. II,
էջ 584) այլ կերպ է մեկնել այս տղը. «Քեոդորոս որդի Ահարոնի, զոր
Աւանն (կամ՝ Առանն) կոչէին ըստ իւրեանց լեզուին, զգիրն (հ) պակաս
ունելով»: Ուրեմն՝ Ահարոնն է Ավան կոչվել, քանի որ բուլղարներնում
պակաս է եղել «Տ» տառը: Բնագրում, հավանաբար, վրիպակով է տրված
«Աւան» անունը, քանի որ այս Ահարոնը Անիի մայր եկեղեցու վրա թո-
ղած արձանագրությունում իրեն կոչել է «Առան» («Առոն»): (Տե՛ս Ագե-
շան, Շիրակ, էջ 70):

166. Գյուղիս տեղը մեզ անհայտ է, պետք է ենթադրել, որ այն
գտնվում էր Հարթ գավառում, Արածանի գետի ափին:

167. Բնագրում (էջ 98) ասված է. «Զորք աթոռք թագաւորութեան
ունէր Հայք, թո՛ղ թէ զԿիրապաղատին իշխանութիւն, և զոր ի՛ Հոռոմոցս
Լաստիվերցու Պատմության ֆրանսերեն թարգմանիչ Պրյուզմը (էջ 105)
բնագիրը համեմատաբար ազատ է թարգմանել. «Հայաստանում կային
չորս թագավորություններ՝ բնագրային տողին ավելացնելով՝ «նույնքան

մայրաքաղաքներով»: Նա «թող թէ զԿիրապաղատին իշխանութիւն, և զոր
ի Հոռոմոցս» տողերը թարգմանել է «չհաշված Կյուրապաղատի իշխանու-
թյունը և Հոռոմների ունեցվածքները»: Մանթազարույան մեջ (ծան. 1,3)
տեղեկացնում է, որ «չորք աթոռք»-ներն են՝ Շիրակը (մայրաքաղաքը՝
Անի), Վանանը (մայրաքաղաքը՝ Կարս), Հայկական Աղվանքը (մայրա-
քաղաքը՝ Լոռն), Վասպուրականը (մայրաքաղաքը՝ Վան):

Հայաստանում Բյուզանդիայի տիրույթները նա համարում է երկրի
արևմտյան մասում եղած հողերը, որոնք սահմանազատված են
հյուսիսից և արևելքից փոքրիկ թագավորություններով, իսկ Միջագետքի
կողմից՝ Բաղդադի և Դիարբեքիի արաբ կամ քուրդ և այլ իշխանու-
թյուններով:

Մ. Տեր-Պետրոսյանցը թարգմանել է հետևյալ կերպ. «Հայաստանն
ունի թագավորության չորս աթոռներ, բացի Կյուրապաղատության իշ-
խանությունից, որը Հոռոմներից էր» (էջ 113): Օրմանյանը մի փոքր այլ
բացատրություն է տվել («Ազգագատում», 1959, էջ 1252): Սակայն նա
էլ թագավորության չորս աթոռները դնում է Վանում, Անիում, Կարսում
և Գուգարքի մեջ: Մեզ թվում է՝ այդ չորս աթոռներից պետք է բացառել
Լոռու թագավորությունը, որովհետև Լոռու Կյուրիկյան թագավորությունը
Հաստիվերցու ժամանակ գոյություն ուներ: Մինչդեռ հեղինակը մի քանի
տող ներքև (էջ 98) գրել է այդ չորս աթոռների մասին. «Ուր թագաւորացն
աթոռք, ահա ոչ երևի(ն)»: Ինչպես հայտնի է, պատմիչը ճիշտակից է,
որ Հովհ.-Սմբատի եղբայր Աշոտին տրվում է առանձին տիրապետություն՝
«Պենթրիին կողմն աշխարհին»՝ որ հայի ի վերայ Պարսից և Վրաց» (էջ
27): Աշոտը բյուզանդական օգնական զորքով ընդարձակում է «Իր աշ-
խարհի» սահմանները և բոլորից հզոր է դառնում (էջ 28): Մաս հնա-
րավոր է, որ կործանված թագավորական չորս աթոռներից մեկը այս
Աշոտինը լինի: Պատահական չէ, որ այստեղ չի հաշվվում Սյունյաց Կա-
պանի իշխանությունը, քանի որ այդ ժամանակ այն գոյատևում էր:

Անկասկած է, որ «Կյուրապաղատի իշխանություն» ասելով նա նկատի
ունի Դավիթ Կյուրոպաղատին և նրա իշխանությունը Տայքում: Տարակու-
սելին «և զոր ի Հոռոմոց» արտահայտությունն է: Անշուշտ, Կյուրոպա-
ղատությունը Դավիթը ստացել էր Բյուզանդիայից, սակայն սա հիմք չի
տալիս հատվածը թարգմանելու Տեր-Պետրոսյանցի պես: Կարող է այն
բացատրվել է Պրյուզմի պես (էջ 105, ծան. 3), նակայն հնարավոր են
և այլ բացատրություններ: Կարող է խոսքը Բյուզանդիայի կողմից փո-
խարինաբար տրված իշխանություններին է վերաբերում (Սեբաստիա,
Մամեզավ և այլն): Կարող է խոսքը վերաբերի ապստամբած Վարդ
Փոկատի զեն Կյուրոպաղատին՝ օգնության համար Վասիլ 2-րդի ավագ
գավառներին, որի մասին տեղեկացնում է Ասողիկը (էջ 192—93):

168. Բնագրում գրված է. «Զառ ի սմանէ մանկունս է տեսանել, որ
ի դրունս սորա բնակիտ ի ձեռս առեալ...» (էջ 99): Տեր-Պետրոսյանցը
սխալմամբ «բնակիտ»-ը թարգմանել է բնակվել, որով աղավաղվել է
ամբողջ հատվածը: «Բնակիտ»-ը (նույնն է՝ պնակիտ) ՆՂԲ-ն (հար. Թ, էջ

656) բացատրում է, որ պնակաձև տախտակ է, որի վրա գրում են, նկարում: Ըստ Աճառյանի (Արմատ. բառ., հտր. 6, էջ 1091) «պնակիտ»-ը այբուբենն սովորելու տախտակ է՝ բնակիտ ձևով կա կաստիվերցու Պատմությունում և Հայսմավուրքում (ՁԵՄԻՄ, ապր. 4):

169. Վարդապետ պատմիչը խոսքը ուղղում է հոգևորականներին, նրանց կոչելով եղբայրներ: Մեզանում վանքերը կոչվել են եղբայրանոցներ, իսկ կրոնավորները՝ եղբայրներ:

170. Չեռագրերի մեծ մասում գրված է. «Թագաւորութիւն Թեոդորան, որ Թարգմանի աստուածուհի»: Թեոդորան հաջորդել է Կոստանդին 9-րդ Մոնոմախին՝ վերջինիս մահից մեկ օր հետո՝ 1055 թ. հունվարի 12-ին: Թեոդորան մահացել է 1056 թ. օգոստոսի 31-ին:

171. Այստեղ որոշ շափով կրկնվել է նախորդ գլխում (Ժէ) պատմված նյութը:

172. Միրանիս (Միրանիթ կամ Միրանյաց) լեռը (այժմ՝ Կանդի) գտնվում է Հասանկալայի հյուսիսային կողմը: Ինճիճյանը այս լեռը նույնացրել է Հասանկալայի լեռան հետ («Հնագիտութիւն», Վենետիկ, 1835, էջ 98):

173. Միքայել VI, Բյուզանդիայի կայսր (1056—1057):

174. Բյուզանդական զորավար Կոմիանոսը (իմա՝ Իսահակ Կոմնեն) Փոքր Ասիայի խոշոր մագնատներից էր, որը դեռևս կայսրուհի Թեոդորայի ժամանակ հանվում է իր պատից: Միքայել 6-րդի դեմ զինվորականները ապստամբություն են բարձրացնում՝ որոշելով զահը հանձնել Իսահակ Կոմնենին: 1057 թ. հունիսի 8-ին Պափլագոնիայում նա հռչակվում է կայսր: Նիկիայի մոտ հակառակորդ ուժերի միջև տեղի է ունենում արյունալի մարտ, հաղթանակում է Կոմնենը: Սեպտեմբերի 1-ին նա հաղթականորեն մտնում է մայրաքաղաք:

175. Դիքտիոնը (ինդիկտիոն, ընդիկտիոն) տասնհինգամյա տոմարական շրջան է, որի ընթացքում երեք անգամ հոռոմայեցիք տուրք էին հավաքում նվաճված ժողովուրդներից: Այն սահմանվեց 313 թ.: Ենթադրվում է նաև, որ ինդիկտիոնը սկսվել է մ. թ. 3 տարի առաջ, որից էլ ինդիկտիոն գտնելու հետևյալ կանոնը՝ մ. թ. գումարում ենք 3 և այն բաժանում 15-ի վրա: Քանորդը ցույց է տալիս, թե քանի այդպիսի շրջան է անցել, իսկ մնացորդը կլինի ինդիկտիոնը: Ըստ կաստիվերցու այդ դեպքը եղել է հայոց 506 թ., հոռոմական դիքտիոնի 10-ին: (506 + 551 (հայոց թ.) + 3 : 15 = 70: Մնացորդը՝ ինդիկտիոնը, կլինի 10): Պատմիչի հաշվումները ճիշտ են: Հունիսի մոտ եղած երեք ձևի ինդիկտիոններից հայերը միայն մեկն են վերցրել, որն սկսվում է սեպտեմբերի 1-ին (Պրյուզոմ, Պատմության ֆր. Թարգմ., էջ 109, ծան. 2):

176. Իվանեն վրաց նշանավոր զորավար Լիպարիտ Լիպարիտյանի որդին է: Հոր գերեզմարանից հետո (ծան. 125, 127) Բագարատ 4-րդը նրան ճանաչում է հայրենի կալվածքների տեր: Իվանեն էրիթրավաց էրիթրավ է դառնում 1059—74 թ.:

177. Տե՛ս ծան. 8:

178. Եղանց բերդը կամ Եղնուտը Տուրքերանի Տարոն գավառում ամուր բերդ էր (տե՛ս Հովհ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Երևան, 1941, էջ 189):

179. Այս քաղաքը Եկեղյաց գավառի հռչակավոր Երիզան է (Չամչյան, նշվ. աշխ., հտր. Բ, էջ 963): Տե՛ս ծան. 8:

180. Այս ասում է հայոց 506 (1057) թ. դեպքերը պատմելիս: Ուրեմն, 506 թ. — 13 = 493 (1044) թ.: Նկատի ունի Բագարատուհյաց երկու թագավորների՝ Առտիի և Հովհ. — Սմբատի մահվանից հետո բնկած ժամանակը՝ 1045 թ. Բյուզանդիան գրավում է Անին, և այնուհետև դժբախտությունները հաջորդում են միմյանց:

181. Հայաստանի տարբեր գավառներում կային Բյուր անունով մի քանի գյուղեր ու ավաններ, ահա թե ինչու պատմիչի հիշատակած այս Բյուրս գյուղը երբեմն ցույց է տրվում մեկ այլ տեղ: Կաստիվերցին, սակայն, այս գյուղը միանգամայն որոշակի դնում է Կարին գավառում, որտեղ նույն անունով այն գոյատևում է մինչև նոր ժամանակները:

182. Չամչյանը (նշվ. աշխ., հտր. Բ, էջ 964) կարծել է, որ այս քաղաքը կոչվել է Հատավ կամ Հարավ: Ինչպես տեսնաք նախորդ գլխում, կաստիվերցին չէր նշել Եկեղյաց գավառի մի շատ նշանավոր քաղաքի՝ Երզնկայի անունը, որը նույնպես ավերում են այս բարբարոսները: Կարծում ենք, պատմիչը այդպիսի նշանավոր մի քաղաք էլ այստեղ նկատի ունի, որը անպարսպապատ է եղել հռչակավոր Արծնի պես: Ուռհայեցու Պատմության ձեռագրերում այդ մասին երեք տարբեր ընթերցումներ կան՝ «գհասավ, գհարաւ, գհատաւ»: Ըստ Է. Դյուլլերի (Chronique de Matthieu d'Edesse, Paris, 1858, էջ 107) այդ քաղաքը գտնվում է Մեխիտիսի հարավում, իսկ ըստ Պրյուզոմի (էջ 177, ծան. 1), Եփրատի ձախ ափին է:

183. Տե՛ս ծան. 174:

184. Իմա՝ 1057 թ.:

185. Ըստ Աստվածաշնչի Մովսեսը Դովտի որդին էր, որի անունից էլ Մովսե անունունը և մովսեպեցիք:

186. Այս վշտաբեր տարին հայոց 506 (1057) թ. էր, իսկ արեգ ամսի մեկը համընկնում է այդ տարվա հոկտեմբերի 3-ին: Ըստ Ուռհայեցու (էջ 128) դեպքը եղել է հայոց 505 թ., հարձակվող հրոսակախումբը գլխավորում էր Դինար ամիրան:

187. Սկզբնապես այս կոչվել է Դարանաղի, որը Բարձր Հայքի 1-ին գավառն է, գտնվում է Եկեղյաց գավառի արևմտյան կողմում, Եփրատի՝ դեպի հարավ թեքվող հատվածում: Կամայր միաժամանակ բնակատեղի էր գետի ձախ ափին, աչ ափին գտնվող Անի ամրոցին կից:

188. Կոզոնիան կամ Կոլոնիան (այժմ՝ Գեղար շալ) Գայլ գետի հովտում է, այդտեղ էր նաև համանուն քաղաքը, որը այժմ գյուղ է (Կոլոնի-հիսար):

189. Հարձակումը տեղի է ունենում 1057 թ. հոկտեմբերի սկզբին, գրավումներ են կատարում, 12 օր մնում Մեխիտիսում, շարժվում են Եկեղյաց գավառից ներքև գտնվող բնակավայրերով: (Ըստ Ուռհայեցու (էջ

205. Մանանդի գետը (այժմ՝ Քուրլու լայ) Եփրատին է խառնվում Մանանդի և Եկեղյաց գավառների սահմանում, բավականին մոտ Դերչանին:

206. Եփրատի մյուս ափին, Եկեղյաց գավառի սահմանում գտնվում էր Կոթեր (այժմ՝ Քյուֆուր) ավանը:

207. Այժմ՝ Եփրատի արևմտյան ափին գտնվող Փիրիզ քաղաքի եպիսկոպոսարանը:

208. Հմմտ. Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 126:

209. Տե՛ս ծան. 121:

210. Պատմիչը հետազայում վկայում է, որ պարսից թագավոր Կոլդածը թուրք-սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանն է: Անիի գրավման ժամանակի վերաբերյալ տարակարծություններ կան: Լաստիվերցին այն իրավացիորեն դնում է հայոց 503 (1064) թ., Ս. Անեցիին՝ 504 թ. «ի տունի տի-րամոր աուր երկուշարթոր» (էջ 112), այսինքն՝ 1065 թ. օգոստոսի 16-ին, Ուհայեցիին՝ հայոց ՇժԳ (1064) թ. (էջ 144, 146): Ըստ Գանձակեցու տեղեկության (էջ 86) թուրք-սելջուկները Անին գրավել են 27 օր պաշարելուց հետո:

211. Խոսքը Արաքսի վտակ Ախուրյանին է վերաբերում (հմմտ. Ուհայեցի, էջ 147), որի աջ ափին գտնվում էր Անին:

212. Պատմության ձեռագրերի մեծ մասը այստեղ (բնագրին կից կամ լուսանցքում) ունեն «երկրորդ Դաւիթ թուականն Շ2Գ, երրորդ Գէորգի թին ՈԺ. ի ՈԶԵ թաթարն էառ զԱնի և զամենայն տիեզերս»: Պատմության հիմք ձեռագրերից մեկում (Մաշտոցի անվ. մատ., ձեռ. № 2865, էջ 306ա) հավելում կատարողը նկատի է ունեցել Անիի գրավումները տարբեր ժամանակներում. վրաց թագավոր Դավիթ 4-րդը (1089—1125) հայոց Շ2Գ (1124) թ. գրավել է Անին, հայոց ՈԺ (1161) թ. վրաց թագավոր Գեորգի 3-րդը (1156—1184) վերցրել է Անին, իսկ հայոց ՈԶԵ (1236) թ. թաթար-մոնղոլները Զարմաղանի գլխավորությամբ արշավել են Հայաստան և Վրաստան, գրավել Անին, բնակչության մի զգալի մասին սրի քաշել: (Մանրամասները տե՛ս Երևանի պետհամալսարանի նշվ. հանդես, էջ 195—196):

213. Ռոմանոս 4-րդ Դիոգենես բյուզանդական կայսրը (1068—1071) 1068 թ. սելջուկների դեմ հաջող մարտեր է մղում Միրիայում և Կապազովկայում:

1070 թ. Ալի-Արսլանը արշավանք է ձեռնարկում դեպի Միրիա և Հայաստան, գրավում անպաշտպան Մանազկերտը՝ լուծելով Տուղրիլի կրած պարտության վրեժը: Ռոմանոս կայսրը մեծ զորքանակով գալիս է արեւելք, ետ նվաճում Մանազկերտը: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում 1071 թ. օգոստոսի 19-ին, Մանազկերտի մոտ, որ բյուզանդական բանակը խայտառակ պարտություն է կրում, Ռոմանոսը գերի է բեկ-նում, ազատվում է մեծ գումարի ռազմատուգանքով: Ըստ կեղծած պայմանագրի՝ Բյուզանդիան սելջուկներին էր զիջում Մանազկերտը, Եգեփան և այլ հողեր: Մինչև գերի կայսրի ազատվելը Կ. Պոլսում արգեն կայսր

էր հռչակված Միրայի է Դուկասը (1071—78): Ռոմանոսին կուրացնում են, իսկ Ալի-Արսլանի հետ կեղծած պայմանագրերը չեղյալ հայտարարում: Ահա այս ամենի մասին է պատմում Լաստիվերցին Պատմության սույն գլխում:

214. Սա ցույց է տալիս, որ Լաստիվերցին չի ունեցել իր Պատմության մեկնեմարը:

215. Իմա՛ Կոստանդին I (306—337):

216. «Աշխարհացույց»-ում Լուանի լեռը տեղադրված է Եթովպիայի հարավում:

Այստեղ խոսքը նեղոս գետի, Միշերկրական ծովի և Կ. Պոլսի մասին է:

217. Ըստ Պրյուդոմի (նշվ. աշխ., էջ 146, ծան. 1) Լաստիվերցին Հնդկաստան ասելով նկատի է ունեցել Հաբեշտանը:

218. Լաստիվերցին չնայած չի տվել Տուղրիլի անունը, սակայն մինչև 1063 թ. պատերազմական գործողությունները, այդ թվում նաև Մանազկերտի անհաջող պաշարումը, վերագրել է սուլթանի կամ տանկաց սուլթանի, իսկ Անիի գրավումը (1064) ղեկավարել է պարսից թագավորը, որի անունը (Ալի-Արսլան) պատմիչը տվել է Մանազկերտի (1071) ճակատամարտի կապակցությամբ: Այսպիսով, նա բնագրում զանազանել է երկու անձնավորություն՝ «Սուլտան տանկաց» և «թագաւորն պարսից» կամ «թագաւորն պարսից Ալրասլան»: Իսկ թե ինչու է այս հատվածում Տուղրիլի կողմից Մանազկերտի անհաջող պաշարումը (1054) վերագրվում Ալի-Արսլանին, մեզ համար անբացատրելի է:

219. Տե՛ս ծան. 81, 82:

220. Տե՛ս ծան. 126:

ՀԱՅՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբաս—58:
 Աբխազոմ—28:
 Ագազ—32:
 Ախնի—82:
 Ահարոն—51, 52, 66:
 Աղյուստ—94:
 Ազորի—2, 74:
 Ազմանք—91:
 Աժափս—40:
 Անանիա—38:
 Անանիաս—25:
 Անգրեան—92:
 Անգրանիկ—13:
 Անի—6, 32, 35, 36, 37, 53, 66,
 75, 98, 99, 100, 105:
 Անտիոք—19, 23, 102:
 Աշոտ [Գագիկ 1-ինի որդի]—
 6, 30, 32, 66:
 Աշոտ [3-րդ]—5:
 Ապահոսիք—25, 55, 91:
 Ազուսուար—37, 65:
 Ասիտ—37:
 Ասորեստան—3:
 Ավան—տե՛ս Ահարոն:
 Ավնիկ—69:
 Ասամ—58:
 Արատանի—66:
 Արթակ—24:
 Արծիւ—84:
 Արժն—37, 46, 51, 55, 77, 99:

Արծրունյաց գավառ, Արծրունյաց
 աշխարհ—16, 23:
 Արճեշ—18, 55:
 Արշարունիք—41:
 Արսուրան—59:
 Ափխազ—տե՛ս Գեորգ 1-ին:
 Ափխազներ—3, 4, 6, 8, 25, 30,
 56:

Բ

Բաբելոն, Բաբելոնյաց աշխարհ—
 11, 56, 65, 71:
 Բաբերդ—58:
 Բազարատ [3-րդ]—3, 4:
 Բազարատ [4-րդ]—36:
 Բազարատներ—5:
 Բազրկանդ—3:
 Բազմադրուր—94:
 Բաղամ—61:
 Բաղակ—61:
 Բասկն—7, 10, 12, 39, 44, 52,
 60, 71:
 Բարսեղ—23:
 Բերկրի—23, 55:
 Բզնունյաց ծով—64:
 Բյուրս—77:
 Բյութանիա—102:
 Բուլղարաց աշխարհ, Բուլղարաց
 Բագավորութեան—3, 6, 20, 37:
 Բուլղարաց բռնակալութիւն:
 Բուլղարի որդի—տե՛ս Ահարոն:
 Բշնի—86:

Գ

Գագիկ [Աբասի որդի]—58—59:
 Գագիկ [1-ին]—5:
 Գագիկ [2-րդ]—32, 35, 36, 37:
 Գալլախաղուտ—տե՛ս Պախրա:
 Գանձակ—65:
 Գեորգ—45:
 Գեորգ [1-ին]—4, 6, 7, 8, 13,
 14, 15, 16, 18:
 Գեորգիս—52, 63:
 Գեորգիս [Աշոտ 3-րդի որդի]—5:
 Գեորգիս [Բազարատ 3-րդի հայ-
 րը]—3, 13:
 Գրիգոր—տե՛ս Լուսավորիչ:
 Գրիգոր [Մագիստրոս]—36, 51,
 85:
 Գրիգոր [Նարեկացի]—5:

Կ

Կամասկոս—99:
 Կաննիկ [Մարգարե]—22, 70:
 Կալիթ [Արծրունի]—տե՛ս Սե-
 նեքերիմ [Արծրունի]:
 Կալիթ Դվնցի—36:
 Կալիթ Կյուրապաղատ—2, 4, 11,
 13, 15:
 Կալիթ [Մարգարե]—2, 17, 20,
 28, 29, 35, 46, 49, 51, 52, 63,
 66, 68, 72, 81, 90, 96, 99:
 Կալիթ [Սենեքերիմի որդի]—
 37:
 Կաննիկոս—23, 26:
 Կեորան—58:
 Կիսկաննիս Բագավոր—101:
 Կու—60:
 Կլիմ—37, 65:

Ե

Եգիպտոս—16, 51, 81:
 Եզր—99:
 Եզնիկ—52:
 Եզնիկի—67, 83, 87:

Եկեղյաց գավառ—2, 7, 25, 58,
 76, 84, 95:
 Եղանց բերդ—74:
 Եղիա [դատավոր]—95:
 Եղիա [Մարգարե]—45, 61, 88,
 107:
 Եղիսե—107:
 Եղնուտ—75, 85:
 Ենովք [վարդապետ]—5:
 Եպիստատոս—97:
 Եսայի—90:
 Եսայի [Մարգարե]—3, 30, 46,
 47, 48, 51, 57, 69:
 Եվսեբիոս—25:
 Երեմիա [Մարգարե]—8, 34, 41,
 46, 57, 69, 74, 90:
 Երիզա—74:
 Երիթով—95, 98:
 Երկրորդ Հայք—54:
 Երուսաղեմ—25, 35, 46, 48, 49,
 69:
 Եփրատ—77, 95, 96:

Զ

Զաքարիա եպիսկոպոս—13, 14:
 Զույն—19:

Ղ

Ղուատ—8:
 Ղուուզք—2:

Ր

Րաթուկ [վանանդեցի]—59:
 Րեոգոս [Կայսր]—27:
 Րեոգոս [Սամվելի եղբորորդի]
 —96:
 Րեոդորա—26, 65, 70:
 Րեոդորոս [Ահարոնի որդի]—66:
 Րեոդուպոլիս—7, 102:
 Րեսաղոնիկե—23:
 Րոնգրակ—91:
 Րոնգրակեցիներ—86:
 Րուբրիստան—38, 66, 81, 82:

Ի

Իսրայել—14, 24, 28, 29, 30, 45, 52, 67, 83, 107:
Իվանի [Լիպարիտի որդի]—74, 75:

Լ

Լիրանան—99:
Լիպարիտ—52, 53, 74:
Լուսավորիչ—5, 35, 54, 68, 87, 90:
Լուսնայեռներ—104:

Խ

Խաղտյաց գավառ—7, 9, 41, 58, 75:
Խաղտո Առիճ—13, 38:
Խաչ—94:
Խաչիկ [Կաթողիկոս]—38, 53, 54:
Խլաթի գավառ—66:
Խլաթի լեռ—91:
Խորձյան—41, 57, 79, 85:
Խոր Վիրապ—68, 87:
Խորիկ—24:
Խրթի—75:

Մ

Միրանիս—71:
Մուսիկ [Նիկեփոր Փոկաս]—11:

Կ

Կամախ—83:
Կամարա—92:
Կամենաս—37, 51, 72:
Կամրջաձորի վանք—5:
Կաշե—94:
Կավասիլաս—24:
Կարին—38, 60, 75:
Կարին [գավառ]—7, 13, 37, 41, 77, 90:
Կարմիր ծով—82:

Կարմիր Փորակ—7:
Կարս—54:
Կիրակոս երեց—31:
Կոթեր—96:
Կողոնիա—84:
Կոմիանոս [Կայսր]—72, 80:
Կոմիանոս [Վասպուրականի վերակացու]—17:
Կովկաս—56:
Կոստանդիանոս Մեծ—101:
Կոստանդին Մոնոմախ—27, 30, 64, 70:
Կոստանդին [8-րդ], Կոստանդիանոս [8-րդ]—17, 18, 19, 31, 65:
Կոստանդինուպոլիս—12, 14, 16, 18, 20, 23, 38, 53, 54, 65, 91:
Կունծիկ—91, 92:

Հ

Հարել—87:
Հալպ—19:
Հակոբ [առաքյալ]—87:
Հակոբոս եպիսկոպոս—86:
Հայել—63:
Հայոց աշխարհ, Հայաստան—1, 5, 15, 21, 25, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 41, 51, 53, 54, 65, 66, 67:
Հանձեթ—57, 79:
Հաշտենից գավառ—41, 74:
Հավաճիչ—2, 74—75:
Հարթ—15, 25, 66, 86:
Հեզարել—45, 47:
Հեսու—95, 103:
Հեր—15, 102:
Հերմոն—45:
Հերովդես—97:
Հինձք—5:
Հնդկաստան—104:
Հոբ—9:
Հոգեփեռնես—63:

Հոռոմոց աշխարհ, Հունաստան, Հունաց աշխարհ—2, 3, 4, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 32, 33, 34, 36, 38, 51, 53, 74, 80, 91, 105:
Հոռոմոսի վանք—10:
Հովհաննես [առաքյալ]—87:
Հովհաննես Կողոնի—5:
Հովհաննես Մկրտիչ—19:
Հովհաննես-Սմբատ—6, 10, 30, 32:
Հովսեփ—40, 87:
Հովսեփ [վարդապետ]—5:
Հովրամ—14:
Հուդա—35, 69:
Հուսիմ—3:
Հրահատ—85:
Հրանուշ—92:

Ղ

Ղազարոս—83:

Ճ

Ճանեթ—56, 75:
Ճարթս—58:

Ս

Սազգաս—11:
Սահճեզ—68:
Սահազկերտ—56, 59, 60, 64, 105:
Սահազկերտ [գավառ]—3, 102:
Սանահաղի—25, 43, 76, 79, 91:
Սանահաղի [գետ]—95:
Սանկան Գոմ—66:
Սանյակ—21:
Սանյակ [որդի]—27, 29:
Սարիամ—96:
Սելիտինե—36, 81, 84:
Միխայիլ [4-րդ Պափլագոնացի]—22, 23, 25, 32:
Միխայիլ [6-րդ]—72, 80:

Միչագետք—36, 79:
Մովսր—82:
Մովսրացիներ—14:
Մովսես—16, 29, 45, 47, 63, 81, 83, 92:
Մորմրյանս—85:
Մուհարկին—91:

Ն

Նարովթ—47:
Ներքին բերդ—100:
Նիկիական կանոններ—89:
Նիկիտ—18:

Շ

Շատիկ—6:
Շիրակ—32:
Շիրնի—91:
Շղփա—13, 14:

Ռ

Ռվզ—63:

ՌԻ

Ռևտյաց քաղաք, ավան—3, 4, 7:
Ռուհա—20, 21:

Պ

Պախրա—94:
Պաղակացիս—8:
Պարխար—56:
Պարսկաստան—6, 13, 15, 18, 24, 34, 40, 66, 74, 75, 81, 83, 104, 105:
Պետրոս [առաքյալ]—35, 88:
Պետրոս [Գետաղարձ]—7, 9, 10, 35, 36, 37, 53, 54:
Պիղատոս—40:
Պողոս [առաքյալ]—29, 81, 94:
Պանասոս—9, 10:

Ջերմա—95:

Թշտունյաց երկիր—102
Թորովամ—72:
Թոմանոս—19, 21, 22, 23:

Սալամա—21:
Սալբորա—12—13, 14:
Սամարիա—107:
Սամուսատ—21, 36:
Սամսոն, Սամֆոն—21, 36, 88:
Սամվել հայրապետ—95, 96:
Սամվել վարդապետ—5:
Սանասուներ—85:
Սառա—67:
Սավուղ—28, 32—33, 52:
Սարգիս վարդապետ—5:
Սարգիս [վեստ]—32, 36:
Սարգիս [Սարգիս Ա Սեանցի]—
5, 7, 10:
Սերաստիա, Սերաստուպոլիս—
12, 53:
Սելովմ—3:
Սենեքերիմ Արծրունի—12, 37,
53:
Սիմ լիս— 56, 85:
Սիմովն—18:
Սինա—45:
Սիրովն—34, 48:
Սիսակա տուն—41:
Սիսար—63:
Սմբատ [2-րդ]—5:
Սմբատի լիս, Սմբատարեթ—38,
43, 45, 46:
Սոդոմ—49:
Սողոմոն—17, 64, 98, 99:
Սուլթան [Տուլբիլ]—55, 58, 60,
61, 62, 64, 65, 70:

Սուրբ Գրիգոր [հեղինակ]—86:
Սուրբ Կարապետ [վանք]—85:
Սուրբ Նշան [վանք]—53:
Սուրմառի—32:
Սպեր—41:
Ստեփանոս Տարսնացի Առաքիչ—
—5:
Սևանա կղզի—5:
Սև լիս—19:
Սև բար—38:

Վահրամ [Գահլավունի]—37,
36, 37:
Վաղարշակերս— 7, 13:
Վաղարշավան—38:
Վան—102:
Վանանդ—7, 58:
Վասակ [Գահլավունի]—36, 85:
Վասիլ [2-րդ]—2, 4, 12, 15, 17,
18, 19, 65:
Վասիլ իշխան—64:
Վասպուրական—12, 18, 24, 38,
51:
Վարդ Մեկլարոս, Մկեկոս—11:
Վրաստան, Վրաց գավառ, Վրաց
աշխարհ—6, 7, 18, 34:
Վրվես—92, 93, 95, 97:

Տարիլ—3:
Տաճկաստան—23:
Տալան—51:
Տալթ, Տալոց աշխարհ—2, 3, 4,
8, 10, 41, 58:
Տարնա—54:
Տարոն—41, 66, 85:
Տիրանուն [վարդապետ]—5:
Տվարածատուփ—68:

Փարիս—45:

Փրիստոս, Հիսուս—10, 25, 29,
47, 50, 51, 58, 59, 69, 81, 86,
88, 94:

Փերս—12, 13:
Փյունիկ—102:
Փոկոս [Վարդ]—11:
Փրիլ—ան՝ Փրիստոս:
Փրիս—97:

Փարիս—63:
Փաղկան—28:
Փրիլ—61:

Փկոմի—7, 71:
Փարսիս—22:
Փղկանոս թող—104:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան—Գուրգեն Մանուկյան	III
Գլուխ Ա.— Հայոց աշխարհում կատարված անցուղարձեբը	1
Գլուխ Բ.— Հայոց թագավորության մասին	5
Գլուխ Գ.— Քե ինչպես թագավորը երկրորդ անգամ արշավեց Տայոց աշխարհի վրա, որի ժամանակ պարտվեցին վրաց զորքերը	10
Գլուխ Դ.— Շղիայում եղած վերջին պատերազմի մասին	13
Գլուխ Ե.— Կոստանդինի թագավորությունը	17
Գլուխ Զ.— Քե ինչպես թագավորեց Ռոմանոսը	19
Գլուխ Է.— Ուոհա քաղաքի առումը	20
Գլուխ Ը.— Ռոմանոսի մահը	22
Գլուխ Թ.— Միխայելի թագավորությունը	22
Գլուխ ժ.— Քեոզոսի որդի Մոնոմախ կոչված Կոստանդինի թագավորությունը	27
Գլուխ ժԱ.— Այն կոտորածի մասին, որ եղավ Բասենի դավառում և Սմբատի կոչված լեռան վրա	38
Գլուխ ժԲ.— Արծնի անողորմ կոտորածի մասին	46
Գլուխ ժԳ.— Այն մեծ պատերազմի մասին, որ եղավ Բասենի դաշտում, որտեղ հռոմեացիները պարտվեցին	51
Գլուխ ժԴ.— Քե որչափ մնաց Պետրոս հայրապետը Կոստանդնուպոլսում կամ ինչպես վերադարձավ	53
Գլուխ ժԵ.— Քե ինչպես շարաշար պատժվեց այն հզիպցած քաղաքը, որ Կարս է կոչվում	54
Գլուխ ժԶ.— Սուլթանի գալու մասին	55
Գլուխ ժԷ.— Մոնոմախի թագավորության վերջը	64
Գլուխ ժԸ.— Քեոզոբայի (որը թարգմանվում է Աստվածատուփ) թագավորությունը	70
Գլուխ ժԹ.— Միշապետքի ու նրանում եղած քաղաքների ավերման ու անչափ կոտորածի մասին	79

Գլուխ Ի.— Կոմիանոսի թագավորությունը	80
Գլուխ ԻԱ.— Մելիտինե վանառաշահ քաղաքի կործանումը	81
Գլուխ ԻԲ.— Քոնդրակեցիների շար ազանդի մասին, որը երևաց Հարթ դավառում և մուրեցրեց շատերին	86
Գլուխ ԻԳ.— Քե ինչպես բորբոքվեց այն մուրեցրած հրդեհը նաև Մանանադի սահմաններում	91
Գլուխ ԻԴ.— Տիեզերահռչակ Անի քաղաքի սրով խողխողման մասին	98
Գլուխ ԻԵ.— Հունաց թագավորի մասին, որ ձերբակալվեց պարսից թագավորի կողմից	101
Սույն գրքի հիշատակաբանը	105
Յանոթագրություններ	110
Հատուկ անունների ցանկ	148

Արիստակես Լաստիվերցի

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան
Նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝ Ան. Վ. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Զ. Կ. Աղասյան

Հանձնված է շարվածքի 15/VII 1971 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 17/I 1972 թ.:
Քուլթ տպագրական Ն 1, $84 \times 108^{1/32}$, տպագ.
4,87 մամ. = 8,19 պայմ. մամ., հրատ. 8,4 մամ.:
ՎՑ 07604: Պատվեր 161: Տպաքանակ 20 000:

Գինը՝ 77 Կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան-9,
Տեղիան 91:

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետու-
կան կոմիտեի պոլիգրաֆարդուլունարերության
վարչության Ն 1 տպարան, Երևան,
Ալավերդյան Ն 65: